

МУЗЕЙ ГЕТЬМАНСТВА

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ФОНД ПЕТРА ДОРОШЕНКА

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

ЛЮБЛІНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІВАНА ПАВЛА ІІ

ВИЩА ШКОЛА В ХЕЛМІ

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Україна між Польщею та Росією

Матеріали
Міжнародної науково-практичної
конференції,
приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і
350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667)

23 грудня 2016 р.

м. Київ

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)
У45

Музей гетьманства; Гетьманський фонд Петра Дорошенка

*Видання опубліковано за фінансової підтримки
Долеско Світлани Валеріївни, засновниці та Генерального директора
Центру Української Культури та Мистецтва,
Дорошенка Олексія Олександровича, Президента "Гетьманського фонду
Петра Дорошенка",
Дорошенка Анатолія Івановича, Президента ГО "Фонд екологічні
нові технології".*

Упорядник *Є. М. Луняк*

У45 **Україна** між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / упоряд. Є. М. Луняк ; Музей гетьманства. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – 258 с.

ISBN 978-617-527-152-0

У збірнику представлено матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Україна між Польщею та Росією», приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ).

Збірник розраховано на науковців, що вивчають історію України козацької доби, а також тих, хто цікавиться історичними взаєминами України з Польщею та Росією.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)

© Автори статей, 2016
© Є. М. Луняк, упорядкування, 2016
© НДУ ім. М. Гоголя, 2016

ISBN 978-617-527-152-0

ЗМІСТ

<i>Пилипенко Володимир (Чернігів)</i>	6
Українські землі у творчості Шимона Старовольського	
<i>Батуріна Світлана (Київ)</i>	12
Ранньомодерна Україна в російських та польських підручниках з історії	
<i>Фігурний Юрій (Київ)</i>	22
Козацька Україна між Польщею та Росією	
<i>Кондратьєв Ігор (Чернігів)</i>	31
Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст.	
<i>Головченко Володимир (Київ)</i>	39
Династичні плани Богдана Хмельницького в контексті Української національної революції	
<i>Горб Євген, Рябуха Юрій (Маріуполь), Цибрій Андрій (Київ)</i>	49
Битва під Городком 29-30 вересня 1655 року: нова спроба реконструкції перебігу бою	
<i>Кривобок Олександр (Ніжин)</i>	63
Продовження політичних ідей Речі Посполитої у колі козацької старшини середини XVII ст.	
<i>Мокляк Володимир (Полтава)</i>	68
Полтавська битва 30 – 31 травня 1658 року	
<i>Панченко Володимир (Київ)</i>	73
Герби Остра та Козельця 1663 року –пам'ятки української міської геральдики доби Руїни	
<i>Казіміров Дмитро (Чернігів)</i>	79
Перепис населення Гетьманщини 1666 р. як один з елементів московської експансії	

<i>о. Юрій Мицик (Київ)</i>	87
Андрусівське перемир'я 1667-го року очима польського хроніста Миколая Ємьоловського	
<i>Чухліб Тарас (Київ)</i>	90
Поняття «Україна», «українські козаки», «український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667-го року	
<i>Тарасов Сергей (Мариуполь)</i>	99
«Вечный мир» 1686 г. в российской дореволюционной историографии	
<i>Перепелиця Алла (Чигирин)</i>	105
Свято-Миколаївська церква в Чигирині (XVII-XXI ст.)	
<i>Ситий Ігор (Чернігів)</i>	115
Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр чернігівського друкарства	
<i>Бурляй Олександра (Ніжин)</i>	126
Україна мазепинської доби у висвітленні Теодора Мацьківа та Олександра Оглоблина	
<i>Жарких Микола (Київ)</i>	135
Українець священиком у Бахчисараї (1692 р.)	
<i>Кривошея Ірина (Умань)</i>	137
Інформативний потенціал актової книги м. Козельця (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.)	
<i>Нежута Сніжана (Київ)</i>	150
Похід Пилипа Орлика 1711 року на Правобережну Україну	
<i>Луняк Євген (Ніжин)</i>	156
Роль Георгія Кониського в геополітичних трансформаціях у Східній Європі в другій половині XVIII ст.	

<i>Стахурська Анастасія (Ніжин)</i>	162
Ляльки-мотанки України, Польщі та Росії	
<i>Кочергін Ігор (Дніпро)</i>	172
Штанські: польські шляхтичі, козацькі сотники, катеринославські дворяни	
<i>Kowalczyk Rafał Wiktor (Łódź)</i>	183
Ukraina – kraj na rozdrożu Europy. Czy Ukraina miała szansa na niezależny byt państwowy do wybuchu I wojny światowej?	
<i>Баров Володимир (Ніжин)</i>	199
Діяльність річкових флотилій в Україні в період радянсько-польської війни 1920 року	
<i>Галуха Василь (Рівне)</i>	207
Комасація та її вплив на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства у міжвоєнний період	
<i>Кондратюк Григорій (Сімферополь)</i>	217
Чехи та поляки Криму в умовах політики коренізації міжвоєнної доби (20-30-ті роки ХХ століття)	
<i>Лепявко Сергій (Чернігів – Ніжин)</i>	229
Поділи України та Речі Посполитої	
<i>Гордієнко Дмитро (Київ)</i>	231
“Україна між Сходом і Заходом” в осмисленні української еміграції ХХ століття	
<i>Бучковська Олена (Рівне)</i>	244
Реалізація стратегії партнерства в українсько-польському міжкультурному співробітництві	
<i>Долеско Світлана (Київ)</i>	252
Науково-експедиційна діяльність Центру Української Культури та Мистецтва	
Відомості про авторів	255

Українські землі у творчості Шимона Старовольського

Перша половина сімнадцятого століття була для Речі Посполитої часом найбільшого піднесення. У цей час польсько-литовська держава хоча й зазнала кількох дошкульних поразок (від українських козаків та шведів), але й отримала свої найгучніші військові та політичні перемоги. Одним із активних учасників головних історичних подій свого часу був Шимон Старовольський – письменник, політик і священник. Його біографія досить добре відома і переказувалася у багатьох публікаціях, тому усіх охочих скерую до «Польського біографічного словника» [див. 7]. У контексті цієї розвідки мене було цікавити не життєвий шлях, а творчий доробок Старовольського (хоча життя і творчість були тісно переплетені). Шимона Старовольського часто називають не просто одним із найплодовитіших письменників свого часу, а й одним із ідеологів Речі Посполитої першої половини XVII ст. Саме йому приписують остаточне оформлення сарматської теорії походження польської шляхти, яка була ідеологічним підмурком діяльності шляхти у Польщі. Свої думки автор викладав не лише у «серйозних» трактатах, а й публіцистичних текстах. Ото ж джерельною базою розвідки є в основному публіцистичні твори Старовольського, написані у різний час як відповідь на актуальні події політичного життя Речі Посполитої. Вибір публіцистики як джерела дослідження зумовлений тим, що саме така література, а не «серйозні» філософські та політологічні трактати, на мою думку, відображають перипетії політичних дебатів свого часу.

Українська тема у літературі Речі Посполитої від укладання Люблінської унії набрала значної популярності, що стало природним результатом на «переведення» українських воєводств зі складу ВКЛ до Польської корони. Окрім суто формального акту включення ново набутих земель до складу Польщі та поширення на них польської юрисдикції, ці землі слід було ще й «освоїти», зробити своїми у символічному розумінні. І саме тут знадобилася політична публіцистика. Із відстані століть можемо сказати, що цього завдання польська політична та інтелектуальна еліта так і не спромоглася зробити. Занадто вже специфічними виявилися «нові» воєводства: із власною багатою історією, яка ні чим не поступалася Кракову і Варшаві, давньою політичною тради-

цією, відмінними етнічно та релігійно. З огляду на це мене цікавило як представлені українські землі у творчості Шимона Старовольського.

Відразу слід відмітити, що у багатому творчому спадку Старовольського немає окремого твору, який би був присвячений «українській» темі. Натомість досить часто натрапляємо на чисельні згадки про українські землі, історію, поточний стан справ тощо.

Найчастіше українські землі згадуються у текстах на турецьку (антитурецьку) тематику, що й зрозуміло, адже вони виконували функції прикордоння. Так невеличка брошурка «Робудка або rada na zniesienie Tatarow perekopskich» майже повністю присвячена проблемі колонізації південноукраїнських земель, а про знищення татар, як це зазначено у титулі, згадується лише побіжно. Щоб не повторювати механічно усіх згадок про українські землі у творі, спробую їх систематизувати. Перш за все, українські землі описуються Старовольським як «землю, що спливає молоком і медом»:

«Звідти усі наші достатки і багатства, звідти торгівля і найкращі товари, звідти більшість жовнірів та армати, звідти victus et amictus (одяг та продукти харчування) і не лише наші, але і для багатьох західних країн...».

До Гданську із Волині та Полісся йде не лише збіжжя, яке потім перепродується, а й худоба [10, 8].

Але, щоб «так щедро зажили, як євреї у землі обітованій, що спливає молоком та медом» [10, 8], спершу ці землі слід колонізувати. Заклик створити колонії, побудувати замки, фортеці і міста на південноукраїнських та подільських землях – основний мотив твору:

Будь-яка країна потребує замків і колоній, а Польщі цього не має. Особливо подільські землі [10, 8].

Старовольський пропонує колонізувати пустирі у межиріччі Дніпра та Дністра до Чорного моря, «так як їх тримали колись київські князі» [10, 9]. Автор вказує чіткі місця, де, на його думку, мають бути зведені нові фортеці:

осадити новими колоніями Херсонес. Турецький замок Монкастро і далі до губи Дніпра 16 польських миль відвоювати і встановити центром навігації Очаків... [10, 12].

Метою такої діяльності має бути не просто розширення території Речі Посполитої, а й перехоплення торгівлі у регіоні з рук турків [10, 16]. Нові фортеці і порти мають відкрити «доступ до торгівлі константинопольської, астраханської, перської і китайської» [10, 9].

Цікавою, як на мене, є відсилка до «київського спадку» цих територій [10, 9]. Такі відсилки поступово з'являються у текстах першої половини XVII ст., але, як відмічає Н. Яковенко, «пригадування» давньоруської історії було більше характерним для авторів церковного православного кола [6, 38; див.: 3; 4].

Ще однією цікавою деталлю є те, що Старовольський не використовує турецьких і татарських назв міст, фортець, які на той момент перебували у турецькому володінні, окрім Очакова, а отже їх слід було відвоювати. Так у тексті з'являється Монкастро і Херсонес. На мою думку, це є яскравим проявом ментального картографування території і вказує на несприйняття Старовольським османського володіння Причорномор'ям.

Своєрідним продовженням «Побудки» є «Dyskurs o wojnie turceskiej» (1633), який вийшов друком на 15 років пізніше. У цьому творі Старовольський розвиває ідею колонізації Північного Причорномор'я задля посилення безпеки Речі Посполитої під час потенційної війни проти Османської імперії. Звісно, головна роль у процесі колонізації відводиться українським землям. Автор повторюється у описі «окраїнних» воєводств: вони мають багатий природний ресурс, але не мають природних перешкод для ворога, тому там слід набудувати фортеці [9, АЗ-АЗV]. Як і у «Побудці» Старовольський більше говорить про заселення і колонізацію території, ніж про війну з турками. Окремо відмічу, що автор закликає «осадити» як землі, що вже входять до складу Речі Посполитої, так і землі, що перебувають під контролем Криму та Ногайської орди. Тобто формально є частиною Османської імперії. Так Старовольський закликає побудувати потужну фортецю на Дністровському лимані, при цьому жодним словом не обмовляється про турецький Аккерман, який там знаходиться, та іншу — біля Очакова на Бузькому лимані [9, АЗV]. Мовчанкою автор обходить і той факт, що землі під плановані фортеці теж не належать Польщі. Користь від таких фортець видається очевидною:

Тоді татари змушені були б боронити себе. І султану два цвяхи в голову увіб'ємо: перший, багато землі при самому морі відберемо від турків. Другий, у війську султана буде переполох, аби жовніри не знищили Перекоп. Третя, татари не зможуть нападати. Татар взагалі б не вийшли з Криму. П'ята, щоб могли б торувати морем з східними країнами. Шоста, аби могли страшити турків і інших поган морською армадою. Сьома, аби віру християнську захистити і поширити [9, АЗV].

Ідея колонізації Причорномор'я вочевидь подобалася Старовольському, адже він знову і знову до неї повертався. Так у «*Votum o parrawie Rzeczyrospolitey*» 1640 р. він пише:

Таким же способом ставити замки від Києва
почавши по Дніпру і до Очакова.
Здобути їх буде легше ніж Смоленськ
Бо не мають таких мурів, а досить бідненькі
І невпорядковані, паркан глиною обмазаний.
Справді є замочками, а не цегляними замками.
Але це все можна швидко виправити,
І над морем треба ставити твердині.
Від дніпрової губи до швидкого Дністра
І з того буде велика користь.
Заснувати колонії і
Опанувати морську навігацію [12, D1V].

Ще одним мотивом, який присутній у описах українських земель у Старовольського і органічно пов'язаний із попередніми є визначення України як місце квартирування війська. Щоправда, автор відмічає, що не завжди військо перебуває там, де йому наказано:

Створила їм діяльність рицарську на Україні, встановивши кварцяне військо, а вони занедбали славу і мужність предків і не під наметами в полі, а по містечках... свій час поводили; не на прикордонні від ворога, а *in medietullio regni* лежі собі встановили [13, A3].

Ще раз про Україну як місце стаціонування кварцяного війська Старовольський згадує у невеличкій брошурі на тему жовнірських стацій «*Zguba ojczyzny. Stacja*» 1632-1633 р. При чому у тексті прослідковується два способи ставлення до українських земель: як до території звідки надходить небезпека (козаки) та території, через яку приходиться ворог (татари). Старовольський влітає до свого тексту біблійну цитату: *Et gens magna consurget a finibus terrae ; niezliczone hufce kozackie wysypaly sie z Ukrainy na nas* [14, C2].

Таке ставлення до України було характерним для політичної літератури Речі Посполитої: Україна асоціюється із постійною небезпекою, що від неї йде. Поширеним виразом для означення сталої небезпеки стає «Життя, як на Україні». Зрештою, сама Україна стає місцем руйнувань: «Україна перетворилася на Крим, а Волинь на Україну», - пишуть у посольській інструкції від волинського сеймику на сейм

1667 р. Різні значення, того що люди XVII ст. вкладали до слова Україна прослідкувала Н. Яковенко [6, 37].

У творчому доробку Старовольського є один твір, у якому він детально описав українські землі. Йдеться про географічно-історичний трактат «Полонія». Гарний аналіз «Полонії» здійснив Д. Вирський [див.: 1; 2], тому, аби не повторюватися зверну вагу на окремі аспекти, відповідно до оголошеної теми. Старовольський постійно звертає увагу читачів на великокнязівське минуле руських земель. А коли справа стосується Галичини, то й на королівське. У цьому він дуже схожий на найбільшого «популяризатора» України у польській літературі того часу – Київського католицького єпископа Юзефа Верещинського, який у своїх творах постійно закликав відновити минулу велич Києва. Старовольський пише:

Місто Київ, обширне і досить людне, колись було столицею своїх князів, котрі володіли цілою Руссю, або ж Сарматією, як у Азії так і у Європі, і самим римлянам, а потім і грецьким володарям були обтяжливими, тепер же заледве всюди помітні сліди їх минулою потуги, та й тих небагато, бо майже усе знищив час [11, 82].

Старовольський дає короткий опис кожного з українських воєводств. У кожному окремому воєводстві він відзначає чи є там колегіум єзуїтів та описує їх діяльність. Можливо у такий спосіб автор вводить українські землі до культурного кола Речі Посполитої. При чому автор не говорить про цивілізаційну роль Польщі на цих землях.

Вирський доречно звернув увагу на те, що Старовольський відмовився від старого поділу українських воєводств на старі «польські» (Руське, Подільське, Белзьке) та ново приєднані «литовські» (Київське, Волинське, Брацлавське). Автор робить «віртуальний» об'їзд території Русі. Підтвердженням цьому є опис розташування Волинського воєводства: А у напрямку, як би додому, на захід від Київського, лежить воєводство ВОЛИНСЬКЕ [11, 83].

Ще одним цікавим способом символічно долучити українські землі до Польщі є включення Старовольським до списку героїв-сарматів осіб українського походження. Особливо важливим є те, що складу героїв потрапили українські козацькі ватажки, наприклад Петро Конашевич-Сагайдачний. Цим Старовольський інтегрував український соціум до складу Речі Посполитої, не зважаючи на «плебейське» походження українських героїв. Така позиція автора, на мою думку, є послідовним вираженням його ставлення до українських земель, як до ор-

ганічної частини Польсько-Литовської держави. Як і у «Полонії» Старовольський не відділяє українські землі, навпаки, приєднує їх.

Отже, у своїй творчості Шимон Старовольський досить часто звертався до проблеми українських земель, їх оборони, утримання та колонізації. Щоправда окремого твору на цю тему у Старовольського немає. У ставленні автора до «українних» земель можна виділити кілька підходів. По-перше, у творах постійно присутній заклик колонізувати ці землі. При чому автор іноді визначає різні території. Найчастіше згадує Поділля та Причорномор'я від Аккермана до Очакова, а іноді до Перекопського перешийка. Тут він пропонує зводити фортеці, засновувати колонії, щоб захиститися від турків і татар та опанувати торговельні шляхи Чорним морем. І автор взагалі не згадує, що ці землі не належать Польщі, а Ногайською ордою та Кримським ханатом стоїть потужна Османська імперія. Але іноді нагадує, що ці землі колись належали Польщі або Литві, вважаючи це достатнім аргументом для обґрунтування територіальних претензій. Часто українські землі фігурують як місце, звідки до Польщі приходить небезпека (татарські напади та козацькі повстання).

Старовольський іноді нагадує читачам про князівське минуле українських земель, а коли мова йде про Галичину – про те, що Данило був королем на Русі.

Цікавим є спостереження за географічними назвами, які вживає Старовольський. Так вживаються назви, які пов'язані із християнським минулим територій, що зараз перебувають під турецьким контролем. Цим підкреслюються належність територій до християнського світу. Саме тому у Старовольського, як і у багатьох інших польських письменників того часу, немає Аккермана, а є Монкастро, а замість Стамбулу – Константинополь [див. 5].

Джерела та література

1. Вирський Д. Опис Українських земель у «Polonia» Шимона Стравольського (1632) / Дмитро Вирський // Історико-географічні дослідження в Україні. – Випуск 10. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 46-63.
2. Вирський Д. С. Околиця Ренесансу : річпосполитська історіографія України (XVI - середина XVII ст.) / Дмитро Вирський. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – Ч. 1. – 2007. – 326 с.
3. Затилюк Я. «Перепрочитання історії» хрещення Русі князем Володимиром в історичній культурі ранньомодерної України / Ярослав Затилюк // Україна в

Центрально-Східній Європі – Вип. 14. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 71-100.

4. Затилюк Я. Давньоруська історія на службі у Київських церковних ієрархів середини - другої половини XVII століття: політична риторика и статус митрополії / Ярослав Затилюк // Український історичний журнал. - № 6. – 2012. – С. 40-56.

5. Пилипенко В. The Image of Constantinople in Polish Literature of XVI – XVII c. / Володимир Пилипенко // Гардарика. – 2016. - № 2. – С. 122-126.

6. Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття / Наталія Яковенко // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К: Laurus, 2012. – 472 с.

7. Biedrzycka A., Tazbir J. Szymon Starowolski [Електронний ресурс] / Agnieszka Biedrzycka, Janusz Tazbir. – Режим доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/szymon-starowolski>.

8. Czerenkiewicz M. Kwestia turecka w tworczości Szymona Starowolskiego [Електронний ресурс] / Michał Czerenkiewicz. – Режим доступу: // http://www.wilanow-palac.pl/print/kwestia_turecka_w_tworczosci_szymona_starowolskiego.htm.

9. Starowolski Sz. Discvrs o wojnie Tureckiej / Sz. Starowolski. – В. м. др., 1633.

10. Starowolski Sz. Pobudka abo rada na zniesienie Tatarow perekopskich / Sz. Starowolski // Wybor z pism [przeł. tekstow łac., wybor i oprac. Ignacy Lewandowski]. – Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolinskich, 1991 – S. 158-176. – (Biblioteka Narodowa).

11. Starowolski Sz. Polska albo opisanie polozenia Krolestwa Polskiego / Sz. Starowolski / z języka łacinskiego przełozyl, wstepem i komentarzami opatrzył Antoni Piskadlo. – Krakow : Wydaw. Literackie, 1976. – 249 s.

12. Starowolski Sz. Votum o naprawie Rzeczypospolitej / Sz. Starowolski. – В. м. др., 1625.

13. Starowolski Sz. Lament utrapionej matki korony polskiej, juz konajacej Na syny wyrodne, zlosliwe i niedbajace na rodzicielke swoje / Sz. Starowolski. – В.м.р.др.

14. Starowolski Sz. Zguba ojczyzny. Stacja / Sz. Starowolski. – Krakow, 1632-1633.

Світлана Батуріна (Київ)

Ранньомодерна Україна в російських та польських підручниках з історії

Україна мала непросту історію взаємин із своїми сусідами, періоди спільного минулого – перебування в єдиних державних кордонах. Це минуле так чи інакше інтерпретується в національних історіографіях і

його оцінки й трактування переходять в підручники. Образ України, сконструйований в них, має вплив на формування ставлення до всього українського мешканцями цих країн. Відтак аналіз такої рецепції, окрім суто наукового інтересу в контексті дослідження образу “іншого”, допомагає краще зрозуміти специфіку міжнаціональних взаємин, прослідкувати витoki міфів і стереотипів у цій сфері задля кращого їх подолання. З двома країнами-сусідами – Росією та Польщею, Україна мала тривалу історію перебування у складі спільних державних утворень: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія. Це наклало свій відбиток на сприйняття образу України, її історії в кожній із країн.

Проаналізувавши понад 200 шкільних підручників за період 1991-2016 рр., в цілому доводиться стверджувати, що історія України в дидактичній літературі Польщі та Російської федерації не виступає самостійною категорією. Вона не включена в контекст світового чи європейського історичного процесу, а розглядається майже виключно як складова національних історій. Як в російських так і в польських дидактичних текстах відомості про Україну присутні в епізодах, що стосуються спільних подій історичного минулого. Для національних історіографії й історичної дидактики сусідніх країн є свій набір історичних персоналій, подій, фактів української історії, інтерпретація й оцінка яких докорінно різняться з українським національним дискурсом, міфом. Найбільшим блоком подій, що найбільш репрезентативно представлений в польських і російських підручниках є ранньомодерний період – XVI-XVIII ст. Для Польщі і Росії це до певної міри вузлові періоди історій, в яких Україна відігравала не останню роль. Хмельниччина, послідуочий Потоп, козацтво, Переяславська рада – складові національних міфів обох народів. Відтак їм в підручниках їм приділено значної уваги.

Перейдемо тепер до аналізу образу України в шкільних підручниках. Для їх характеристики для кожної із двох країн доцільно обрати окремий заголовок – своєрідне гасло, що в концентрованому вигляді характеризує особливості національного сприйняття української історії. Відтак для Росії, російських підручників таким гаслом слугуватиме “Вірність-Зрада”.

Визвольна війна 1648-1657 рр. найбільше представлена в російських підручниках. В ряді видань цій темі виділено окремий параграф із детальною передісторією, причинами війни, характеристиками умов виникнення козацтва, описом перших козацьких воєн [15]. Причини війни здебільшого зводяться до ще радянської схеми “потрійного гніту”,

заборони говорити на рідній мові, сповідувати православ'я. В одному з підручників при перерахуванні усіх цих причин зазначено чомусь лише про рядове козацтво й селянство як рушійні сили повстання, в той час як шляхта залишалась осторонь [10, 226]. В більшості проаналізованих текстів хід війни також подано доволі докладно із зазначенням основних битв, їх наслідків. Також подається доволі докладна характеристика подій після смерті Хмельницького. Особливо це стосується підручників 2016 р., затверджених за програмою “Єдиний історико-культурний стандарт”. Переяславська рада, як один із ключових пунктів подій Визвольної війни, зокрема правовий статус досягнутих домовленостей, дістали різну оцінку в авторів. Так, в одних текстах, Хмельницький – “гетман українського государства”, а держава яка ним утворена справила потужний вплив на Московське царство у вигляді трансляції європейських ідей та мистецтва [5, 132]. Автономія України означала також відсутність на її території кріпосного права, яке було тут запроваджене лише в кінці XVIII ст. [24, 57]. Втім у переважній більшості підручників останні тези не згадуються, втім наголошується на особливо м'яких формах підданства [26, 284], збереження автономних прав, а сам правовий статус рішень переяславських домовленостей визначено як приєднання чи “вхождение в состав” [2, 72].

Події війни висвітлені в контексті зовнішньополітичної активності Московської держави. Для кращого розуміння учнями матеріалу часом робиться короткий екскурс в передісторію подій Хмельниччини, ранню історію козацтва. Так, про існування козацтва на території України згадано XVI століттям, але лише в загальному контексті історії козацьких формувань на окраїнах Московської держави – донських, терекських, яїцьких, сибірських козаків [6, 119], хоча іноді згадується про Запорозьку Січ як своєрідну «козацьку республіку». При характеристиці перших козацьких повстань К. Косинського, С. Наливайка, Гуні акцент робиться на їх причинах, в основному це «потрійний гніт», що терпіло українське населення, в рамках якого заборонялося «разговаривать на родном языке», а також соціальна та релігійна його складові. В рамках останньої в окремих підручниках згадується про релігійні утиски православного населення Речі Посполитої – «особенно зверстововали униаты», відзначили автори одного із підручників [14, 311]. Згідно із думкою іншого автора, умови життя в тодішній Україні і без кріпосницького гніту були значно гіршими ніж в Московській державі [4, 269]. Перші козацькі повстання, організовані православними «рускими пассионариями» [4,

273], були направлені не лише на звільнення від Польщі, але й зближення з Росією, «видели в России опору» [8, 89]. Разом з тим в підручнику Л. Гумільова поряд з тезами про заснування Січі «русскими пассионариями», натрапляємо й на таку: «...безграмотные казаки не понимали различия между православием и католицизмом... была принадлежность «свои» [4, 268].

Наслідки подій 1648–1654 рр., які так чи інакше розкриваються в дидактичній літературі, можна розділити на декілька категорій: а) позитивні для України, б) позитивні для Росії, в) негативні для України. Позитивні наслідки для України варіюються в підручниках від поміркованих – «збільшення козацького реєстру» [4, 284] та отримання Україною автономії [17, 70] до пафосних на кшталт: «огромное значение», «спасение от порабощения» [19, 70]. В окремих епізодах прослідковується риторика, характерна для радянської історіографії про «об'єднання двох братніх народів» або «воссоединение цементировало дружбу двух братских народов... Открывало перспективы для вхождения всей территории Украины в состав России» [12, 220]. Зокрема, наголошується на добровільному входженні України до складу Московського царства з екстраполяцією на сучасність, що є рисою багатьох російських підручників, «а не порабощения ее москалями как представляют украинские националисты прошлого и нынешнего времени» [23, 193]. Трапляються також й дещо курйозні висновки, зокрема про створення Хмельницьким «вильной Украины» та запровадження жовто-блакитного стягу як одного із її символів [7, 471].

Відзначено також і негативні наслідки союзу з Московським царством, які в основному зводилися до втручання царського уряду у внутрішні справи України, що викликало невдоволення місцевих жителів [6, 119]. Відмічено про різницю в політичних системах України й Московської держави, яка полягала в самосприйнятті козаків як вільних підданих, яких цар трактував своїми холопами [11, 150].

Доба після Хмельницького, або період Руїни також знайшов відображення в російських підручниках. Тут він ніяк не означений, або ідентифікований за допомогою таких термінів як «сму́та» чи «сумя́тица» [7, 471]. В основному ці події трактуються як відхід від попередніх досягнень у російсько-українських відносинах. Діяльність гетьманів від Виговського до Самойловича розглядається як зрадницька. Їй протиставляється політика їхнього попередника Хмельницького, якого також у свій час схилили до зради представники інших держав, передусім

Польщі та Османської імперії, втім, він не піддався [20, 93]. В більшості підручників вибудовується антагоністична схема. З одного боку якої гетьмани-зрадники, пропольська козацька старшина, яка мріє про повернення старих порядків, з іншого – народ, що рішуче протистоїть будь-яким спробам антиросійської політики своїх очільників і в разі потреби піднімається на повстання [12, 22; 25, 67; 6, 119; 9, 139]. Діями зрадливих гетьманів та старшини рухали егоїстичні вузькостанові інтереси, народ же розумів доленосність українсько-російського союзу, дружби між народами та неможливість існування поза ним. Варто процитувати один із типових епізодів: «Воссоединение подверглось испытанию после смерти Хмельницкого. Булава оказалась у старшин польской ориентации. Вопреки воле украинских селян и горожан они пытались разорвать узы, воссоединяющие Украину и Россию. Корыстные интересы части старшин вступали в противоречие с коренными интересами украинского народа» [12, 221].

Як і в блоку підручників історії за 1990 – поч. 2000-х рр., в сучасних виданнях продовжує існувати схема “вірність-зрада”. Згідно її усі історичні діячі, лояльні російського правління – позитивні персонажі, всі інші – зрадники, з відповідними характеристиками. Так, Хмельницький – відважний, вмілий воїн і тонкий дипломат [16, 63-64], а політика Виговського – “прямо противоположна своему предшественнику” [18, 52]. Усі гетьмани після Хмельницького, виявилися зрадниками окрім, хіба, Самойловича [21, 20-21]. Зрадники могли б святкувати перемогу, однак на заваді, як завжди, постали широкі маси, які завжди виступали за тісний союз з Росією. Старшинська ж верхівка й гетьмани хотіли повернення анархічних польських порядків [21, 21].

Мазепа також оцінюється згідно цієї схеми. Хоча, варто, відзначити, що на відміну від попереднього покоління підручників, в сучасних виданнях постаті гетьмана приділено менше уваги. У більшості випадків без зайвої емоційності згадується про перехід Мазепи на бік шведського короля, що не справило, однак позитивів для шведів, бо не відбулося широкої підтримки населення [1, 23; 27, 51-55]. В одному із підручників 2009 р., зроблена спроба пояснити причини виступу Мазепи і зради гетьманів – наступників Хмельницького. Це, на думку авторів, відбувалося через скорочення автономних прав, позбавлення України рештків самостійності й порушення умов Переяславської ради [15, 115].

Особа самого гетьмана характеризується від емоційних означень «коварный, лицемерный» [13, 37], «авантюрист, правдами неправдами

добувший гетманскую булаву» [22, 158] до майже хрестоматійного «изменник», «изменивший гетман», що супроводжують ім'я Мазепи чи не в кожному підручнику.

Для характеристики українських сюжетів в польських підручниках доцільним є заголовок-гасло. Таким виступатиме “Kresy wshodnie – незалежна держава”. В більшості текстів польських підручників українські сюжети із різних періодів не представлені як окремішня історія, а включені в контекст польських подій, хоч в пізніших періодах, зокрема ХХ ст. є посилення на історію України як самостійну категорію.

Інформацію про Україну знаходимо в окремих виданнях, що торкаються Люблінської унії, згідно якої українські землі увійшли до складу Польщі. В одному з підручників йдеться про набуття Короною багатого краю разом із мужніми але й дуже клопотливими підданими – козаками [32, 242]. В кожному з підручників, що торкаються подій ХVI–ХVII ст. не уникається можливість з'ясування природи цього стану, їх релігійної, соціальної, етнічної приналежності. Козаки у візії більшості авторів були своєрідним конгломератом із різних станів та етносів, які, однак, у більшості ідентифікували себе з русинами та православ'ям [36, 177]. Ресурсом поповнення козацтва були бігли селяни, що рятувалися від непомірних визисків [34, 47]. Автори наголошують, що сприйняття козака в Речі Посполитій було двоєке. З одного боку вони цінувалися як мілітарна сила, зокрема вказується на їх виключній ролі в Хотинській війні [35, 42; 28, 126]. Проте у мирний час їх трактували як холопів, відмовляючи навіть у позірній рівності з шляхтою. Таким чином, текст підручників вимальовує образ козака як мешканця українських теренів Речі Посполитої. Це людина, наділена військовими талантами, невизначеного етнічного походження, але який асоціював себе з русином (українцем) і тяжів до православ'я, був непримиренний до поляків, католиків, уніатів.

Зі змісту підручників можна виділити спільну тезу про те, що збільшення числа козаків характерне для часів після Люблінської унії. Тоді змінюється напрямок економічної активності польської магнатерії із північного та західного регіонів держави на її південно-східні окраїни – слабо заселені, але надзвичайно багаті природними ресурсами [38, 161]. Це сприяло не контрольованому зросту багатства окремих родин і зростання їхньої влади. Люблінська унія призвела також до того, що місцева еліта розділилася. Одні полонізувалися, інші – зберегли руську ідентичність. Господарювання на теренах України відрізнялося від аналогічно-

го на інших польських землях: «Тут на Україні польський шляхтич став ляхом, католиком, а православний селянин, хоч і був підданим короля, ставав чи був трактований як чернь чи потенційний бунтівник» [38, 164].

Варто відмітити, що в більшості з проаналізованих підручників, де згадується тема козацтва, воно не асоціюється з поняттям «Україна», як держави і частини її історії. Вони – складова польської історії, а Україна ще не набуває сучасного значення, а слугує для означення південно-східних теренів Речі Посполитої, об'єднує три воєводства – Брацлавське, Київське, Чернігівське. Однак окремі роботи є виключенням. В них акцент робиться на державотворчій ролі козацтва, витоки якої беруть початок з Берестейської унії та виникненні на її ґрунті релігійного конфлікту. В 1620 р. козаки стали на чолі руху за відновлення православної митрополії, зліквідованої в 1596 р. з укладенням унії, і висвяченням нової ієрархії. Саме ця подія, на думку авторів одного з підручників, стала відправним моментом у побудові української державності [28, 127].

Події української історії, що найдокладніше репрезентовані в польській дидактичній літературі, стосуються повстання під проводом Богдана Хмельницького. Цій події в підручниках, як правило, присвячений цілий розділ, що носить різні назви: «Трагічне півстоліття», «Складні часи Речі Посполитої», «Україна у вогні». Загальна візія цих подій в літературі збігається. Це внутрішній конфлікт, громадянська війна (*wojna domowa*), яка згодом перетворилася на східноєвропейський збройний конфлікт. В окремих роботах виступ Хмельницького трактується як бунт [38, 162]. Втім, така інтерпретація в більшості характерна для текстів початку 1990-х рр. Усі автори одноголосні у твердженні, що повстання козаків, що почалося в 1648 р. стало однією із найкривавіших і трагічних подій в історії Польщі, яке викрило усі внутрішні проблеми Речі Посполитої та показало недосконалість її військово-політичної системи, започаткувавши епоху нестабільності й зовнішньої експансії, що врешті-решт призвело до зникнення держави з політичної карти Європи. Причому ці події мали трагічні наслідки не лише для Польщі, але й України.

Причини війни у різних текстах визначаються однаково. Вони крилися в посиленні економічного гніту на південно-східних теренах Речі Посполитої, який спричинив ще більшу неприязнь місцевого населення до поляків-землевласників, католиків, євреїв-орендарів. До цього додалися етнічна та конфесійна різниці, політика нетолерантності поперед-

ніх правлінь, зокрема Сігізмунда III Вази [33, 45]. Серед причин називається неспроможність уряду впоратися з внутрішніми проблемами, зокрема козацькою [29, 149]. Наголошується на не конструктивній політиці держави, яка воліла вбачати в козаках вояків, але не спроможна була визнати за ними рівних прав. Але разом з тим в підручниках вказується й на непомірні амбіції козаків, не схильних до пошуків компромісу [31, 132].

Цікаво, що визначення приводу до початку війни різняться в українській і польській історіографічній традиції, так само як і в навчальній літературі. Якщо в першому випадку такою подією стала особиста образа Хмельницького, напад на Суботів, то польські автори такою визначають політику Володислава IV Вази через його нездійснений проект по залученню козаків до війни з Туреччиною. Саме руйнація цих планів стали іскрою серед войовниче налаштованих козаків, які враз втратили перспективу здобути багату військову здобич.

Характер самого повстання автори визначають по-різному. Спочатку це був виступ за станові права козаків, згодом із розростанням повстання вимоги радикалізувалися. На перший план у Хмельницького виходять плани побудови власної держави. Детально в навчальній літературі описано хід повстання включно з характеристиками й наслідками битв.

Особа Богдана Хмельницького оцінюється як визначна постать свого часу. Він видатний полководець й дипломат, який згодом став українським символом, національним героєм. При цьому до відома учнів доноситься про три підходи до оцінки його діяльності. Так для багатьох поляків він залишався бунтівником і зрадником. Зокрема, в багатьох підручниках згадується участь Хмельницького в Радомському поділі, за яким Польща мала бути розділена між Швецією, Трансільванією та Козацькою державою. Для українців був національним героєм, а для росіян – ініціатором воз'єднання слов'янських народів [39, 67].

В польській історіографії в тому числі й дидактичній літературі повстання Хмельницького як громадянська війна закінчується в 1654 р., коли відбулося підданство Московському цареві. Від цього часу – це російсько-польська війна. Сама Переяславська рада, що змінила характер війни, оцінюється доволі нейтрально. Однак відмічається, що Україна й козаки, виборюючи для себе волю, потрапили в ще більшу неволю – «з-під дощу під зливу». Почалося «багатовікове поневолення України Росією» [30, 109]. «Хмельницький поставив на російську карту, що було

трагічною помилкою і призвело до цілковитого винищення козацтва» [37, 145]. Найближчі негативні наслідки сталися вже після підписання Андрусівської мирної угоди, за якою Україна була розділена на дві частини. Цей поділ став однією з найбільших національних трагедій українського народу [37, 145].

Наслідки війни, зазначається в підручниках, стали трагічними для Польщі. Держава втратила не лише території, але й дієздатну козацьку армію. Крім того, крах східної політики призвів до панування ворожості в українсько-польських відносинах в наступні століття [35, 40]. Для України, попри невинуваті очікування, війна Хмельницького відіграла істотну роль в процесі зародження модерної української нації та стала підвалиною власної державності [31, 133].

Гадяцька угода 1659 р., що мала на меті створення триєдиної Речі Посполитої, в українських підручниках є темою маргінальною, це радше сфера наукових студій. Натомість в польській навчальній літературі інформація про цю подію є обов'язковим атрибутом. Політика Виговського – наступника Хмельницького протиставляється анти-польській непримиренній позиції свого попередника. Гадяцька унія в такому контексті була шляхом до порозуміння між українцями й поляками. Втім цей крок був надто запізнілий, взаємна ворожість зайшла вже надто далеко і не залишала місця для компромісів [34, 63; 38, 164; 40, 307].

Варто відмітити, що в цілому одна із самих контрверсійних сторінок спільної українсько-польської історії в дидактичній літературі сучасної Польщі представлена доволі виважено й неупереджено. Не зважаючи на кровопролитну війну, українська сторона не позиціонується як ворог. Більшість авторів намагаються віднайти глибинні причини конфлікту, які носили комплексний характер.

Джерела та література

1. Андреев И.Л., Ляшенко Л.М. и др. История России: конец XVII – XVIII вв. 8 класс. – М., 2016. – С.23; Черникова И. История России XVI-XVIII в. 7 класс. – М., 2013.
2. Арсентьев Н.М., Данилов А.А. и др. История России. 7 класс. Часть 2. – М., 2016.
3. Волобуев О.В., Клоков В.А., Пономарев Н.В., Рогожин В.А. Россия и мир: Учебник для 10–11 кл. общеобразовательных учебных заведений. – М., 2001.

4. Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки по русской истории 8–11 класс: Пособие для общеобразовательных учебных заведений / Под. ред. акад. А.М. Панченко. – М., 1996.
5. Данилов А., Кузнецов Л., и др. История России и мира. От родовых общин до национального государства (с древнейших времен до начала XVI в.). – М., 2013.
6. Данилов А.А. История государства и народов России. XVI–XVIII вв.: Учебник для 7 кл. Общеобразовательных учреждений / А.А. Данилов, Л.Г. Косулина. – М., 2003 (2005, 2007).
7. Данилов Д.Д., Павлова Н.С., Рогожин В.А. Российская история нового времени. XVI–XVIII в. Учебник для 7-го кл. Основной школы. – М., 2003.
8. Дворниченко А.Ю., Кащенко С.Г., Кривошеев Ю.В., Флоринский И.Ф. История России с древних времен до начала века: Пособие для абитуриентов / Под. ред. И.Я. Фроянов / Кафедра русской истории факультета СПбГУ. – 2-е изд. – СПб., 1998.
9. Дмитриенко В.П., Есаков В.Д., Шестаков В.А. История Отечества XX век. 11 кл: пособие для общеобразовательных учебных заведений. – 4-е изд. – М., 2000.
10. Журавлева О., Пашкова Т., Кузин Д. История России. 10 класс. – М., 2013.
11. Ионов И.Н. Российская цивилизация. IX – кон. XX вв. Учебное пособие 10–11 кл. общеобразовательных учреждений. – М., 2003.
12. История России с древних времен до 1861 года: Учебник для вузов / Н.И. Павленко, И.А. Андреев, В.А. Федоров. 4-е издание. – М., 2007.
13. История России с начала XVIII до конца XIX в. / Л.В. Милов, П.Н. Зырянов, А.Н. Боханов; отв. ред. А.Н. Сахаров. – М., 1996.
14. История Руси с древнейших времен до Петра I: Экспериментальное учебное пособие для средней школы. Авт. кол.: А. Богданов, А. Степанищев, худ. А. Митрофанов. – М., 1998.
15. Кацва Л., Юранов А. История России к. XVI-XVIII в. – М., 2009.
16. Киселев А., Попов В. История России с древнейших времен до XVII-XVIII в. – М., 2013.
17. Курс Отечественной истории IX–XX веков. Основные этапы и особенности развития российского общества в мировом историческом процессе: Учебник для вузов. – М., 2005.
18. Лубченков Ю., Михайлов В. История России XVII-XVIII в. – М., 2013.
19. Орлов А.С., Георгиев В.А., Полунов А.Ю., Терещенко Ю.Я. Основы курса истории России: Учебное пособие. – М., 1997.
20. Отечественная история: Учебное пособие для высших учебных заведений / Научн. ред. А.А. Радугин. – М., 2003.
21. Павленко Н., Твардовская В. История России XVIII- XIX век. 10 класс. – М., 2007.
22. Павленко Н.И., Андреев И.А., Ляшенко Л.М. История России с древних времен до конца XIX века. 10 кл. – М.: Дрофа, 2007.

23. Потатуров В.А., Тутусова Г.В., Гурина М.Г. История России. – М., 2002.
24. Пчелов Е. История России XVI-XVIII в. 7 класс. – М., 2012.
25. Сахаров А.Н. История России XVII–XVIII в.: учебник для 7 кл. общеобразовательных учреждений. 3-е изд. – М., 2006.
26. Сахаров Н. История России с древнейших времен до к. XVIII в. 10 класс. – М., 2013.
27. Черникова Т.В. История России IX–XVII в.: Учебник для 6–7 кл. общеобразовательных учебных заведений / Под ред. А.Н. Сахарова. – М., 1997.
28. Bereza A., Smyk G., Szwarc W., Tekeły W., Wryszcz A. Średniowiecze i czasy nowożytne do II wojny Światowej. – Lublin, 2002.
29. Choińska-Mika J., Zielińska K. Ludzie. Społeczeństwo. Cywilizacja. Historia nowożytna do 1815 r. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego. – Warszawa, 2002.
30. Chojnowski A., Manikowska H. Vademecum Maturzysty. Historia. Praca zbiorowa. – Warszawa, 1995.
31. Czuby J. Historia dla maturzysty. Podręcznik. Nowożytność. T. I. – Warszawa, 2004.
32. Gładysz M., Skupny Ł. Historia. Podręcznik dla klasy I liceum i technikum. Część pierwsza (od Średniowiecza do Nowożytności). – Gdańsk, 2002.
33. Historia Polski (966–1989) Zarys wraz z pytaniami a testami egzaminacyjnymi. – Gdańsk, 1997.
34. Historia. Czasy nowożytne. Podręcznik dla gimnazjum. Klasa 2. – Warszawa, 2010.
35. Izdabscy A., Izdabscy T. To dopiero historia! Podręcznik dla gimnazjum. Klasa 2. – Warszawa, 2008.
36. Kucharczuk G., Milczarek P., Robak M. Przez tysiąclecia i wieki. Cywilizacje nowożytności. Kl.2 gimnazjum. – Warszawa, 2003.
37. Topalski J. Historia Polski. – Poznań, 2002.
38. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. Materiały pomocnicze dla nauczycieli i uczniów szkół średnich. – Warszawa, 1991.
39. Wołosik A. Historia. Opowiem cię ciekawą historię. Podręcznik dla klasy 5 szkoły podstawowej. – Warszawa, 2000.
40. Wróbel J. Odnaleść przeszłość. Podręcznik od Starożytności do 1815 r. – Warszawa, 2002.

Юрій Фігурний (Київ)

Козацька Україна між Польщею та Росією

Актуальність заявленої проблематики полягає у тому, що, аналізуючи вітчизняне державотворення у другій половині XVII ст., маємо

можливість сконцентрувати увагу на тих складних моментах минувшини і розкрити як закономірності, так і особливості буття України й українців у ті часи.

З часу відновлення Української державності у кінці ХХ ст. ця проблематика зацікавила багатьох дослідників. Окремі аспекти висвітлювали у своїх працях такі вчені: О. Апанович, В. Брехуненко, О. Бойко, В. Газін, В. Горобець, О. Гуржій, О. Дан., В. Заруба, М. Кравець, М. Крикун, С. Леп'явко, Є. Луняк, Л. Мельник, Ю. Мицик, І. Овсій, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, О. Чувардинський, Т. Чухліб, В. Шевчук, М. Шекір, Н. Яковенко та ін.

Мета дослідження полягає в тому, щоби на підставі аналізу наукової літератури охарактеризувати становище козацької України між шляхетською Річчю Посполитою й царською державою у другій половині XVII ст.

Для досягнення мети є доцільним вирішення таких завдань: проаналізувати гетьманування Ю. Хмельницького, І. Виговського; охарактеризувати розкол єдиної Гетьманщини на Правобережний та Лівобережний Гетьманати; з'ясувати підсумок цієї доби для України.

Внаслідок Національно-визвольної війни та соціальної революції під керівництвом Б. Хмельницького була відновлена Українська державність у форматі Гетьманщини (Українська Козацько-Гетьманська держава, Гетьманат). Її офіційна назва – Військо Запорозьке, хоча у дипломатичних й урядових актах спочатку Московського царства, а згодом Російської імперії, вона фігурує як Малоросія. У 1648–1653 рр. Гетьманат де-юре підпорядковувався Речі Посполитій, але де-факто, це було самостійне державне утворення на чолі з гетьманом Богданом. Після Переяславської Ради (січень 1654 р.) й укладання Березневих статей 1654 р. Гетьманщина на правах автономії увійшла до складу Московського царства.

На її теренах були повністю ліквідовані органи влади Речі Посполитої, а замість воєводств і повітів утворювалися полки і сотні. Провідною верствою (правлячою елітою) стала козацька старшина, яка організувала власну владну вертикаль (генеральна військова рада – рада генеральної старшини – полкова і сотенна адміністрація – курінні й городові отамани). Правова система поєднувала традиційні юридичні документи (Литовські статuti, Магдебурзьке право тощо), козацьке звичаєве право й інновації – гетьманські універсали, що мали найвищу правничу силу на теренах Гетьманату. Завдяки революційним змінам

козацтво стало привілейованим станом українського суспільства. Ліквідація великого землеволодіння (магнатські фільварки), суттєве обмеження середнього (шляхетські маєтки), дало змогу екстенсивному розвитку дрібного вільного землекористування й активному розвою буржуазних відносин.

Поряд з такими позитивними чинниками в українському державному будівництві мали місце й деякі суттєві проблеми. В. Смолій і В. Степанков переконані, що темпи державотворення випереджали інтенсивність процесів становлення власне українського суспільства й формування державної ідеї та й держава постала не на всьому ареалі етнічних українських земель, а лише на його частині, окрім того винятково деструктивну роль у її функціонуванні відігравав геополітичний фактор [5, 257].

Ми переконані, що саме ігнорування фундаментальних козацьких традицій, нехтування меншістю думки більшості, а у багатьох випадках ще й вмиле маніпулювання козацькою громадою заради здобуття влади й багатств, зрештою і призвело до тієї всеукраїнської катастрофи, яку згодом історики назвали Руїною. В. Антонович був переконаний, що українському народові, на відміну від польського і великоруського, притаманний «принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства» [1, 18].

16-річний гетьман Ю. Хмельницький виявився зовсім не підготовленим до цієї відповідальної посади і місії. Дуже швидко це стало зрозуміло як для нього, так і для його найближчого оточення. Найкращим претендентом на булаву вважався генеральний писар І. Виговський.

Восени 1657 р. на генеральній козацькій раді у Корсуні присутні обрали І. Виговського повноправним гетьманом. М. Куропас вважав, що Виговський планував продовжити справу Богдана щодо остаточного розірвання угоди з Московським царством і створення альянсу з Швецією [8, 36].

Використовуючи сприятливу геополітичну і геостратегічну ситуацію Московія намагалася остаточно зруйнувати і поглинути Гетьманат. Як зазначає Ю. Мицик, І. Виговський був поставлений перед тяжкою дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням України з рівноправного союзника Московського царства у його провінцію, або ж боронити суверенітет України, гетьман обирає останнє та розпочинає активні дипломатичні консультації з Кримським ханством й особливо з Річчю Посполитою, внаслідок яких 18 вересня 1658 р. у козацькому

таборі під Гадячем було підписано договір України з Річчю Посполитою, так званий Гадяцький трактат (Гадяцька комісія, Гадяцький пакт, Гадяцька унія тощо), яким формально денонсувався московсько-український договір 1654 р. [4, 92].

А в цей час, поки підписувалася, Гадяцька унія, терени Лівобережжя стали ареною жорстокої московсько-української війни (1658–1659 рр.). Попри значну перевагу супротивника в людських і матеріальних ресурсах, гетьман І. Виговський не лише успішно протистояв московській інвазії, а й за допомогою союзників (кримських татар, поляків і європейських найманців) літом 1659 р. зумів здобути визначну перемогу під Конотопом.

На жаль вона не допомогла Виговському виграти війну і зберегти владу. У вересні 1659 р. після консультацій і переговорів, зрозумівши всю безвихідь ситуації, І. Виговський погодився зректися гетьманства і припинити громадянську війну. Незабаром, на генеральній козацькій раді біля Германівки на Київщині було обрано гетьманом Ю. Хмельницького (1659–1663).

Зовнішньополітичний напрямок діяльності Ю. Хмельницького був досить гнучким. Спочатку він задекларував вірність Речі Посполитій згідно Гадяцькій унії. Але вже незабаром направив дипломатичну місію для замирення з Московією, на основі нового договору. Його основні положення були затверджені на старшинській раді в Жердовій Долині.

Проте, всі ці амбітні задуми залишилися на папері. Воєвода А. Трубецький зумів переграти Ю. Хмельницького і його радників, запросивши їх до Переяслава. Там на козацькій раді, восени 1659 р. оточений багатотисячним московським військом, Ю. Хмельницький був повторно обраний гетьманом і підписав новий договір з царем. Н. Яковенко переконана, що так звані Переяславські статті є фальсифікованим варіантом Березневих статей 1654 р., які пізніше під назвою «Статей Богдана Хмельницького» увійшли до кодифікованого Зводу законів Російських імперій [7, 376-377].

Жорстка позиція царату, повне ігнорування інтересів Української держави лише сприяли радикалізації як тогочасного політикуму, так і соціуму. До цих внутрішніх проблем, незабаром долучився й геополітичний чинник. Влітку 1660 р. після завершення бойових дій між Швецією і Річчю Посполитою, остання вирішила розпочати війну з Московією. Спочатку коронярі витіснили царські війська з Литви і Бі-

лорусі, а згодом активізувалися в Україні. Кульмінацією цієї кампанії восени 1660 р. стала битва під містечком Чудновом (сучасна Житомирщина), де московські вояки під керівництвом В. Шереметева зазнали поразки і капітулювали. Щодо українців, які воювали по обидва боки, то Ю. Хмельницький здійснив крутий поворот, відмовившись від промосковської орієнтації на користь річпосполитської. У жовтні 1660 р. підписано під с. Слободищами т. зв. Слободищенську угоду, яка повторювала базові положення Гадяцької унії.

На початку 1661 р. все Правобережжя за винятком Києва визнало зверхність Варшави. Тоді як Лівобережжя залишилося вірним Москві. Внутрішньоукраїнський конфлікт, який здавалося міг бути подоланий, знову почав загострюватися. Ю. Хмельницький за допомогою річпосполитської армії намагався поширити свою владу на Лівобережжя. Проте військова фортуна відвернулася від гетьмана. Спочатку він не зміг вибити з Києва московську залогоу воеводи Барятинського. Згодом, гетьман при підтримці поляків і татар здійснив два військові походи на Лівобережну Україну (1661 і 1662 рр.), які завершилися повним фіаско. Його візаві, наказний гетьман Я. Сомко, зумів не тільки перемогти свого супротивника на полі бою, особливо дошкульної поразки зазнав Ю. Хмельницький влітку 1661 р. під Переяславом, а й посилив особисту владу, сподіваючись невдовзі оволодіти гетьманською булавою.

Все це призвело до зречення Ю. Хмельницьким гетьманства в кінці 1662 р. У січні 1663 р. на Чигиринській старшинській раді правобережні полковники обрали гетьманом П. Тетерю (1663–1665). Влітку 1663 р. на багатотисячній загальній генеральній козацькій раді (т. зв. Чорна рада) під Ніжином у присутності московського війська, лівобережним гетьманом був обраний І. Брюховецький (1663–1668).

Саме в 1663 р. вперше офіційно Гетьманщина розкололася на Правобережний Гетьманат і Лівобережний. Перший мав за сюзерена Варшаву, другий – Москву. Проте кожне з цих державних утворень роздирали внутрішні протиріччя, на яких дуже «грали» і використовували їх задля вирішення своїх геополітичних завдань потужні сусідні держави: Московське царство, Річ Посполита, Османська Порта, Кримське ханство.

Восени 1663 р. спалахнула чергова війна між Річчю Посполитою і Московією, і в цьому військовому конфлікті українці воювали один проти одного. Військові кампанії 1663–1665 рр. визначалися особливо жорстокістю і кровопролитністю.

Отримавши звістку про зречення влади П. Тетерею, І. Брюховецький сподівався опанувати Правобережжя, проте швидко зрозумів, що це йому та його війську не під силу. Зрештою, він вирішив посилити своє становище й статус володаря, здійснивши восени 1665 р. візит до Москви. Це був перший український гетьман, що відвідав московського царя. Царська влада сповна скористалася перебуванням І. Брюховецького на своїй території і змусила його під кінець 1665 р. підписати, за влучним висловом Н. Яковенко «ганебні Московські статті, що зводили автономію козацької держави до символічного мінімуму» [7, 384].

На нашу думку, Московські статті 1665 р., це яскравий приклад як метрополія прагнула вирішити «козацьке питання» раз і назавжди і перетворити Гетьманщину в прикордонне воєводство. Головним його завданням було б постачання людських і матеріальних ресурсів в ім'я розбудови Московської держави і перетворення її в потужного євразійського лідера. Чи готовий був Лівобережний Гетьманат стати таким воєводством і «донором» для Москви? Час показав, що для остаточного вирішення цієї проблеми Московії-Росії знадобилося понад сто років.

Зразу ж після відставки П. Тетері на Правобережжі розпочалася боротьба за гетьманство. Першим виявив гетьманські амбіції медведівський сотник С. Опара. Згодом до нього приєдналися ще декілька претендентів, зокрема і П. Дорошенко. Саме онук М. Дорошенка Петро Дорофійович зрештою зумів вирвати булаву з рук С. Опари. Гетьманування П. Дорошенка (1665–1676) стало добою великих сподівань і величезних розчарувань.

Коли перемовини з річпосполитською владою зайшли в глухий кут, П. Дорошенко заручившись підтримкою кримського хана Адигіль-Гірея восени 1666 р. розпочав бойові дії супроти коронярів. Вони тривали майже рік і завершилися восени 1667 р. Підгаєцьким мирним договором, за умовами якого гетьман визнав підданство короля Яна Собеського і відмовився від усіх інших протекцій та дозволив магнатам і шляхті повертатися до своїх володінь. У свою чергу річпосполитська влада визнала кордон Правобережного Гетьманату по річці Горині, а коронне військо повинно було покинути його землі.

Цього ж 1667 р. відбулася важлива подія, яка суттєво вплинула на українські державотворчі процеси другої половини XVII ст. 9.02 (30.01 за ст. ст.) 1667 р. у с. Андрусові (біля м. Смоленськ) було заключене

між Варшавою і Москвою т. зв. Андрусівське перемир'я. Воно засвідчило завершення війни 1654–1667 рр. і встановлювало мир на тринадцять з половиною років. Договір офіційно затвердив на міжнародному рівні розчленування України на Правобережжя і Лівобережжя. Підписавши його Москва вкотре порушила умови Переяславського договору 1654 р., за яким вона зобов'язувалася зберегти соборність Гетьманщини.

Цей важливий зовнішній чинник, до якого додалися вагомі внутрішні фактори (значне посилення царської влади на політичне, соціально-економічне, релігійне життя Лівобережного Гетьманату), врешті-решт призвів до того, що у 1667–1668 рр. Лівобережжя було охоплене збройними виступами супроти ненависних представників московської влади.

Фізичне усунення від влади І. Брюховецького у 1668 р., дало реальну можливість П. Дорошенку об'єднати розчленовану Україну.

Об'єднання Правобережної і Лівобережної України та відновлення потужної Української Козацько-Гетьманської держави на чолі з П. Дорошенком кардинально змінювало геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі. Саме тому Варшава, Москва, Бахчисарай, а згодом і Стамбул приклали чималих зусиль, щоби не лише зруйнувати задуми українського гетьмана, а й дещо пізніше використати його у своїх власних цілях. Першими, влітку 1668 р. розпочали бойові дії коронярі. Для оборони Правобережжя, П. Дорошенко покидає Лівобережжя, залишаючи для його захисту наказного гетьмана Д. Многогрішного.

Наступними в українські справи в черговий раз втрутилися кримські татари, визнавши кошового отамана Запорозької Січі П. Суховієнка (Суховія), ще одним лівобережним гетьманом (1668–1669). У свою чергу поляки підтримали і визнали уманського полковника М. Ханенка правобережним гетьманом (1669–1674). Не відставали від них і московити, які зуміли схилити наказного гетьмана Д. Многогрішного до підданства Московському царству, зробивши його згодом очільником Лівобережного Гетьманату, і все це змусило П. Дорошенка шукати вихід з цього скрутного становища. У 1669 р. він приймає протекторат Османської Порти. Проте, гетьман помилився у своїх політичних розрахунках, турецька влада не захистила П. Дорошенка та його державне утворення, а лише використала для власних геостратегічних завдань.

Нетривале гетьманування (лише три роки) Д. Многогішного, попри деякі недоліки, все ж таки мало значний вплив на українське державотворення другої половини XVII ст. Він намагався зміцнити гетьманську владу й послабити старшинську олігархію. У березні 1672 р. у Батурині, столиці Лівобережного Гетьманату відбувся державний переворот. Змовники-старшини заарештували Д. Многогішного і передали його московитам. Ті в свою чергу, таємно його вивезли до Москви, піддали тортурам, засудили до страти, зрештою помилували і як писав Д. Дорошенко «заслали потім на все життя до Сибіру з його братом і цілою родиною» [2, 317].

В червні 1672 р. відбулася генеральна військова рада в містечку Козача Діброва (біля Путивля) у присутності боярина Г. Ромодановського. Першого дня – ухвалено т. зв. «Конотопські статті» (за царським указом, спочатку планувалося її проведення в Конотопі) у 10 пунктах, які доповнювали Глухівські 1669 р. Ці доповнення обмежували гетьманську владу. А саме, гетьману заборонялося: без ради зі своєю старшиною судити генеральну старшину й звільняти її із займаних посад; без консультацій із старшиною вести листування з іноземними володарями й особливо з П. Дорошенком; мати загони компанійців, які де-факто являлися гетьманською гвардією й були дієвим чинником у боротьбі із старшинською олігархією. Наступного дня в присутності архієпископа Лазара Барановича, військова рада обрала гетьманом генерального суддю І. Самойловича [3, 13].

Зміна очільника Лівобережного Гетьманату суттєво активізувала зовнішню політику Батурина. Кампанія 1673–1676 рр. у цілому була успішною для Московського царства і Лівобережного Гетьманату. П. Дорошенко капітулював і восени 1676 р. здав гетьманство на руки Самойловича і Ромодановського.

Незважаючи на втрату чигиринського гетьмана Стамбул, який прагнув будь-що заволодіти Правобережною Україною, знаходить йому заміну в особі Ю. Хмельницького і вручає йому булаву (1677–1681, 1685). Внаслідок бойових дій 1677 і 1678 рр. (т. зв. «Чигиринські походи») турецьке військо витіснило московсько-українське з Правобережжя. Збройні сутички тривали ще декілька років, допоки навесні 1681 р. ворогуючі сторони не уклали Бахчисарайський договір про 20-річне перемир'я, що закріпив статус-кво. Через деякий час розпочинаються консультації і перемовини між річпосполитськими і московськими дипломатами стосовно остаточного перемир'я між Варшавою і Москвою.

16 травня (6.05 за ст. ст.) 1686 р. у Москві був підписаний міждержавний мирний договір між Річчю Посполитою і Московським царством, т. зв. «Вічний мир», який підвів остаточний підсумок більш як 30-річній боротьбі цих двох держав за панування над українськими етнічними землями й українським народом та на високому міжнародному рівні затвердив розмежування України й українців по Дніпру.

Внаслідок підписання «Вічного миру» і замирення з Варшавою, Москва невдовзі вступила до антиосманської «Священної ліги» і разом з поляками, австрійцями і венеційцями розпочала підготовку, а невдовзі й оголосила війну Бахчисараю і Стамбулу. Проте невдалий Кримський похід 1686 р. призвів до відставки І. Самойловича у 1687 р. та заслання до Сибіру, а його наступником було обрано І. Мазепу.

Найважливішими здобутками і втратами українського державотворення 50–80-х рр. XVII ст. є: 1) політична влада і надалі залишалася в руках козацької старшини (тогочасної провідної верстви Гетьманщини), саме з її кола, були майже всі гетьмани; 2) територіальний простір зазнав суттєвих змін, замість соборної Української держави зразка 1657 р., у другій половині XVII ст. – утворилися два державних утворення – Правобережний і Лівобережний Гетьманати й одне квазідержавне – Запорізька Січ; 3) політико-адміністративний устрій (полково-сотенний), хоча в цілому зберігся, але зазнав деяких видозмін у зв'язку з втратою соборності Української держави; 4) суд, судочинство і правова система теж дещо трансформується, як у зв'язку з розмежуванням по Дніпру, так і з поступовим обмеженням застосування козацького звичаєвого права старшинсько-гетьманською владою; 5) соціально-економічний устрій теж поступово видозмінюється, старшина (як правобережна, так і лівобережна) на чолі з гетьманом, всіма правдами і неправдами намагається посісти місце річпосполитської шляхти і закріпити за собою панівне місце як у політичному, так і в соціально-економічному житті; 6) фінансова система і податки продовжують активно розвиватися, проте її суверенний характер у зв'язку з поділом України дуже постраждав, до того ж поступово фінанси і податки намагаються опанувати держави-протектори обидвох Гетьманатів; 7) єдині потужні Збройні Сили Української держави ліквідуються, перетворюючись на багаточисельні і малочисельні війська (військові загони), офіційно визнаних гетьманів (правобережного і лівобережного), запорозьких кошових, претендентів на булаву тощо; 8) великі міжнародні зв'язки Української держави 1657 р. поступово скорочуються й

обмежуються Московським царством, Річчю Посполитою, Османською Портою і Кримським ханством [6, 108-109].

Отже, протягом 50–80-х рр. XVII ст. Українська Козацько-Гетьманська держава зазнала суттєвих змін. На превеликий жаль, її очільники не зуміли зберегти її соборність і суверенність. Під час низки кровопролитних братовбивчих воєн та активного зовнішнього військового втручання в українські справи Україна і українці зазнали величезних людських і матеріальних втрат. Разом з тим, попри всі ці негаразди, у другій половині XVII ст. український народ зумів вистояти та зберіг власну державність у формі Лівобережної Гетьманщини.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
3. Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.). – К., 1995.
4. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський // Воєнна історія. – 2009.– № 3(45).– С. 83-96.
5. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 2009.
6. Фігурний Ю. С. Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. – 2-ге вид., доп. і доопр. – К., 2014.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге видання друге, перероблене та розширене. – К., 2005.
8. Kuropas M. The saga of Ukraine an Outline History: The Age of Heroism: Volume two / Myron B. Kuropas.

Ігор Кондратьєв (Чернігів)

Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст.

У середині – другій половині XVII ст. в середовищі лівобережної української козацької старшини існували як так звані «пропольські», так і «промосковські» угруповання. Зазначимо, що політична культура українського козацтва багато у чому формувалося саме під польським

впливом, адже із запровадженням реєстру розпочався тернистий шлях інкорпорації козаків до соціальних структур Речі Посполитої. Чимало представників як козацької старшини, так і простого козацтва, вийшли з дрібної та середньої української шляхти, мали досвід участі у сеймиках, входили до гербових братств, воювали в складі коронної армії з Московською державою. Водночас, чимало козаків – вихідців із шляхетської верстви, керувалися негативним досвідом – чисельними майновими конфліктами з польською адміністрацією та рядовою польською шляхтою, та були прихильниками промосковської політики. У подальшому саме цей позитивний чи негативний досвід, що поєднувався із специфікою політичної ситуації, й мотивував козацьку старшину до прийняття політичних рішень вибору зовнішньополітичного патронату. Звісно що велику роль тут відігравали особистий досвід та уподобання гетьманів і козацьких лідерів.

Польська колонізація Північного Лівобережжя розпочалася після Люблінської унії 1569 р. Цей юридичний акт пришвидшив процес усвідомлення українською шляхтою соціальних цінностей властивих польській шляхті, яка стала взірцем для української аристократії [28, 56-57]. Опісля 1569 р. українська шляхта почала записуватись до польських гербових братств, а дрібні категорії шляхти, насамперед, боярство, вивільнилося з-під присуду державців [21, 82 зв.]. Постійна військова служба замінена участю у шляхетському ополченні і стала не лише обов'язком, але й привілеєм: «инших никоторых повинностей и работ до замку нашего любецького полнити не повинни» [3, 7; 24, 304-305].

Колонізація, що опісля 1569 р. поширилася на землі Київського воєводства, на його лівому березі була можлива лише на території Любецького та Остерського староств, адже інша Чернігово-Сіверщина від 1500 до 1618 р. залишалася під московським володарюванням. Перші колонізатори були здебільшого представниками тієї ж української чи білоруської шляхти, та походили з Волині та Великого князівства Литовського (території сучасної Білорусі), увагу на цей факт звертав ще Ю.Виноградський [5, 128]. Українська шляхта Волині чи не першою потерпіла від польської політики. Неодноразово, на сеймах у Вільно в 1547, 1551 та 1554 рр. волинські делегати вимагали заборонити полякам займати місцеві уряди та ставили питання встановлення чіткого розмежування кордонів Польщі та Великого князівства Литовського. Саме невизначеність границь дозволяла полякам активно освоювати прикордоння [9, XVII-XIX]. Це переселення на Київщину пришвид-

шилось після проведення аграрної реформи 1557 р., яка погіршила становище не лише селян, але і дрібного українського боярства. У свою чергу, певна частина бояр-слуг, яка не змогла підтвердити права на землю та шляхетство, поповнювала лави українського козацтва [8, 15-16, 51-54].

Від початку Унії польське проникнення не було значним, а на думку М.Александровича, навіть відкривало перед дрібним боярством нові перспективи. Наприклад, остерське боярство стало паралельно із прийшлою польською шляхтою засновувати нові села. Польській колонізації активно сприяв остерський староста Лаврін Ратомський (1566-1587 рр.), який став роздавати землі Остерщини польській шляхті [2, 24-25]. Хоча можливо, що заснування нових осад це спроба зберегти бодай частину маєтностей. Дрібна українська шляхта також стала активно освоювати прикордоння з Чернігово-Сіверщиною. Користуючись послабленням Московської держави вона осаджувала на її території слободи [2, 32]. Юридична неврегульованість (землі були набуті ще до приєднання їх до Речі Посполитої) згодом стала інструментом відбору цих маєтностей польською аристократією. Аналогічна ситуація спостерігається і на любецько-чернігівському (польсько-московському) кордоні. На думку Ю. Виноградського, вже наприкінці XVI ст. приналежність Чернігівщини до Московщини була суто номінальною [5, 133].

Дійсно широка хвиля польської колонізації на Північне Лівобережжя починається від підписання у 1618 р. Деулінського перемир'я, коли на Чернігівщині було юридично встановлено владу Речі Посполитої. За підрахунками Н.Яковенко, у першій половині XVII ст. найбільше переселенців до Київського воєводства фіксується серед дрібної шляхти-землевласників (від 10 до 50 димів), третину яких складала прибульці, причому належало їм лише 5% землі. Відповідно, серед найдрібнішої шляхти (1-10 димів) переселенців було значно менше, і володіли вони лише 1% землі, хоча саме найдрібніша шляхта мала набагато більше постраждати від аграрної реформи Речі Посполитої [23, 89].

Соціальну напругу певною мірою нівелювала наявність вільних земель. Наприклад, під час проведення королівської люстрації Остерського староства 1628 р. польські люстратори звернули увагу на велику кількість покинутих городищ на Остерщині, маючи на увазі їх подальше заселення [4, 27]. Вочевидь це пришвидшило процес колоніза-

ції, бо у 1633 р. остерське боярство звертається до короля Владислава IV та отримує два захисні привілеї. Однак це не допомогло зупинити втрату маєтностей, бо, як зазначав М.Александрович, королівські привілеї фактично не мали юридичної сили. Саме тому бояри починають активно клопотати про отримання шляхетських прав [2, 41].

Вже у матеріалах люстрації Остерського староства 1636 р. фіксуємо біля двох десятків польських шляхтичів, що володіли землею та несли з неї військову службу. Насправді – повноправні шляхтичі, вони були записані в матеріалах ревізії як «люди служебного стану шляхетського Остерського староства», тобто на правах так званої «служебної» шляхти. Водночас у матеріалах люстрації наводиться перелік дрібних остерських бояр – 70 прізвищ [26, 209-214].

Відчутним для місцевої шляхти стало і магнатське проникнення. Магнати інколи купуючи, а подекуди й відбираючи землі, створювали великі латифундії. На думку О.Лазаревського, більша частина володінь любецької шляхти були втрачені напередодні Хмельниччини внаслідок продажу полякам [16, 1-2, 26]. Польській історик О.Яблоновський зазначав, що водночас з «послабленням королівської влади – князі та пани українні... почали розоряти дрібні зем'янські володіння» [25, 634].

Втім, для Остерського та Любецького староств магнатський вплив від початку не був домінуючим. Наприклад, за спостереженнями М.Грушевського, станом на 1616 р. в Любецькому старостві не було жодного фільварку, а селянство сплачувало грошовий чинш та медову данину. Лише частина сіл була вилучена з-під порядкування любецького староства. Але, як засвідчив люстратор, селяни погодилися замість «трьох тижнів» на рік робіт на Любецький замок працювати на панських фільварках щотижнево два дні влітку і один узимку. Безумовно, проникнення магнатів на Чернігово-Сіверщину мало місце, але, незважаючи на те, що О.Пісочинський заволодів значними маєтностями на Стародубщині, М.Казановський – поблизу Чернігова, Є.Осолинський – Батурином та Конотопом, дрібна шляхта зуміла зберегти свої володіння: «попри те була тут – особливо в північній Сіверщині досить численна дрібніша шляхта, старшої (з-перед польського володіння) й новішої дати» [7, V, 218-220; VI, 279, 288].

Чи не єдиною родиною, яка спробувала створити у Любецькому старостві великі латифундії, були магнати Калиновські. Родина Калиновських була однією із найзаможніших і найвпливовіших у Речі Пос-

политій. У 1633 – 1638 рр. – любецьким та лоевським старостою був Адам Калиновський, у 1638 – 1648 рр. – Мартин, а у 1648 – 1649 рр. – Самуель-Юрій Калиновський [12, 290]. Дослідники ставлять Калиновських в один ряд з родинами Вишневецьких, Конецпольських та Потоцьких [29, 66].

8 березня 1633 р. Адам Калиновський привласнив с.Ковпиничі біля Лоева – власність зем'ян Силичів та Пушкаренків [22, 33 зв.-34]. 30 січня 1635 р. він королівським привілеєм затвердив своє право збирати податки з Любеча і Лоева [22, 95-95 зв.].

Від 40-х рр. XVII ст. захоплювати володіння любецького боярства перестали цуратися й інші польські аристократи. Як вважав М.Грушевський, нова хвиля польської колонізації була пов'язана з війнами кінця XVI – першої половини XVII ст., які породили значний контингент «ветеранів», котрі отримували землі у різних староствах [6, 124-125]. Приводом для захоплення земель могла бути відсутність автентичних королівських привілеїв, або ж небажання шляхти виконувати розпорядження любецького старости. У 40-х рр. XVII ст. чернігівський підвоєвода Варвінець Кгорецький відібрав у любецьких шляхтичів Пузиків Пузиківщину. Після неодноразових скарг він компенсував їх земельні втрати, передавши їм частину Бровенщизни у Мишуківському ґрунті. Відповідно, бояри Мишуки повністю втратили свої маєтності. Рогощанський ґрунт (с.Рогоща) та частину Бровенщизни відібрав у шляхтичів Болдаковських чернігівський підсудок (1637-1668 рр., з 1649 р. – номінально) Якуб Война-Оранський [15, 119, 125; 16, 1-2, 26]. Частиною Кувечичького ґрунту (с. Кувечичі), посесорами якого були родини Кувечичів, Болдаковських, Васильєвичів, Кузнецових, Милковичів та Морашок, заволодів земський урядник Чернігово-Сіверщини Ян Стайловський [1, 48].

З більш дрібних колонізаторів згадаємо «уроженця польської області» Омеляна Стефановича, який у 1642 р. заволодів частиною Петрушівського ґрунту [20, 587 зв.]. У 40-х рр. XVII ст. на терені Любецького староства з'явилися представники прийшлої польської шляхти, зокрема, Біатовські, Д'яховські, Легеби, Лінкери, Посоховські, Прежевські, Радзиховські, Разновські, Скінвери, Сухоровські, Янтшиньські та ін. [19, 9].

На Остерщині фіксуємо володіння польської або спольщеної шляхти – Багінських, Бачинських, Берзановських, Берземенських, Биковських, Бронівських, Завадських, Казовських, Крушинських, Ланських,

Орзовських, Ортовських, Пулкевичів, Сачків, Сіблевичів, Трембицьких та Яковських. Хоча загалом доля ополячених родів на Остерщині була незначною – біля 2% [10, 65].

Щоб захистити свої маєтності, шляхта зверталась до королівської влади з проханням підтвердити свої права на земельну власність та особисте шляхетство. Навіть не незважаючи на новий порядок надання пожалувань, адже після 1620 р. усі маєтності на прикордонній Чернігово-Сіверщині надавалися шляхтичам на ленному праві, яке обтяжувало землевласників обов'язком забезпечувати обороноздатність місцевих замків та брати участь у військових діях [14, 185]. Цікаво, що значна кількість королівських привілеїв була надана любецькій шляхті саме у 1633 р., через рік після початку старостування А.Калиновського. Абсолютна більшість цих королівських грамот лише підтверджувала старі володіння та набуті права. Усі нові пожалування надавалися виключно боярству і закріплювали за посесорами земель боярську службу під проводом замкового старости.

У 1646 р. на Вальному сеймі представники дрібного боярства Любецького староства намагалися підняти питання підвищення свого правового статусу, але не знайшли розуміння і залишилися у старостинському підпорядкуванні. З мемуарів Ольбрихта Станіслава Радзивіла – литовського канцлера у 1623 – 1656 рр., відомо, що боярську верству, зокрема й любецьких бояр, не вважали привілейованим класом та дорівнювали до нереєстрових козаків, що підлягали поверненню до холопів [2, 41; 27, 224, 239].

Недолуга політика держави по відношенню до дрібних прошарків української шляхти привернула її до козацьких лав. Від початку війни середини XVII ст. дрібна шляхта Остерського та Любецького староств масово покозачується (цікаво, що повноправна шляхта пристала до повстання лише у 1649 р. [11]). Козаками стали остерські бояри Білики (Біликовичі). У Івана та Михайла Біликовичів – «бившихъ бояръ королевскихъ Остроицкихъ, а теперъ козаковъ войска Его Царского Величества Запорожскаго славетнимъ панамъ козакамъ и мещанамъ старого города Остра», 3 березня 1656 р. козак Терех Туровченко придбав маєтність Красна Оранка за р.Остер [2, 108-109; 4, 106]. Представники роду дрібних остерських бояр Сахновичів, які ще з 1605 р. були на Запоріжжі [18, 260], від середини XVII ст. обіймали старшинські посади. Наприклад, Шафран Яків Сахнович у 1698-1699 рр. був остерським сотником [13, 151]. Козаками стали остерські шляхтичі Козловські [2,

50; 4, 60], та бояри Лапи, які у люстрації 1636 р. були позначені без маєтків [26, 212].

Від початку війни шляхта, що втратила маєтності, стала повертати свої родові землі. Після втечі польської аристократії одним із перших це зробив любецький шляхтич С.Болдаковський, який захопив с. Рогощу (Мишуківський ґрунт), відібрану у нього перед війною чернігівським підвоєводою В.Кгорецьким та чернігівським підсудком Я.Войною-Оранським. Вочевидь, тоді ж повернули свої землі Мишуки і Пузики [16, 1-3; 17, 63].

Таким чином, вплив польської колонізації хронологічно не обмежується лише першою половиною XVII ст., і має інституціональне продовження у новому соціальному статусі української шляхти. Існування у середині – другій половині XVII ст. в середовищі лівобережної козацької старшини так званих «пропольських» чи «промосковських» угруповань, значною мірою пояснюється набутим довоєнним досвідом. Саме пошук зовнішнього патронату – московського, польського, чи турецького (для Лівобережжя останній не був домінуючим), став одним із змістів періоду «Руїни».

Джерела та література

1. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. (Из архива графа Г.Милорадовича). – Чернигов: Типография Губ. правления, 1889. – 62 с.
2. Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып.1. Историческое описание. Часть 1: До окончания смуты в Восточной Украине (1669 г.) / М.Н. Александрович. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. – 110 с.
3. Антонович В.Б. Содержание актов об околичной шляхте / В.Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. – 1867. – Ч. IV. – Т. I. – С. 1-62.
4. Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії) / За ред. О.В. Ткаченко / О.В. Бузун. – Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. – 112 с.
5. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини / Ю.Виноградський // Історико-географічний збірник / Видає комісія для складання Історико-географічного словника України). Т. IV / За редакцією М.Грушевського. – К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. – С. 127-143.
6. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. / Післямова, примітки та показчики М.Крикуна (Репринтне видання). – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 1996. – 626 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.V. – 1998. – 704 с.; Т.VI. – 1995. – 680 с.

8. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. / А.Гурбик. – К: НАНУ; Інститут історії України, 1997. – 66 с.
9. Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России / Н. Иванишев // Архив Юго-Западной России. – Ч. 2. – Т. I. – К.: университетская типография, 1861. – LXIV с. + 531 с. – С. XV-LXIV.
10. Кондратьев І. В. Служебна шляхта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої: спроба етнічної стратифікації / І. Кондратьєв // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – 255 с. – С. 61-68. – С. 65.
11. Кондратьев І.В. Любецька сотня Чернігівського полку: до питання формування / І.В. Кондратьєв // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – 278 с. – С. 234-243.
12. Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І.В. Кондратьєв. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с. – С. 290.
13. Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина Київського полку / В.В. Кривошея, В.Ю. Іржицький // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. Вип. 20. – К.: ВІР УАН, 2009. – 420 с. – С. 143-155. – С. 151.
14. Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633 - 1646) / П. Кулаковський // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 37. Частина I. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – С. 183-197.
15. Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках / П.Кулаковський // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 1998. – С. 113-130.
16. Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии / А.Л. Лазаревский // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов: Губернская типография, 1896. – Отд. III. – С. 1-32.
17. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.1. (А-Д) / В.Л.Модзалевский. – К.: Типография тов-ва Г.Л.Фронцкевича и Ко, Крещатик, д.№ 42, 1908. – 519 с.
18. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598-1608) / Под ред. С.А. Белокурова // Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества. Т. 137. – М.: Б.и., 1912. – XIX с. + 809 с.
19. Російський державний історичний архів у м.Санкт-Петербург, Ф.1343, Оп.30, Ч.2, Спр.3397, Дело о дворянстве рода Тупиц (1837–1844 гг.), 20 Арк.

20. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі – ЦДАК України), Ф.57, Оп.1, Спр.6, Генеральний опис Лівобережної України (1765-1769 рр.), 1898 Арк.

21. ЦДАК України, Ф.1235, Оп.1, Спр.1095, Грушевский А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI ст. Старина и борьба за старину. Друкарський примірник, видання 1918 р. (1918 г.), 140 Арк.

22. ЦДАК України, КМФ.-36, Оп.1, Спр.214, Волинська метрика. Книга РМ 26 (1633-1635, 1643, 1645, 1647 рр.), 459 Арк.

23. Яковенко Н.М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. / Н.М. Яковенко // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 79-99.

24. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864 / A.Grabski, A.Nadolski, T.Nowak. –Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1965. – Т. 1. – 503 s.

25. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / A. Jablonowski // Zrodla dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s.

26. Lustracya Dobr krola JMci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem lezacych // Zrodla Dziejowe. T.5. Lustracye krolewszczyzn ziem Ruskich Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / wyd. A.Jablonowski. – Warszawa : Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa. Krakowskie-Przedmiescie Nr 415, 1877. – S. 1-226. – S. 209-214.

27. Pamietniki Albrychta Stanislaw X. Radziwilla Kanclerza W. Litewskiego. T. 2 / wyd. z rekopismu przez Edwarda Raczynskiego. Radziwill, Albrycht Stanislaw (1593-1656). – Poznan : Bracia Scherkowie, 1839 – 498 s.

28. Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. Wyd. II, uzupelnione / J.Tazbir. –Warszawa: Wiedza Powszechna, 1979. – 248 s.

29. Tyszkiewicz M. Documents historiques sur L'Ukraine et ses Relations avec la Pologne, la Russie et la Suede (1569-1764). Publies avec notices explication et cartes / M.Tyszkiewicz. – Lausanne: imprimerie A.Bovard-Ciddey, 1919. –123 s.

Володимир Головченко (Київ)

Династичні плани Богдана Хмельницького в контексті Української національної революції

Після успішної військової кампанії 1648 р. головна увага гетьмана Війська Запорозького Б. Хмельницького й генеральної старшини була прикута до переговорів у Переяславі 10(20)-16(26) лютого 1649 р. із

делегацією комісарів польського сейму, очолюваною брацлавським воєводою і сенатором Речі Посполитої А. Киселем. Сторони повинні були виробити остаточні умови примирення в умовах загострення конфліктної ситуації на визначеній ще під Замостям 11(21) листопада 1648 р. лінії польсько-литовсько-українського перемир'я в Поліссі й на Поділлі. Польські комісари мали повноваження лише погодитися на збільшення козацького реєстру з 6 тис. до 12 тис. чол. (у крайньому випадку – до 15 тис.), а також на виведення Війська Запорозького з відання сейму під владу гетьмана (по прибутті делегації А. Киселя Б. Хмельницький вперше в історії козаччини отримав від новообраного короля Яна II Казимира гетьманську булаву і червону корогву з білим орлом) та відновлення його давніх привілеїв і вільностей.

У відповідь Б. Хмельницький на початковому етапі переговорів, що відбувалися вкрай напружено, наголошував на прагненні визволити з-під польсько-шляхетського панування увесь український („руський”) народ в етнічних межах його проживання аж до Вісли („по Львів, по Холм і Галич”), погрожував поновленням бойових дій і не погоджувався розірвати українсько-кримський союзний договір [2, 146]. З великими труднощами комісарам вдалося добитися підписання перемир'я до кінця травня („зелених свят”), після чого мирні переговори мали продовжитися й початися складання реєстру.

Така різюча й раптова світоглядна зміна у баченні Б. Хмельницьким перспектив визвольної боротьби (12(22) лютого гетьман без натяків заявив польським послам: „Правда то, що я лихий, малий чоловік, але мені то Бог дав, що я єсьм єдиновладцем і самодержцем руським!” [2, 145]), на думку сучасних провідних вітчизняних дослідників – В. Смолія й В. Степанкова [5, 324], а також Н. Яковенко [6, 186], сталася під враженням його тріумфальної зустрічі киянами 23 грудня 1648 р. (2 січня 1649 р.). Церемонією було передбачено в'їзд гетьмана до міста через Золоті ворота, студенти й викладачі Києво-Могилянської колегії вітали його „як Мойсея, спасителя, збавителя і освободителя народу руського з неволі лядської”, а Єрусалимський патріарх Паїсій величав Б. Хмельницького „князем Руси”.

У день народження Б. Хмельницького 27 грудня 1648 р. (за ст. ст.) патріарх у Софійському соборі відпустив гетьманові всі сьогочасні й майбутні гріхи (ця церемонія традиційно була елементом коронації правителів) і благословив його на війну з ляхами, а коли Б. Хмельницький причащався, стріляли з гармат на його честь як „виз-

волителя, господаря великого гетьмана” [2, 124-126]. Вперше після загибелі галицько-волинського „Королівства Русі” українцям надавалися почесні як „руському” (українському) монархові.

Ширилися чутки, що патріарх Паїсій привіз митру з тим, аби коронувати Б. Хмельницького князем Руського князівства. У ході контактів із гетьманом східні патріархи надалі зверталися до нього „*illustrissimus princeps*” („ясновельможний князь”) і, таким чином, ставили його на один рівень із господарями Волощини й Молдови та князями Трансильванії. Титулатура, застосовувана східними патріархами, мала, очевидно, неабиякий вплив на взаємини Б. Хмельницького з європейськими володарями і визнання його монархічних аспірацій. Прикметна в цьому зв’язку наведена В. Липинським згадка про те, що молдавський господар Василь Лупул обіцяв Б. Хмельницькому допомогти „стати Князем Руси, і навіть по мирному уступити, коли він захоче, Волоцьке Князівство” [4, 248].

Згаданий етнічний поляк – історик і теоретик українського консерватизму В. Липинський наголошував про неабиякий ефект, що спричинили в Польщі й Україні чутки про переговори з комісарами Речі Посполитої. „Бо се річ неможлива, щоб, Господарівну взявши, задовольнятися козацтвом”, – наводить він слова А. Киселя щодо шлюбу старшого сина гетьмана – Тимофія Хмельницького з молодшою дочкою молдовського господаря Василя Лупула - Розандою. І далі цитує познанського воєводу - магната Яна Лещинського, який на конвокаційному сеймі у Варшаві заявив, що Хмельницький „монархію Руську закладати хоче” [2, 22].

Зрозуміло, що саме спілкування Б. Хмельницького з вищим православним духовенством було сполучною ланкою, яка єднала козацького гетьмана з православною шляхтою - носієм старокиївської державної традиції. Той же В. Липинський наголошував, що без відома сенатора А. Кисіля, воєводи мінського Олександра Огінського, литовського хорунжого надвірного Богдана Огінського, каштеляна новоградського Богдана Стеткевича, писаря брацлавського Федора Проскури-Суцанського, подкоморія брацлавського князя Степана Четвертинського, подкоморія луцького князя Григорія Четвертинського, підсудка луцького князя Захарія Четвертинського, князя Миколи Четвертинського та „інших панів православних” такий рівень ушанування Б. Хмельницького, який величався студентами Київського колегіуму, патронуваного цим українським панством, „Мойсеєм, оборонцем, визволи-

телем і освободителем народу з неволі ляхської, в знак того Богданом: од Бога даним – названим”, був неможливим [4, 74].

Саме ці верстви були носіями ідеї руської князівської державності і перманентно спонукали Б. Хмельницького до її реалізації. В. Липинський також констатував важливу роль православного духовенства у посередництві між козацькою старшиною й українською шляхтою, яка дедалі активніше прилучалася до повстання. Духовенство формувалося з різних верств українського суспільства – шляхти, міщанства, селянства, а тому відіграло цементуючу роль у взаєминах різних складників української нації. Чимало церковних достойників шляхетського походження, наголошував В. Липинський, мали серед повсталих своїх родичів, які обіймали важливі посади у Війську Запорозькому. Серед них полковник корсунський, згодом генеральний суддя Іван Креховецький, який був братом Феофана, архімандрита овруцького монастиря; один із видатних козацьких полковників і дипломатів Силуян Мужилівський був братом відомого православного проповідника і полеміста Григорія Мужилівського; з полковником Григорієм Гуляницьким, волинським шляхтичем, був споріднений Артемій Гуляницький, пресвітер луцької Афанасовської церкви і т. д.

Врешті-решт митрополит київський – Сильвестр Косів, „сам шляхтич значний по походженню”, попри своє неоднозначне ставлення до козацького повстання, що швидко набувало ознак Української національної революції, зустрів гетьмана разам із патріархом Паїсієм та „київськими інтелігентськими кругами, світськими й духовними”. Очевидно, серед цих світських і духовних кіл було чимало представників православної шляхти, що творили „лабораторію”, в якій формувалися „державні ідеї й програми, котрих відгомони потім долітають до нас з козацьких кругів” [4, 103]. Саме їм завдячував Б. Хмельницький тими змінами у своїх політичних настроях і планах, що так вражали сучасників. Не випадково В. Липинський наводить факт про захоплення поляками під Берестечком у козацькому таборі „диплома на Князівство Руське”, виданого гетьману османським султаном Мурадом IV і врученого 28 березня 1651 р. в похідному таборі Б. Хмельницького під Старим Животовом (нині – Новоживотів Оратівського району Вінницької області).

У титулатурі Б. Хмельницького після Зборівської угоди 1649 р. з’являються виразні ознаки наближення її до монархічної. В багатьох документах чи листах гетьмана можна прочитати: „Богдан Хмельни-

цький, Божею милістю гетьман Війська Запорозького” або навіть “Божею милістю великий государ Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького” та ін. Хоча формулювання подібного зразка застосовувалися не постійно, а тільки в період найбільш успішних воєнних дій козацького війська, вони свідчили про намагання Б. Хмельницького утвердити в очах сучасників уявлення про божественний характер своєї влади, що було властиве всім суверенам тогочасної Європи. Намагання сакралізації влади були важливими кроками до запровадження монархічної форми урядування.

Але гетьманська влада Б. Хмельницького, попри всю схожість з владою монархів інших європейських держав, мала свої особливості. По-перше, це не була азійська (монгольська) деспотія на кшталт влади московського царя. По-друге, влада гетьмана не була маріонетковою креатурою польського короля, який тільки номінально був володарем у тогочасній аристократичній республіці – Речі Посполитій, а фактично державою правили магнати і заможне шляхетство. По-третє, тогочасна соціальна структура Війська Запорозького істотно відрізнялась від соціального устрою будь-якої із сусідніх країн:

а) було фізично ліквідовано стан великих світських землевласників;

б) зросла політична вага дрібної шляхти;

в) провідну роль у політичному житті українського суспільства відігравала козацька верства;

г) якісно підвищився політичний статус селянства, що здобуло особисту свободу, право власності на землю і можливість вступати до козацького стану. Український селянин цим різко відрізнявся від російського кріпака-смерда і такої ж польської „черні”;

д) українське духовенство стало натхненником збройних звитяг козацького війська й мало велику ідеологічну вагу;

е) як наслідок, прискорився процес формування нової української еліти, що, на думку В. Липинського, була тим підмурівком, на якому будувалась Українська держава.

Тому утвердження монархічних рис влади гетьмана відбувалося з певними труднощами, особливо з погляду тогочасного європейського вестфальського легітимізму. Цілком імовірно, що й сам Б. Хмельницький усвідомлював усі труднощі здобуття титулу „князя Руси”, на який могли претендувати лише представники історичної аристократії, а не дрібної шляхти, до якої він належав. На величання його „володарем

Руси”, Б. Хмельницький відповідав, що йому „на господарстві бути не пристойно – не тої породи чоловік”, і при цьому вказував на московського царя, як природженого володаря: „Великий государь здавна государского благочестивого корени природный государь от кольна благочестивого великого князя Владимира Мономаха, и ими владеть ему пристойно”. Все ж у джерелах є згадка про те, що наприкінці 1649 р. в Чигирині розпочалося карбування монети, на якій були „на одному боці - меч, а на другому боці - Богданове ім’я” [1, 32].

В останні роки свого гетьманування Б. Хмельницький дедалі частіше вживав титулатуру „dux” у своїх листах до низки європейських монархів – бранденбурзького курфюрста, шведського короля, глави Священної Римської імперії та ін. Цей термін, що означає латинською „володар” або „воєначальник”, рівнозначний німецькому герцогу, який є спадковим вищим аристократичним титулом і за феодалною ієрархією стоїть одразу за королем. Іншими словами, „dux” за своєю гідністю є рівним титулу князя. Застосування подібної титулатури, на нашу думку, пов’язане з фактичним набуттям Військом Запорозьким незалежності. Вступаючи у широкі міжнародні зв’язки як голова незалежної держави, Б. Хмельницький застосовував титул “dux” не в звичайному для європейського світу уживанні як феодалний титул, а саме у значенні „володар”, що цілком відповідало політичним реаліям.

Якщо Б. Хмельницький дійсно прагнув княжої гідності, то й політичне життя тогочасної Європи давало чимало прикладів, коли засновниками княжих династій ставали впливові громадяни незалежних міст неаристократичного походження, часом навіть не дворяни. Їх було чимало серед династій італійських міст, що виявились своєрідними предтечами „освічених” абсолютних монархів XVI-XVIII ст. Можна назвати у зв’язку з цим Франческо Сфорца – незаконно народженого сина кондотьєра (формально - нащадка заможного селянина з Романьї), який згодом став необмеженим володарем одного з найбільших князівств на Апеннінському півострові, започаткувавши династію в Мілані. Ближчим у часі до Б. Хмельницького може бути приклад блискучого сходження Альбрехта фон Валленштайна, простого чеського шляхтича, який тимчасово переламав хід Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. на користь католицького табору, отримав гідність імперського князя і герцога, став генералісимусом і претендував на корону Богемії і Пфальцьке курфюрство.

Зрештою, набуття Б. Хмельницьким княжого титулу стало предметом обговорення гетьмана з новими союзниками - шведами. Посол офіційного Стокгольма у Трансильванії - Гайнріх Штернбах повідомив наприкінці січня 1657 р. свій уряд про наміри Б. Хмельницького отримати „частину Білорусі з титулом князя” [4, 250]. В. Липинський стверджував, що ця позиція була також складовою проєктованого „трактату вічної приязні” між Б. Хмельницьким і трансильванським князем Юрієм II Ракочі.

За цим трактатом, зазначав В. Липинський, „Б. Хмельницький дістане всю Червону Русь; крім того, Ракочі допоможе гетьманові одержати частину Білої Руси з титулом князя і піддержить намір гетьманський передати цей титул, як і всю владу верховну на Україні по наслідству синові Юрієві” [4, 211]. Цим намірам гетьмана всіляко намагалася перешкодити польська дипломатія, яка лякала нового козацького союзника – трансильванців, оскільки Б. Хмельницький, нібито, „маючи владу над усіма руськими краями, стане монархом, що сотисячною армією розпоряджати буде” і становитиме загрозу Семигороду.

В інструкції шведським послам, які направлялися в Україну, ставилось завдання „розвідати, чи не можна було б прихилити Хмельницького на шведський бік, помагаючи забезпечити владу над козаками його потомству”. В одному з кількох варіантів проєкту українсько-шведського договору є згадка: „Просити Хмельницького, аби сказав, якого титулу і влади собі бажає”.

Обговорювалась, зокрема, й пропозиція надати Б. Хмельницькому титул князя київського і чернігівського і гетьмана Війська Запорозького. У разі якщо гетьман захотів, щоб його володіння було дідичним, „треба щоб він зложив послушення королеві й прийняв свій лен, як курфюрст бранденбурзький і герцог курляндський склали королеві польському”. Однак, як зазначав В. Липинський, Б. Хмельницький не допустив жодних вагань у справі спадковості своєї верховної влади, цілісності і соборності своєї держави та через нового посла - Густава Лільєкрону одержав гарантії незалежності „цілої України”, визнання законним спадкоємцем молодшого сина Юрія і забезпечення за ним „Білорусі по Смоленськ з дідичним титулом князя”.

На відміну від Москви, яка не вважала долю гетьманської булави вирішеною остаточно, Швеція не ставила під сумнів владні наміри Б. Хмельницького. Г. Лільєкрона доповідав шведському королю 12 червня (за н. ст.) 1657 р., що його переговори з Військом Запорозьким ві-

дбувались „у присутності сина Хмельницького; оскільки я дізнався, що він усім Військом Запорозьким вже обраний і проголошений гетьманом і що батько його, будучи хворим, передав йому управління, то я від імені вашої королівської величності поздоровив його з тим з відповідними люб'язностями; батько сприйняв усе це прихильно” [4, 250].

Дійсно, після перемоги-реваншу під Батогом на Вінничині 22-23 травня (1-2 червня) 1652 р. і поновлення влади Б. Хмельницького на втрачених територіях Козацької України посилювався процес зміцнення авторитарної гетьманської влади, цьому сприяла і харизматичність власне постаті гетьмана. Наступного дня сталися драматичні події: Б. Хмельницький викупив у союзників-татар (згідно з джерелами, за 50 тис. талярів) полонених, яких потім стратили. Точне число жертв оцінити важко, за підрахунками істориків, воно становило близько 3-5 тис. осіб. Полягла не тільки військова еліта Речі Посполитої, а й звичайні жовніри та челядь.

Поголівне вирізання полонених – нетипова подія навіть для тієї жорстокої війни, спогади про неї зберігали в Речі Посполитій десятиліттями. Вони завжди будили гнів, про що говорив король Ян III Собеський, згадуючи смерть свого старшого брата Марека. Історики по-різному аргументували це рішення Б. Хмельницького. Одні вважають, що такі дії були помстою за Берестечко і придушення попередніх козацьких бунтів. Інші вказують на бажання утримати кримських татар, оскільки на співпраці з ними будував свої плани гетьман.

Однак найважливішими були два інші чинники. Передусім, показова кривава різанина символізувала остаточний розрив Б. Хмельницького з Річчю Посполитою, коли гетьман показав, що не було місця для Козаччини в тій колись спільній державі. Окрім того, йшлося про демонстрацію сили: раніше ослаблений, Б. Хмельницький засвідчив тепер, що не толеруватиме ворогів. Слід пам'ятати й про помірковану козацьку старшину, яка все ще бачила своє місце в становій ієрархії Речі Посполитої. Б. Хмельницький планував створити сильний державний організм і цією розправою хотів показати свою рішучість, немовби погрожуючи прихильникам альтернативного шляху.

Пішовши свого часу на зближення з Османською Портою, Б. Хмельницький сподівався домогтися юридичного оформлення свого правління в формі спадкового гетьманства. Але водночас він усвідомлював, що отримання князівського титулу з рук іноземного монарха поставить під сумнів легітимність його влади. Тому з часом Б. Хмель-

ницький обрав інший шлях: добиватися перетворення гетьманської влади, що виросла на національному політичному ґрунті й визнавалася більшістю населення легітимною, у спадкоємну монархію. Це бачили і політичні противники гетьмана. Наприклад, польський посол Михайло Станіславський у листі до Юрія II Ракочі в 1656 р. писав: „Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на наказ якого виступає 100 тисяч війська, перетворитися у слугу і підданого вашої князівської милості?” [3, 36].

Задля того від початку повстання, що миттєво переросло в національну революцію, Б. Хмельницький вів переговори з боярською Москвою, мета і зміст яких були неоднозначними. Його дипломатичні ініціативи по-різному трактували в Білокам'яній, але загалом цар Олексій Михайлович Романов керувався принципом легкої наживи і вважав, що саме козаки повинні нести на своїх плечах найбільший тягар боротьби з Річчю Посполитою. Коли позиція гетьмана Б. Хмельницького була сильною, офіційна Москва виявляла бажання надати йому допомогу у війні проти поляків, коли ж вона ослаблювалася, східний самодержець відмовлявся від будь-якого залучення до воєнних дій.

У зв'язку з цим найкращим політичним рішенням для гетьмана в тодішньому складному міжнародному становищі було союзництво з Молдовою, що давало Б. Хмельницькому значні переваги, найважливішою з яких бачилося визнання незалежної козацької держави з боку сусіднього монаршого двору. Шлюб гетьманового старшого сина Тимоша з дочкою молдовського господаря Василя Лупула - Розандою мав, з одного боку, зміцнити позиції гетьманської родини серед козацтва, а з другого – легітимізувати її право на владу в очах правлячих домів Європи (старша сестра Розанди - Марія була одружена з польним гетьманом литовським Янушем Радзивіллою). На практиці цей династичний союз мав означати й підпорядкування Молдови Україні.

Вищезгаданий похід Б. Хмельницького на сусіднє князівство 1652 р. приніс спершу успіх: козаки зайняли Ясси, Тиміш одружився із Розандою, а об'єднані Україна та Молдова стали важливим елементом на карті Східної Європи. Однак навесні наступного року знову вибухнула війна, проти В. Лупула й Тимоша виступила широка коаліція (Річ Посполита, Волощина і Трансильванія). Через брак рішучості Б. Хмельницького знову піти на Молдову, козаки капітулювали в Сучаві 9 жовтня 1653 р., вже по Тимошевій смерті. Ідея українсько-молдовської

держави та династії Хмельницьких втратила сенс, що змусило гетьмана завершити свої перемовини з Москвою, які призвели до сумнозвісної Переяславсько-Московської угоди.

Таким чином, фактор часу та спротив гетьманським намаганням з боку частини козацької старшини, очолюваної генеральним писарем Іваном Виговським (за свідченням польського письменника XVII ст. І. Коховського, дізнавшись, що той агітує за вільний вибір гетьмана, Б. Хмельницький наказав прикувати генерального писаря ланцюгами перед собою до землі й так тримати „мало не цілий день доти, доки згризота його, Богдана Хмельницького, не одійшла”), - ось основні чинники, які спричинили в подальшому Руїну Козацької України та її політичну залежність від Московії й Речі Посполитої. В кінцевому результаті держава, створена титанічними зусиллями Б. Хмельницького і його соратників, перестала існувати. Ще раз зазначимо, що тільки в спадковій гетьманській владі Б. Хмельницький вбачав гарантію визнання Української держави як суб'єкта й актора в європейській політиці.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России / Археографическая комиссия. Т. 3 (Документы 1638-1657 гг.). – Санкт-Петербург, 1861. – 134 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. - Т. 8, ч. 3. Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). – К.: Наукова думка, 1995. – 856 с.
3. Ковальський Н. П. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мьщик. – Днепропетровск: Днепропетровский госуниверситет, 1984. – 83 с.
4. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659) : замітки до історії державного будівництва в XVII-ім столітті / В'ячеслав Липинський / Редактори: Лев Р. Білас і Ярослав Пеленський. – Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – 346 с.
5. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.
6. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : навч. посібник / Н. М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

*Євген Горб, Юрій Рябуха (Маріуполь),
Андрій Цибрій (Київ)*

Битва під Городком 29-30 вересня 1655 року: нова спроба реконструкції перебігу бою

Розгром коронного війська під Городком в вересні 1655 р. є мало-відомою сторінкою військової історії Хмельниччини. Незважаючи на те, що битва згадується в кожному висвітленні походу Б. Хмельницького та В. Бутурліна в Галичину, її описи дуже шаблонні – кожен автор загострює увагу на переправі козаків через болото/ставок и подальшому бою в несприятливих для поляків умовах. При чому навіть досі дослідники не з'ясували не лише місце переправи козаків, а навіть яким було розташування військ супротивників на полі бою. Автори цієї роботи декілька років тому зробили спробу детального висвітлення перебігу бою [12], проте більш ретельне знайомство з місцевістю та польськими джерелами змусило переглянути результати попереднього дослідження та зробити нову спробу реконструкції.

На Львів козацько-московська армія просувалася двома колонами – одна, під керівництвом гетьмана, рухалася через Теробовлю й Тернопіль, а інша, під началом Василя Бутурліна – на Язлівець. В радіусі 30-60 км. від російської колони не було жодного живого місця – все випалювалося вщент. Обидві колони об'єдналися в Бережанах і рушили через Поморяни, Гологори, Бузьк на Львів [11, 422].

Тоді ж союзники отримали відомості про відхід Станіслава Потоцького з-під Глинян на Львів. Бутурлін, вочевидь не довіряючи відомостям розвідників, вислав до Глинян загін на чолі з сотенними головами стряпчим Тимофієм Спасителевим і Марком Лутовіновим. Захоплений цим під'їздом полковник Юрій Балабан розповідав, що на полі під Глиняними вже 6 тижнів стоять війська коронного гетьмана в очікуванні посполитого рушення, якого досі нема. Одночасно з приходом військо союзників під Бережани коронний гетьман відступив до Солоного (нині Солонка). Саме там з головними силами об'єдналося посполите рушення Львівської землі Руського воєводства, яке за підрахунками О. Мальцева налічувало 300 чол [8, 295-296]. На військовій раді Станіслава Потоцького відмовляли від тривалої зупинки під Львовом і радили відступати далі – до Карпат. Проте, коронний гетьман не хотів і чути про подальший відступ [17, 373]. Станіслав Потоцький вирішив

закласти табір під Городком. Коронний гетьман вважав позицію вигідною і сподівався якщо не здолати, то хоча б затримати ворога.

Городок був невеликим населеним пунктом, що розташовувався фактично на острові, утвореному допливами річки Верещиці. З обома берегами острів пов'язували греблі, завдяки яким на північ і південь від міста знаходилися великі ставки (Дроздовіцький – на північ від Городка і Черлянський – південніше), оточені болотистою місцевістю. У селищі був замок, побудований ще в XIV ст. на місці давньоруського дитинця. Однак, вже у наступному столітті будівля прийшла в запус-тіння і було фактично заново відбудована Станіславом Пілецьким у 1504 р. Новий замок також простояв близько століття, але в 1611 р. був знищений татарами, котрі скоїли набіг вглиб Галичини. На сеймику, того ж року було прийнято рішення відновити замок, була сформована комісія для проведення люстрації пошкоджень і створення плану нового замка. Старосту Мишковського зобов'язали виділити частину доходів староства на відновлення замку. Однак, староста цілком слушно вважав, що недоцільно відновлювати замок, коли мало не кожен рік відбуваються татарські набіги і замок може бути, як і в минулий раз зруйнований. Виділені кошти з більшою користю були спрямовані в особисту кишеню старости, і продовжували там осідати в наступні десятиліття. До 1648 р. замок так і не був повністю відновлений і не зміг захистити жителів від козаків Богдана Хмельницького – козацький загін під командуванням Лаврина Капусти захопив замок і винищив шляхту, що зібралася там з найближчих околиць. Восени 1655 р. городоцькі укріплення являли собою земляний вал з частоколом, в якому було двоє воріт – Львівські (східні) і Краківські (західні) [1].

Розуміючи, що старі залишки замку не зможуть послужити надійними укріпленнями (навіть в свої кращі часи замок не витримав жодної облоги), Станіслав Потоцький розташував в селищі особисту піхотну корогву, що складалася з 200 жовнірів. Їх головною метою була оборона греблі через Верещицю, по якій козаки і московити могли підійти до Городка і переправитися на західний берег, де і розташувалися головні коронні частини. Згідно М. Ємйоловському, С. Потоцький розбив табір біля Кам'яноброду, в декількох кілометрах на північ від Городоцької переправи [18, 141]. Скоріш за все, віддаленість табору від Городка була викликана тим, що великий гетьман очікував спроби переправи союзників через Верещицю саме через брід у Кам'яноброді, слушно вважаючи, що противник, оцінивши труднощі прориву через за-

хищену піхотою Городоцьку греблю, вирішить спробувати щастя в іншому, більш доступному місці. В розпорядженні Станіслава Потоцького були:

кінні корогви – 4100 чол. (точних відомостей про кінні корогви джерела не дають; з упевненістю можна сказати, що в битві брали участь близько 40 корогів, з них гусарські С. Потоцького і Я. Замойського, козацька К. Тишкевича, і з часткою ймовірності – корогва аркебузерів С. Арцішевського);

піхота – 200 чол. (корогва Станіслава Потоцького);

драгуни – 306 чол. (регімент Станіслава Потоцького).

Таким чином, Потоцький мав у своєму розпорядженні 4600 жовнів.

Однак, якщо обрахувати так звані «сліпі порції», то чисельність коронного війська ледь перевищувала 4 тисячі осіб. Захоплений у полон полковник козацької корогви Єжи Балабан повідомив, що гетьманське військо складалося з шести тисяч солдатів. На думку Я. Віммера в цю чисельність входять слуги, які перебували у війську («люзна челядь»). Напередодні бою загін С. Потоцького посилювався посполитим рушенням Львівського повіту, яке налічувало близько 300 чоловік [25, 94-95].

Відправлені під Городок сили союзників вдвічі перевершували коронні війська. Вони склалися з наступних підрозділів:

полк Григорія Ромодановського (кіннота) – близько 400 чол.;

кінна сотня Артамона Матвєєва – близько 100 чол.;

13 сотень Тимофія Спасителя «со товарищи» (кіннота) – близько 1300 чол.;

рейтарській полк Фонвізіна – близько 800 чол.;

стрілецький полк Артамона Матвєєва – близько 500 чол.;

солдатський полк – близько 700 чол.;

драгунський полк Рафаїла Корсака – близько 1800 чол.;

дві роти солдатських полків Володимира Фонвізіна і Юрія Гутцина – близько 140 чол.;

загін Івана Бутурліна: городових дворян і дітей боярських – 300 чол., драгунів – 900 чол.;

миргородський полк Григорія Лісницький – близько 2500 чол.

Загальна чисельність козацько-московського загону, відправленого проти коронного війська С. Потоцького досягала 9500 осіб [підраховано по: 8, 296-297; 10, 181; 16, 133-135].

Подальші події в джерелах викладені досить скупо і допускають неоднозначне трактування. Основна проблема пов'язана з тим, де саме союзне військо переправилося через Дроздовицький ставок. У польській історіографії панує точка зору про переправу козацько-московської армії значно північніше Городка, а подальший бій відбувався фронтом з півночі на південь (схема 1А) [17; 21; 24]. Українські дослідники вважають, що союзники пройшли через сам Городок, після чого повернули на північ – таким чином, фронт простягнувся зі сходу на захід (схема 1Б) [3; 15]. На думку краєзнавця Любомира Світенко (схема 1В) [2], козаки переправилися через болото на північ від Дроздовицького ставу і підійшли з півночі до поляків – тобто з нову-таки війська були розташовані зі сходу на захід, але в зворотному порядку.

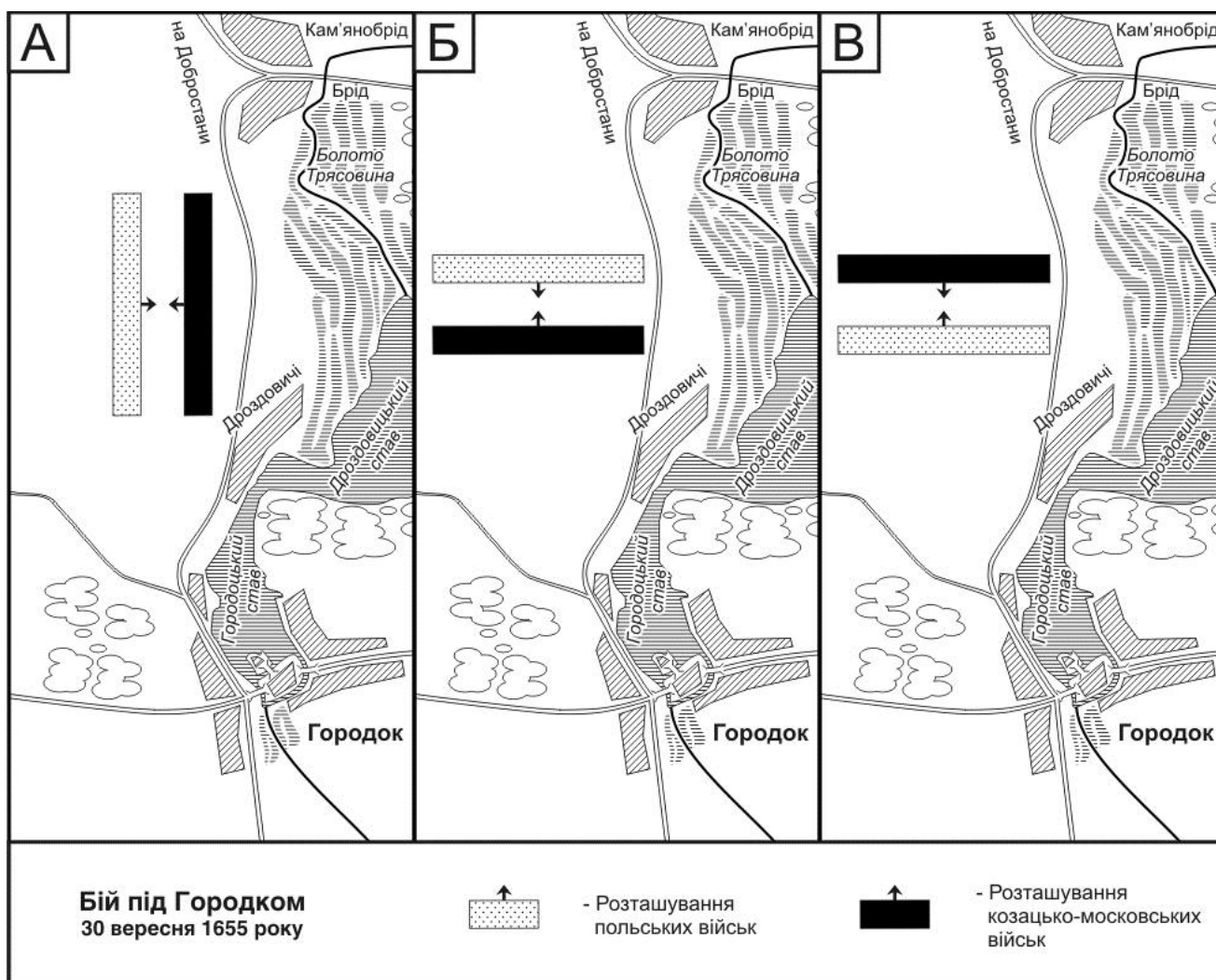

Схема 1. Варіанти розташування військ супротивників в битві під Городком

Ці трактування, які суперечать одне одному побудовані на основі 5 джерел. Першим і найбільш детальним є спогади Миколая Ємйоловського, який служив у козацькій корогві Кшиштофа Тишкевича і брав безпосередню участь у Городоцькому бою. Згідно М. Ємйоловському козаки переправилися через водойму в декількох місцях, а також пройшли безпосередньо через Городок. Після чого вони у бойовому порядку, «ze wszystkich stron» атакували коронне військо. Цікаво, що в подальшому тексті немає і натяку на оточення поляків, навпаки описано фронтальне зіткнення, що закінчилося «під вечір» [18, 141-143].

Доповнюють спогади М. Ємйоловського «Аннали...» Веспасіана Коховського. Як і М. Ємйоловський, В. Коховський служив у цей час в коронному війську, тільки в гусарській корогві. Згідно з ним, козаки підпалили передмістя Городка, а самі переправилися в обхід греблі, яка охоронялася поляками. При цьому вони вийшли в тил польським військам С. Потоцького, які готувалися відбити атаку з фронту, але були змушені відбиватися з тилу. Незважаючи на це, поляки три години мужньо протистояли союзникам. Протягом всього бою козаки отримували підкріплення, які переправлялися через гать. Коли перевага союзників стала вирішальною, поляки не витримали і почали тікати [20].

Ще один сучасник подій, львівський купець Самуїл Кушевич залишив «Щоденник облоги Львова». Безпосередні події під Городком в ньому не описані, але є пряма вказівка (зі слів, захоплених союзниками польських полонених), що головну роль в перемозі зіграла козацька піхота [22]. Також, відомості про битву є і в «Історії війни козацько-польської» Самуїла Грондського. Восени 1655 року він перебував у таборі Б. Хмельницького, ведучи з ним переговори від імені біглого польського магната І. Радзейовського. Свою хроніку він писав через десятиліття після зазначених подій. С. Грондський досить докладно описує нічне захоплення козаками Городка, вказуючи, що вони підпливли до міста на човнах і підпалили частину будинків. Коли внаслідок нічної пожежі виникла паніка і жителі разом з жовнірами кинулися гасити вогонь, козаки, скориставшись метушнею захопили брами Городка, а потім, розвиваючи успіх, напали і на польський табір. Битва в таборі тривала до обіду, і вже в момент перемоги поляків у них в тилу з'явився загін, що поспішав їм на допомогу. Однак, жовніри, не розібравшись в ситуації, прийняли його за ворожий і почали тікати. Про побудовану козаками гать С. Грондський не згадує взагалі [14, 290-291].

В кінці XVII ст. писав свою «Хроніку міста Львова» львівський канонік Ян-Томаш Юзефович, який народився через вісім років після подій, що нас цікавлять. Його хроніка є по суті вторинним джерелом, оскільки в описі Городоцьких подій він повністю слідує за В. Коховським, вказуючи на тригодинний бій, який відбувся після того, як союзники, минаючи греблю, організували переправу через «*blotniste bagna*», розібравши для цього кілька будівель (не забувши при цьому згадати, що полякам довелося несподівано для себе відбивати атаку з тилу) [19].

Наявна в нашому розпорядженні реляція В. Бутурліна, – єдине джерело з російської сторони, яке не було доступне польським дослідникам, не проливає світла на цю проблему, просто констатує факт перемоги союзників на полі бою.

Таким чином, можна чітко виділити два факти – переправу союзних військ через Верещицю в обхід греблі, захищеної польською піхотою і ведення бою поляками з того боку, звідки вони не очікували нападу.

Першим з істориків описував битву під Городком Микола Костомаров у монографії «Богдан Хмельницький». На його думку, козаки побудували переправу безпосередньо до Городка, щоб обійти греблю, яка сполучала містечко зі східним берегом Верещиці, після чого опанувавши селище, атакували табір поляків [7].

У 1905 р., до 250-річного ювілею битви у Львові вийшло відразу дві невеликі роботи польських істориків – брошура «Кривавий гість у Львові» Францішека Равіти-Гавронського [24] і стаття «Битва під Городком» Олександра Чоловського в «*Tydzien*», який був додатком до «*Кур'єру Львівського*» [17]. Ф. Равіта-Гавронський обійшов мовчанням події в самому Городку, а акцентував увагу на тому, що «Хмельницький, переправившись вдало і несподівано з частиною військ через болото, з тилу наших атакував». Після чого викладає події за спогадами М. Ємйоловського (тут, до речі, вперше в історіографії зустрічається прізвище московського полковника Гротта, який командував спільно з Ромодановським московськими військами. Згодом, у варіанті «Гроттус» воно фігурує у Л. Кубалі [21, 301] і В. Каргалова [5, 299], хоча в російських документах таке прізвище не зустрічається).

А. Чоловський, який ймовірно використовував попередні роботи, вказує, що 29 вересня козаки, висадившись вночі на рибальських човнах в самому Городку підпалили селище і скориставшись панікою за-

йняли його, але не змогли захопити греблю, що сполучає Городок із західним берегом. Цьому завадили польські війська, які всю ніч вдало відбивали натиск козаків. Побачивши, що тут вони просунулися не можуть, союзники вирішили переправитися через болотисту місцевість на південь від Кам'яноброду. Козаки почали споруджувати міст, розібравши заради цього сусідні будівлі. Процес побудови проходив під вогнем польських драгунів, кілька корогов яких під командуванням полковника Демульта захищали місце переправи. Закінчивши до полудня спорудження переправи, союзники перейшли в атаку, причому першими через переправу пройшли московські рейтари. Вони розгромили драгунів Демульта, причому останній був убитий, і атакували головні коронні сили. Подальші події традиційно викладаються за М. Ємйоловським, але з такими ж фантастичними доповненнями, як і в першій частині статті [17] (слід зазначити, навряд чи Демульт командував польськими драгунами – про його участь в битві під Городком згадує В. Коховський [20], який прямо вказує, що той був підполковником корогви аркебузерів, а єдиний драгунський регімент належав безпосередньо С. Потоцькому).

Більшість цих відомостей некритично сприйняв і повторив в третій частині своїх досліджень ще один львівський історик – Людвік Кубаля [21, 301-302]. В цілому, він викладає події слідом за О. Чоловським, допускаючи, щоправда, захоплення козаками Городка і переправи їх на західний берег Верещиці, де вони змогли дійти до «дроздовицького поля». Там вони були зупинені польськими корогвами, які стримували їх всю ніч. Ледь не прорвавшись до головних сил коронних військ, союзники почали переправу через Дроздовицький ставок. Над питанням, навіщо це було робити, якщо союзники вже вийшли на оперативний простір, польський історик не замислюється (заради справедливості варто зазначити, що епічну боротьбу драгунів Демульта проти московської армії Л. Кубаля навіть не згадує).

Виходячи з вищевказаних відомостей, наша реконструкція подій буде виглядати наступним чином.

29 вересня союзні війська підійшли зі сходу до Городка. Оглянувши позиції противника, Ромодановський і Лісницький вирішують почати наступ там, де найменше чекають поляки, безпосередньо поблизу Городка. На рибальських човнах козаки Лісницького переправилися через ставок і підпалили будинки в Городку, розташовані неподалік від води. Піхотинці корогви С. Потоцького, основна маса яких була роз-

ташована біля Львівських воріт поселення і укріплених валах біля них кинулася гасити пожежу. Полум'я, що злетіло над містечком послужило сигналом для початку атаки на брами. Союзники оволоділи покинутими брамами і увірвалися в центр Городка.

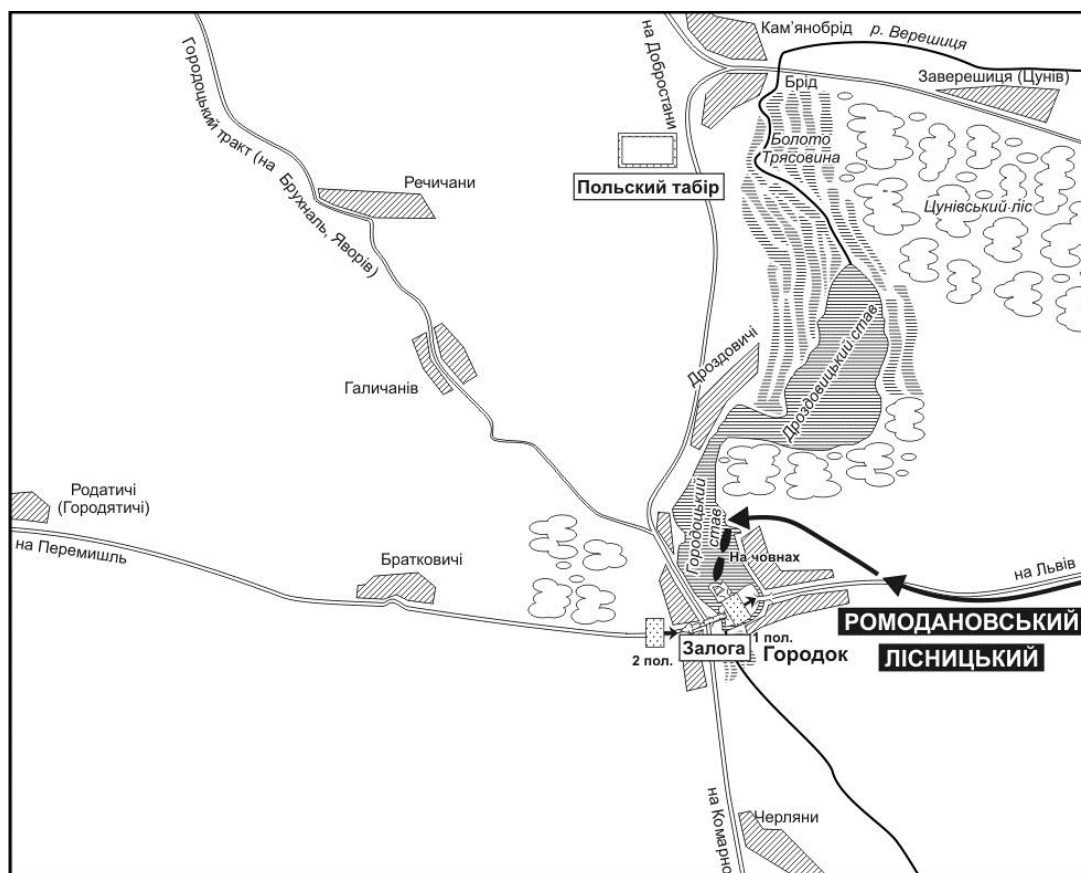

Схема 2. Нічний штурм козацько-московським військом Городка

В руках поляків ще залишалася гребля, що з'єднує Городок із західним берегом Верещиці. У цій ситуації, козаки, уникаючи лобової атаки почали розбирати будови і будувати переправу паралельну існуючій. Сучасний городоцький краєзнавець Роман Горак вважає, що побудована козаками переправа знаходилася в районі сучасної залізниці[1]. Розпочата переправа союзної армії через ставок зробила безглуздою подальшу оборону греблі і польський гарнізон поспішив відійти до головних сил.

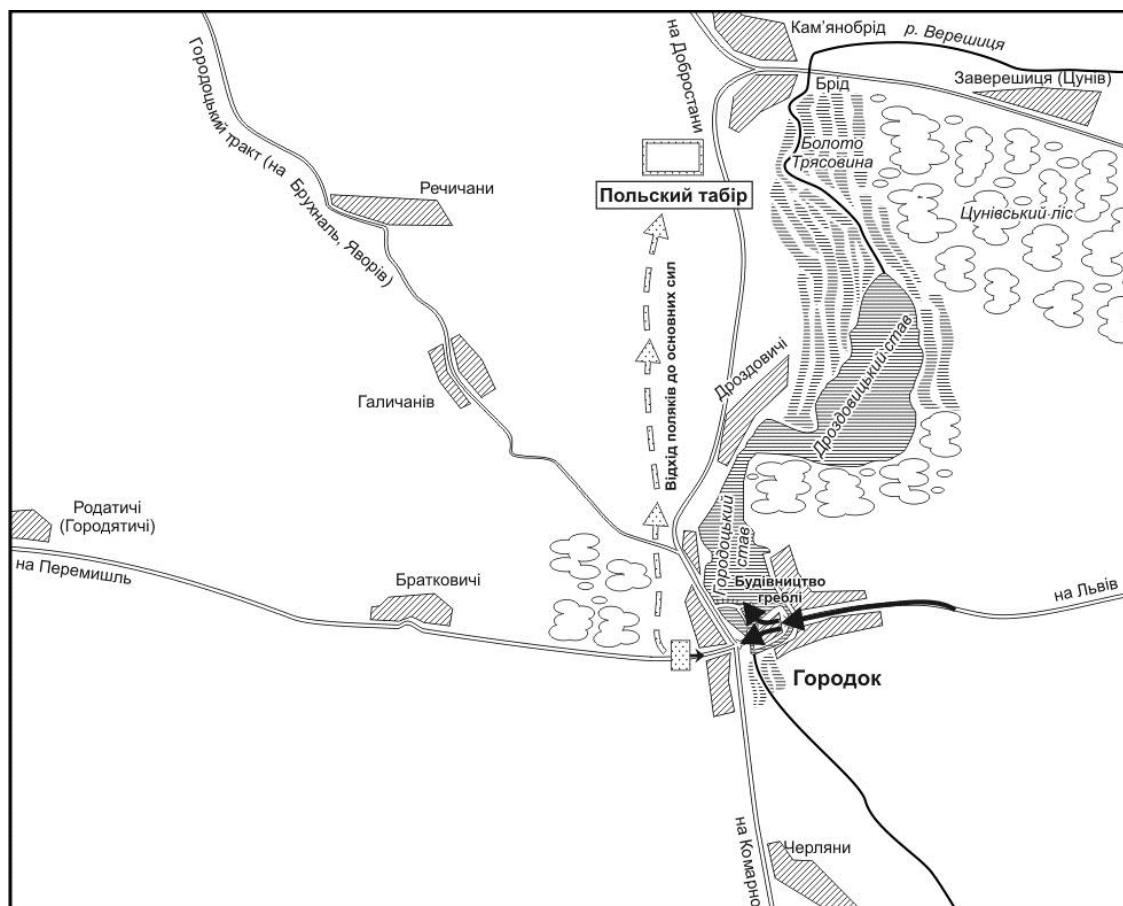

Схема 3. Відступ польської залоги Городка до табору

Взяття Городка російсько-козацькою армією одразу звело нанівець всі переваги поляків. Вище ми вже згадували про те, С Потоцький прагнув прикрити, перш за все Кам'янобродську переправу. Тепер же йому доводилося зустрітися з противником в чистому полі, причому ворог наступав з тієї сторони, яку великий гетьман вважав неприступною. Саме ця ситуація, на наш погляд, дала привід В. Коховському написати, що ворог підійшов не з фронту, а з тилу, а зовсім не через Дроздовичський ставок.

На світанку 30 червня польська армія вишикувалася перед південним фасом свого табору. Основну ударну силу коронного війська становили гусарські корогви С. Потоцького і Я. Замойського, загальною чисельністю близько 350 коней. Саме вони і склали центр бойового порядку, посилений козацькою корогвою К. Тишкевича (123 коня). Козацькі і легкі корогви прикрили фланги бойового порядку.

Тим часом союзники, використовуючи як переправу через гать, так і безпосередньо через Городок, розмістили свої війська на захід від ставка, де почали вибудовуватися в бойовий порядок. Центр складала московська піхота, прикрита з обох флангів помісної кіннотою. Попереду розмістився рейтарський полк Фонвізіна, який цілком ймовірно прикривав процес шиккування союзників. Українські дослідники часто відправляють козацьку піхоту на фланги бойового порядку, але згадки про це в джерелах відсутні. На наш погляд, козаки, взагалі не брали активної участі в польовій битві, перебуваючи, по всій видимості, в тилу бойового порядку. Причиною цього була неможливість використовувати козаків у відкритому бою без прикриття їх традиційного табору.

Вишикувавшись в бойовий порядок, московські війська перейшли в наступ. Першими атакували поляків рейтари Фонвізіна, намагаючись прорвати центр коронного війська.

С. Потоцький розумів, що його гусари і козаки, якщо залишаться на місці будуть зметені атакуючими рейтарами, віддав наказ корограм центру про атаку. Стався швидкоплинний зустрічний бій. Рейтари встигли зробити пістолетний постріл, і тут же зіткнулися з списами гусарії. Незважаючи на меншу чисельність, гусари, як це вже не раз бувало, перекинули противника і змусили його тікати.

Слід зазначити, що рейтари все-таки не понесли значних втрат – рейтарські лати служили надійним захистом від польських списів і шабель. Однак, цей захист не поширювалася на рейтарських коней, і до кінця польської атаки велика кількість рейтар перетворилося в піхотинців.

Польські корогви переслідували рейтар, поки останні не опинилися під прикриттям піхоти. Джерела не дають чіткої відповіді на питання – з кого складалася ця піхота? На наш погляд, це були або московські стрільці А. Матвєєва, або піхота солдатських полків. Вони виявилися тією нездоланною перепорою, яка спинила атакуючу хвилю поляків. Опинившись перед піхотним ладом, гусари і козаки потрапили під мушкетний вогонь союзників. Незважаючи на понесені втрати, поляки, можливо на куражі, все-таки прорвалися вприду до ліній піхоти. Але на більше сил не вистачило. Коронна кіннота зав'язла в піхотній масі, ударний напір вичерпався, і залишки польського центру були змушені відступити, щоб уникнути ще більших втрат.

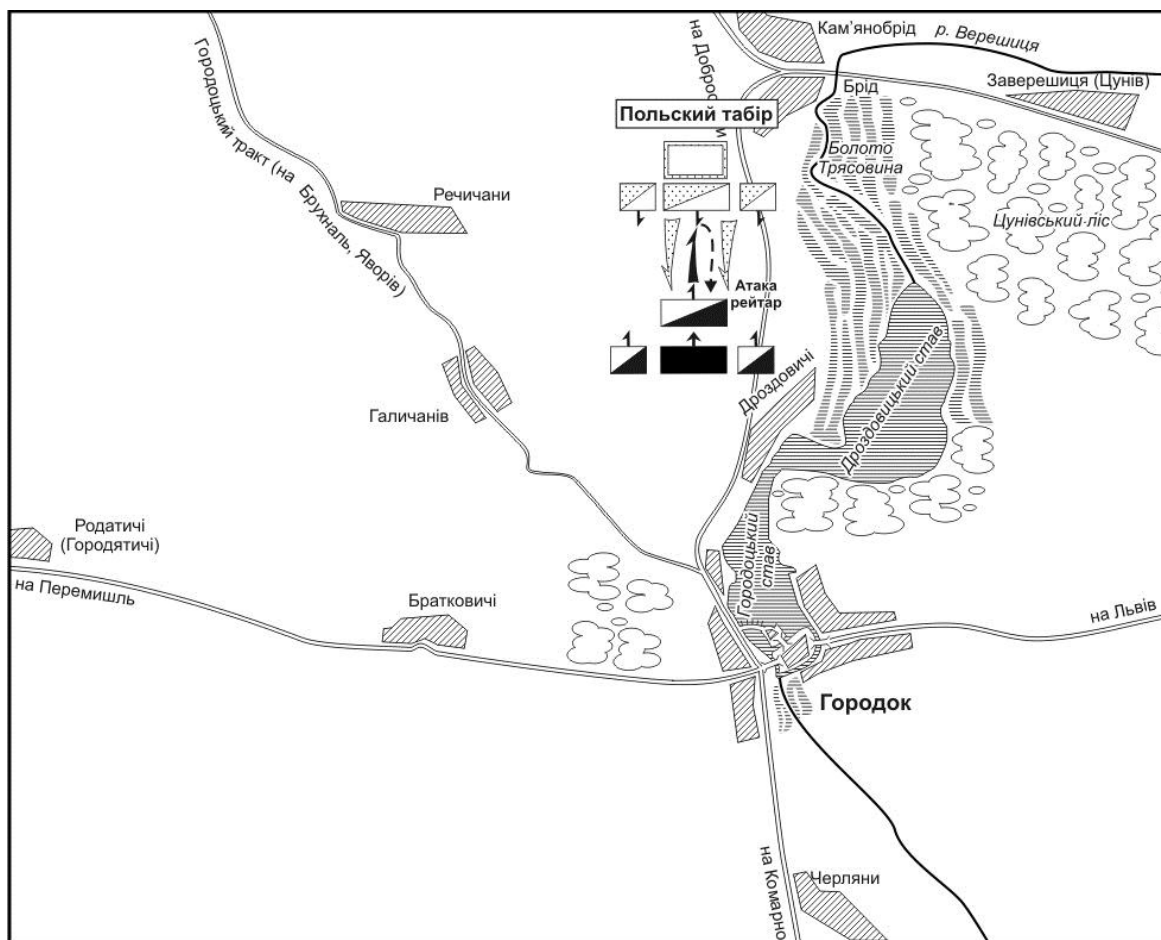

Схема 4. Атака московських рейтар та контратака коронних військ

Виникає питання – чи не була атака рейтар проведена спеціально, щоб виманити польську важку кінноту під мушкетний вогонь піхоти? На думку В. Станіславського це було саме так. Проте, на наш погляд, такий складний маневр вимагає тривалих спільних навчань, які в той час просто не проводилися. До того ж, слід зауважити, що полк Фонвізіна комплектувався за залишковим принципом і навіть індивідуальна підготовка багатьох рейтар не була на достатньому рівні [6, 107], тобто виконати маневр удаваного відступу їм було не по силам.

Виходячи з того, що всі джерела вказують на тривалість бою, можна припустити, що польські корогви центру повторили атаку, але безрезультатно.

На флангах польські корогви зіткнулися з московською кіннотою. Подобиці бою на флангах невідомі. Ймовірно, ініціатива належала союзникам, які могли використати чисельну перевагу в кінноті, що діяла за підтримки драгунів.

В середині дня союзники перейшли у вирішальний наступ на своєму правому фланзі. Можна припустити, що його провели кінні частини Г. Ромодановського і А. Матвєєва, які, ймовірно, були найбільш боєздатними кінними військами у союзників. Лівий фланг поляків не витримав і почав відступ. Слідом за цим завагалися і інші польські корогви. Паніку посилив загін посполитого рушення, який прибув на допомогу військам С. Потоцького – поляки прийняли його за ворожі частини в своєму тилу. Після цього відступ перетворився на втечу.

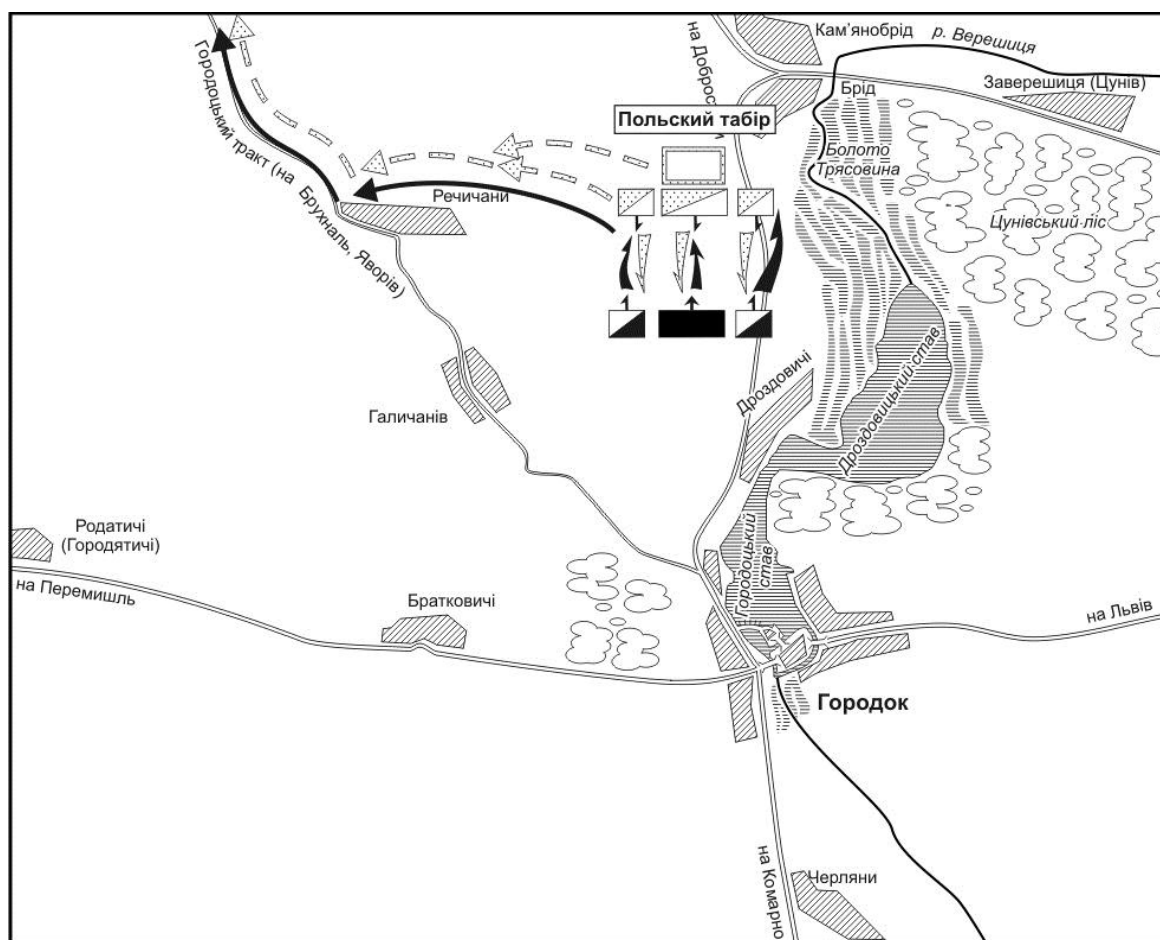

Схема 5. Загальний наступ московських військ та втеча поляків з поля бою

Поляки тікали в напрямку Брухналя – невеликого поселення на північний захід від Городка, обладнаного старими укріпленнями. Біля міських воріт С. Потоцький зробив спробу зупинити втечу, проте безуспішно. Більш того – він залишився фактично один перед наступаю-

чими московськими вершниками. Життя гетьману врятували ротмістр Анджей Моджейовський і Олександр Кричинський, затуливши його від московського рейтара.

Після Брухналя поляки бігли далі до Яворова, в районі котрого їм довелося кинути свій табір, який дістався союзникам. Втрати коронних військ були величезні. Загинув староста звенигородський, ротмістр Лукаш Гулевич, ротмістри Ян і Габріель Аксаки, ротмістр Демульт, Павло Липницький і багато інших офіцерів. У полон потрапили ротмістр Ян Потоцький (племінник великого гетьмана), обозний Себастьян Маховський, Войцех Голинський, Биковський (Грабовецький помилково приписує йому титул серадзького воєводи – Ян Божецький в своєму щоденнику іменує його «серадзянином»). Союзники захопили гетьманський бунчук, прапори, литаври, весь обоз. Від повного знищення жовнірів врятувала лише ніч. Залишки коронного війська відступили до Ярославу, де С. Потоцький розраховував посилити свої війська за рахунок посполитого рушення з Руського, Белзького, Волинського і Любельського воєводств. Великий гетьман планував збільшити чисельність своєї армії на 3500 осіб, але коли навколишні шляхта дізналися про результати битви під Городком, то жоден з них не прибув в Ярослав. Гетьман був змушений відступити ще західніше [18, 142-144; 25, 95; 8, 297; 15, 27-29; 9, 181-184; 22, 131; 24, 18-19; 17; 23, 144].

Таким чином, козацько-московські війська повністю розгромили протидіючі їм польські загони. В нічному бою головну роль зіграли козаки Лісницького, які захопили Городок та навели нову переправу, поруч з існуючою, що змусило решту польської залоги залишити свої добре захищені позиції. Ніяких обхідних маневрів через болото козаки не здійснювали – на це просто не вистачило б часу. Під час битви з головними коронними силами тягар бою припав на московські загони, які використовуючи чисельну перевагу перемогли ворога.

Джерела та література

1. Горак Р. Городок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gorodok.lviv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=98.
2. Городоцька битва (29-30 вересня 1655р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bratkozak.com.ua/publ/zakonodavcha_baza/gorodocka_bitva_29_30_veresnja_1655r/2-1-0-60.

3. Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. / В. В. Грабовецький. – К., Наук, думка, 1972 – 192 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 9. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1997.
5. Каргалов В. Русские воеводы XVI-XVII вв. / В. Каргалов. – М.: Вече, 2005. – 384 с.
6. Курбатов О. Очерк истории конных полков «нового строя» русской армии от начала их существования до окончания русско-шведской войны 1656-1658 гг. / О. Курбатов // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего нового времени. – Вып. 3. – М.: Русские витязи, 2014. – С. 90-136.
7. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий / Н. Костомаров. – М.: Чарли, 1994. – 768 с.
8. Мальцев А. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654-1655 гг.) / А. Мальцев // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 264-306.
9. Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII в. / А. Н. Мальцев. – М., 1974. – 254 с.
10. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века / Г. А. Санин. – М.: Наука, 1987. – 271 с.
11. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. - К., 1993. - 502 с.
12. Рябуха Ю.В. Городецька битва 1655 р. / Ю.В. Рябуха, Є.С Горб // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України (Науковий вісник) «Меджибіж» – 2’2013. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 254-260.
13. Станіславський В. Городецька битва 1655/ В. Станіславський // Енциклопедія історії України / під ред. В.А. Смолія. – Т.2. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 173.
14. Уривок з хроніки С. Грондського // Джерела з історії Національно-визвольної війни. – Т. 4. – С. 290-308.
15. Яцкевич Є. Визвольні походи Б. Хмельницького на західні землі України / Є. Яцкевич. – Львів, 1954. - 36 с.
16. Чернов А. Вооруженные силы Русского государства в XV-XVII вв. / А. Чернов. – М., 1954. – 224 с.
17. Czolowski A. Bitwa pod Grodkiem. Epizod z najazdu moskewsko-kozackiego 1655 r. / A. Czolowski // Tydzien. Dodatek literacko-naukowy «Kurjera Lwowskiego». - 1905. - Nr. 47. – S. 373-375.
18. Jemiolowski M. Pamietnik dzieje Polski zawierajacy 1648-1679 / wyd. J Dziegielewski. – Warszawa, 2000. - 618 s.
19. Jozefowicz T. J. Kromka miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 / T. J. Jozefowicz. - Lwow, 1854. – 504 s.

20. Kochowski W. Lata potopu 1655-1657 / W. Kochowski [Електронний ресурс].
21. Kubala L. Wojna Moskiewska /L. Kubala. – Warszawa, 1910. – 443 s.
22. Kuszewicz S.C. Arma Cosacica // Жерела до історії України-Руси. - Том VI. - Львів, 1913. - С. 3-226.
23. Przybos A. Potocki Stanislaw zw. Rewera (ok. 1589-1667) / A. Przybos // PSB. - T. XXVIII. - S. 140-151.
24. Rawita-Gawronski Fr. 1655-1905. Krwawy gość we Lwowie / Fr. Rawila-Gawronski. – Lwow-Warszawa, 1905. – 44 s.
25. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku / J. Wimmer. – Warszawa, 1965. – 385 s.

Олександр Кривобок (Ніжин)

Продовження політичних ідей Речі Посполитої у колі козацької старшини середини XVII ст.

Реалізація в ході комплексу реформ 1560-1570-х років центральних ідей езекуційного руху заклала основи політичної спільноти під назвою Річ Посполита. Перша половина XVII століття для політичної еліти цієї держави стала в основному періодом заспокоєння і консервування того творчого процесу, який генерував центральні ідеї її політичного життя у XVI ст. Певним винятком може бути поширення ідеології сарматизму, що охопило і руську шляхту, але й ці ідеї кореняться у попередньому столітті. Результати політичної боротьби початку XVII ст. підвів А. Сулима-Камінський. З його погляду, після завершення подій «рокошу Зебжидовського» сенатори-легалісти торгувалися з рокошанами, шукаючи компромісу у прагненні покращити ефективність уряду, але без надання монарху абсолютної влади та без допущення шляхетського загалу до контролю над державою [5, 101-102].

У той же час активізація руського суспільства Речі Посполитої, розбурханого міжконфесійною боротьбою кінця XVI – початку XVII ст. стала дійсно важливим фактором громадсько-політичного життя держави. Щоправда, це більше відчувалося на рівні східних регіонів, а не Кракова чи Варшави. У зв'язку з цим дехто із дослідників говорить про піднесення національної свідомості. Але немає підстав ототожнювати цю свідомість із українською, як це зробили В.Смолій та В.Степанков у

праці 1997 року [4, 15]. Це була свідомість нації, що називала себе руською, і проживала в межах Речі Посполитої, тобто включала і білорусів, і українців, і, можливо, невелику групу росіян Смоленщини та Стародубщини. Те, що в умовах міжконфесійної боротьби ідейний центр цієї спільноти переміщується з Вільно до Києва, ще не є підставою оголошувати її ранньою формою української національної свідомості.

Саме у контексті такого погляду цілком логічним виглядає інший висновок вищезгаданих дослідників про відсутність у середовищі козацької старшини напередодні 1648 року навіть чіткої ідеї про політичну автономію козацької України. Лише деяка схильність до монархізму [4, 20] дещо відмежовувала коло козацьких провідників від основної частини шляхетського загалу, переважно заклопотаного протилежними задумами про те, як обмежити владу короля.

Разом із тим саме у цей час, у 1620-х роках, як підкреслює П. Кралюк, київське духовенство формує у своїх творах образ козаків, як «нащадків старої Русі», захисників Вітчизни і християнства від мусульманської загрози, а також православної віри від католицького наступу [1, 110-112, 121]. Незабаром саме ці ідеї будуть взяті на озброєння для легітимації задумів оточення Богдана Хмельницького.

Загалом більшість дослідників, за винятком окремої думки О.Оглоблина, згодні в тому, що жодних політичних проєктів напередодні повстання Б.Хмельницького козацька старшина не висувала. Традиційно вона виступала виключно за задоволення власних станових інтересів. Прикметно, що офіційні вимоги самого Хмельницького упродовж 1648 року різко контрастують із його реальними політичними успіхами своєю скромністю. І нічого дивного в цьому немає. Загал козацтва відчував себе громадянами (чи то підданими) єдиної з поляками, литовцями і іншими народностями Речі Посполитої. Поодинокі випадки стосунків з її політичними суперниками лише підтверджують цей загальний настрій.

Вибух 1648 року значно змінив відчуття реальності для всіх підданих цієї держави. І навіть у цих умовах показовими є політичні вимоги послів гетьмана Богдана Хмельницького до Яна-Казимира, тоді ще (у середині листопада 1648 р.) кандидата на престол, і сенаторів Речі Посполитої. Серед них ми можемо знайти ідеї захисту православної церкви, ліквідації унії, амністії повсталих. Для козаків міститься прохання дозволити самим обирати гетьмана і підлягати тільки владі короля, права судитися «правом литовських татар», які «судяться таким самим пра-

вом, як шляхта»; ліквідації кварцяного війська; збільшення кількості реєстрових козаків до 12 тисяч; надання Б.Хмельницькому староства і дозволу на здійснення морських ви́прав. Крім того, гетьман намагався переконати Яна-Казимира у необхідності зміцнити королівську владу, щоб він «зволив бути самодержцем, як і інші королі, а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі...»[цит. за: 4, 44]. І хоча В. Смолій та В. Степанков висловлюють сумнів у дійсності цих домагань гетьмана та його оточення, але слід сказати, що жодні інші документи, відомі нам за 1648 рік (окрім побоювань деяких представників шляхти Речі Посполитої) не підтверджують наміру про відокремлення від старої держави. Є відомості про різні способи впливу на її владу (включно із висуненням різних кандидатур на престол), але відомостей про відмову від визнання цієї влади немає.

До сьогодні неясно, що саме спонукало Богдана Хмельницького та його коло радикально переробити власну програму дій взимку 1648-1649 років. Можливими причинами є наявність часу відпочити і підбити підсумок напруженої цілорічної військової кампанії, відчуття величезного зростання власної популярності; нарешті, вплив східного духовенства, яке на той час перебувало у Києві. До речі, останній фактор украї мало вивчений у вітчизняній історіографії. Роздуми П.Кралюка на цю тему є швидше прикладом суб'єктивних логічних припущень, жодним прямим свідченням не обґрунтованих [1, 191].

Так чи інакше, але формулювання ідеї незалежної козацької держави з абсолютною владою Хмельницького стало рубіжним моментом у подальшому розвитку повстання, яке таким чином перетворюється у війну двох держав. Ця новаторська ідея Богдана традиційно на-ура сприймається сучасними українськими істориками. На жаль, мало хто наважується поставити питання, чи не була ця ідея результатом запаморочення від успіхів козацького ватажка і його сподвижників.

Але якою вони мислили, уявляли цю державу? Вище вже зауважувалась відсутність готового арсеналу політичних ідей напередодні повстання. Відзначу також брак часу на вироблення якісно нових підходів до будівництва політичного життя. Ці обставини природно спонукають до висновку, що у новій державі Богдан Хмельницький та його оточення вбачали удосконалений варіант тієї ж самої Речі Посполитої. Єдине, що порушувало цю картину, було зайняття козацтвом місця, яке раніше займала шляхта. Численне козацтво, значну частину якого складали колишні селяни, не зовсім відповідало картині традиційного станового су-

спільства. І це викликало численні протиріччя у практичній реалізації ідеї незалежної козацько-православної Речі Посполитої.

Для прикладу звернемо увагу на міжнародні домовленості, які найбільше реалізують ці ідеї: Гадяцький договір і Березневі статті. Перший із них доповнив політичну структуру Речі Посполитої новим учасником. Чи було щось принципово нове у цьому кроці? У складі цієї держави від самого її існування зберігалось Велике князівство литовське з окремим військом, системою посад і судів, власним монетним двором і т. д. Тепер замість одного князівства постало два з принципово подібними правами. Навіть процедура обрання гетьмана у новому князівстві була традиційною для державної системи Речі Посполитої: він обирався королем із чотирьох кандидатів (як і на інші земські посади) і пожиттєво[6, 66].

І хоча С. Полтавець наголошує на тому, що Богдан Хмельницький уявляв нову державу як симбіоз традицій Запорозького війська і українських (!) державних інституцій Речі Посполитої [2, 151], основні міжнародні домовленості і угоди цієї держави чітко вказують, що саме державні і громадські традиції, успадковані від Речі Посполитої захищалися у першу чергу. Прикладом того є вимога козацької старшини до московських послів у січні 1654 року присягнути у Переяславі від імені свого монарха. На цей промовистий доказ схильності до партнерських відносин короля і політичної еліти, притаманний європейським станovo-представницьким монархіям, у першу чергу Речі Посполитій, звертали і звертають увагу практично всі дослідники цього часу. Але ж він якраз свідчить про продовження політичної практики, набутої у старій державі.

Так само практичне втілення Хмельницьким самодержавного правління, його практика прийняття всіх рішень на замкнених старшинських радах надзвичайно нагадує тенденцію польських королів XVI ст. опиратися на сенат, не довіряючи загалу шляхти. Намагання гетьмана призначити наступником свого сина і затвердити це рішення на старшинській раді дуже нагадує прагнення польських королів добитися обрання свого наступника ще за життя. Показово, що ця ідея у Речі Посполитій висувалася два рази. Вперше вона була реалізована 1530 року Сигізмундом I Августом (викликавши згодом т. зв. «курячу війну» 1537 року). Вдруге її пропонує... Ян Казимир 1661 року, звертаючись до сейму. Як і Богдан Хмельницький, його головний політичний супротивник пояснює свої дії небезпекою відсутності легітимного правителя у країні, що знахо-

диться у стані війни [5, 107 прим.]. Так само, як і у Чигирині 1657 року, сейм Речі Посполитої відкинув цю пропозицію короля, але якщо Ян-Казимир був змушений поступитися сейму, то Хмельницький вирішив силою подолати опозицію. Однак впливу цієї сили судилось ненадовго пережити самого Богдана. Згодом ідеї монархічної держави будуть виношувати більшість наступників Хмельницького. Зрештою Кирилу Розумовському вдасться навіть переконати старшину Гетьманщини у необхідності спадкового правління. Однак у середині XVII століття антимонархічні настрої старшини являються чітким аналогом шляхетської опозиції до посилення влади короля у Речі Посполитій. Варто звернути увагу, що навіть в умовах незавершеної війни шляхетські конфедерації Корони і Великого князівства Литовського, а потім рокош Любомирського будуть у 1660-х роках боротися за одну центральну ідею: заблокувати зміни у політичному устрої держави, які б посилювали королівську владу. Боротьба, як відомо, була настільки принциповою, що розв'язала внутрішню війну саме напередодні андрусівського перемир'я.

Тяжіння козацької старшини до політичної практики Речі Посполитої досить явно ігнорувало, з одного боку традиційну практику Запорозжя, з іншого боку досягнутий за Хмельницького соціальний компроміс між лідерами і рештою козацько-селянської маси. Жоден із документів переговорів про умови підданства Війська Запорізького не містив статей, які б гарантували хоча б особисту свободу селянства або запроваджували якісь проміжні категорії для тих, хто не потрапляв до реєстру. Максимум, на що могли розраховувати учорашні учасники повстання, це амністія. Про неї йшла мова і у вимогах козаків під Зборовим у серпні 1649 року [3, 172-173], і у пунктах Гадяцького договору. Навіть у Чигиринських пунктах П. Дорошенка 1675 року мова йшла виключно про станові привілеї козацтва і про амністію [6, 82-83]. Втім, це були документи переговорів із представниками Речі Посполитої. Але й у грамоті гетьманського посланця навесні 1654 року з 23 пунктами, яких необхідно було добиватися у Москві на переговорах, не містилось жодної згадки про гарантії збереження особистої свободи селянства України [3, 215-216]. І хоча А. Яковлів писав, що у договорі згадувалися всі верстви населення України, у тому числі міщани та селяни, але сам визнавав, що привілеї отримали лише представники козацтва і шляхти [7, 37, 42]. До речі, практика ігнорування політичних та соціально-економічних прав міщан теж була яскравою рисою політичного устрою Речі Посполитої. Її, як бачимо, також успадкувала козацька еліта.

Як підсумок, слід сказати, що саме відсутність узагальнення досягнутого фактичного режиму функціонування нової козацької держави і прив'язаність старшини до політичних моделей Речі Посполитої багато в чому заклали (можна навіть висловитися: запрограмували) основи суспільних зіткнень і конфліктів після смерті харизматичного гетьмана.

Джерела та література

1. Кралюк П. Козацтво в контексті українсько-польських стосунків: літературні інтерпретації ранньомодерного періоду. – К.: КНТ, 2015. – 282 с.
2. Полтавець С. Українська політична думка середини XVII століття / за ред. В.В.Кривошеї. – К.: Світогляд, 2009. – 170 с.
3. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – 253 с.
4. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
5. Сулима-Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – К.: Наш час, 2011. – 263 с.
6. Чухліб Т.В. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 86 с.
7. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава, 1934. – 257 с.

Володимир Мокляк (Полтава)

Полтавська битва 30 – 31 травня 1658 року

Полтавська битва 30 – 31 травня 1658 р. стала наслідком і підсумком ряду подій з історії Української держави пов'язаних зі смертю гетьмана Б. Хмельницького та боротьбою за гетьманську булаву між його наступниками Ю. Хмельницьким, І. Виговським та козацькою старшиною, зокрема полтавським полковником Мартином Пушкарем.

Після кількох козацьких рад та відмови підкоритись їхньому рішенню полтавський полковник М. Пушкар розпочинає дипломатичну

та збройну боротьбу із новообраним гетьманом Іваном Виговським. Врешті збройне протистояння закінчилося поразкою М. Пушкаря в битві, що відбулася неподалік с. Жуки під Полтавою.

Перебіг битви досить детально висвітлено в різних джерелах сучасних події та в Літописі С. Величка.

Після перебігу ряду подій та боїв 20 травня війська гетьмана І. Виговського стали табором на Полуозері, в 10 верстах від Полтави, що відповідає нинішнім околицям с. Жуки.

Розуміючи, що ситуація складається не на його користь, М. Пушкар робить спробу отримати військову допомогу від московського воєводи Г. Ромодановського направивши останньому листа з проханням допомоги, однак воєвода, все ще довіряючи І. Виговському і не маючи наказу царя, залишається на місці. Одночасно з намаганням залучити на свій бік московські війська М. Пушкар робить вдалу спробу повернути на бік повстанців полковника Ф. Джеджалія [9, 125].

Перед 27 травня гетьман пересуває війська ближче до Полтави, підпалює село Жуки та загородні полтавські двори. Війська І. Виговського розташовуються в 1/3 версти від міста на горі між Жуками і Рибцями. Сорокатисячній орді було наказано зупинитися на Соколім Байраку, на Полузері залишено два полки німецьких найманців, обоз простягнувся від ставки гетьмана на горі до Жукового Байраку» [6, 232, 234]. Таким чином, гетьман був готовий до бою, підступи до міста з напольної сторони – півночі, північного заходу, заходу і південного заходу були перекриті. Містечка у Поворсклі було здобуто раніше. Очікуючи розгрому, але все ж маючи надію невідомо на що, М. Пушкар і його спільник кошовий Я. Барабаш намагалися виграти час, постійно посилаючи людей до московських воєвод. Пізніше, уже 8 червня, наказний гетьман Д. Виговський, відвідавши табір І. Апухтіна, розповідав останньому, що перед самою битвою: «Полтавской де полковник Мартын Пушкарь с самоволцы просил у гетмана прощения, и чтоб меж их ссоры не погибли напрасно невинные православных христиан души...» – але це був лише відволікаючий маневр з боку повсталих, хоча можливий і дещо інший варіант. Будучи оточеним, М. Пушкар в останній момент, щоб не допустити розгрому, а відтак і своєї загибелі, все ж мав намір порозумітися з гетьманом. Саме про такий розвиток подій оповідає стольник В. Кикін: «полтавской полковник Мартын Пушкарь договорился-было з гетманом Иваном Выговским помириться... и полковник Мартын Пушкарь в обоз, к гетману с ним, Васильем

Петровичем, из Полтавы ехать было хотел, и его из города не выпустили полтавского полку козаки и запорожцы, которые пришли с Барабашем и мириться с гетманом Иваном Выговским не велели...» [6, 237]. Таким чином виходить, що бій було розпочато на вимогу голоти, яка зібралася в місті. Цю ситуацію згадує у своїй роботі «Запорожское казачество» і В. Голобуцький [5, 307].

Генеральний бій розпочався в ніч з 30 на 31 травня нападом М. Пушкаря на гетьманський табір: «И полтавской полковник Мартын Пушкарь и Яков Барабаш и Довгаль со всем своим войском из Полтавы приходил в ночи на гетманский обоз и гетмана и козаков всех от обозу выбили вон, а армату войсковую взяли, а скарбы гетманские и у всех козаков пограбили и его, Василья Петровича [тобто Кікіна – В. М.], и людей его и путивльцев детей боярских, которые по государеву указу с ним Васильем Петровичем, из Путивля посланы были, застали в обозе и животы и лошади у него, у Василья Петровича и у путивльцев ограбили...» [1, 240; 9, 136] – тобто на першому етапі бою М. Пушкарю вдалося вибити І. Виговського з табору, захопивши навіть гетьманську булаву. Вірогідно, такому розвитку подій сприяли і згадані раніше переговори полковника з Ф. Джеджалієм. Польський посол Бенньовський про ці події оповідає так: «Коли Пушкаренко підійшов під крило, Джеджалій відразу ж зробив йому в своєму таборі вулицю, і, з'єднавши свої сили, вони поспіхом кинулися до шатра Виговського, щоб його живцем схопити. Але Виговський, почувши крик, як був кинувся тікати, бо не роздягався, і, схопивши коня, ледве сам-десять втік до Карач-бея». Однак утеча І. Виговського коштувала Джеджалію життя: «Не захопивши гетьмана у шатрі, Пушкаренко повернувся до Джеджалія, кажучи, що зрадив мене – нема Виговського, – і власноручно на цьому ж місці біля шатра Виговського Пушкаренко вбив Джеджалія» [9, 125]. Такий розвиток подій здається цілком можливим уже хоча б тому, що це остання згадка про Ф. Джеджалія. З цього часу його ім'я зникає з історичних джерел [7, 372].

Вибивши І. Виговського з табору, голота, яка знаходилася у війську М. Пушкаря, одразу ж кинулася грабувати гетьманський обоз, що дало можливість І. Виговському зібрати сили та за допомогою татар розпочати наступ, який закінчився перемогою гетьмана. Щоб відчути напругу битви, далі наведемо її опис, як ці події подає С. Величко у своєму «Літописі»: «Пред светанем теди за години две или полтори, вийшол Пушкарь з Полтави зо всем войском своим конним и пешим... и егда слонце з

оцеяну [океану – В. М.] златовидние свои на свет почало пристирати лучи, тогда абые Пушкар нечаяно вдарил крепко на обоз Виговского, и неготовое до бою войско зоставши, попудил и выгнал оное все преч з обозу. Виговский потим зараз пришедши до справи, обернулся з своим всем войском на Пушкара, и вигнал оногo тогда-ж з обозу своего, и да-лей за ним почал был ку Полтаве наступовати; леч гди на тот час приспел з Полтави Барабаш ку Пушкарове з Запорожцами, тогда знову Виговского войско зломивши и преч оное погнавши, цале обоз Виговского зо всем опановали, и един на лупах [грабунках – В. М.] тогдашних, а другие пьянице на куфах [тут: бочках – В. М.] горелчаних засевши, не чаяли уже весма щастю своему отмени. Виговский при такой двокротной своей от Пушкара конфузії, влегце и згола ни при чом оставшися, все достатки свои в обозе своем отбегши, и по неволе Пушкаровцам оние в дуван [грабунок – В. М.] оставивши, сам чим найскорей до Орди удался, и оную з собою от Соколлїх байраков взявша, и зо всем войском Козацким и з двома полками помененними Немецкими совокупившись, приспел знову на Пушкара до опанованого обозу своего; где немци от Пушкарових Дейнеков киями обезчещенние, и нимало им двомя полками немогучи постояти, з великою конфузією утекли преч от единого полку Дейнецкого, и жадной себе за службу нагороди от Виговского недожидаючись, прошли просто назад чрез Чигрин в свою Немецкую землю. А Виговский з Козаками и Татарами на несправное, в обозе своем розгостившоєся з Пушкарем войско крепко ударивши, и превеликий бой учинивши, наконец зломил и поразил оное все наголову, на розние сторони распудивши и там оние подокончавши. В яком бою Барабаш з Запорожцами мало попрацовавши, а пограничную свою певне увидевши, отлучился зачасу от Пушкара, и уйшол хоч не зо всеми Запорожцами...» [3, 331 – 332]. Згодом миргородський полковник Г. Лісницький у листі до московського посла І. Апухтіна, говорить про п'ятнадцятитисячні втрати вбитими у війську полтавського полковника [2, 176]. Що ж до долі самого Мартина Пушкаря, то Самійло Величко говорить, що він «премногo в том бою працюючи... прийшол наконец до того, же в своей молодецкой, от единого доброго козака отсеченной, и на копии до Виговского в обоз намета принесенной быти допустил главе» [2, 332]. Однак є й інші версії. Безпосередній учасник подій Яків Барабаш у своїй реляції, направленій воєводі Г. Ромодановському, датованій 4 червня, пише: «Був бій і на тім бою Пушкаря взяли, і Виговський велів з нього таку кару вчинити, що відтявши йому голову посадили

на списа і так він велів її возити по полках» [6, 237]. Такий розвиток подій підтверджує і Барабашів козак Яків Андрійович: «...а Пушкаря з козаками, що були в обозі Виговський здобув, і Пушкаря скарав на смерть; відтявши голову велів на списа всадити і так по полках возити, а козаків велів побити...» [6, 238]. Залишки пушкарівців втекли під охорону Г. Ромодановського, який стояв у цей час біля Прилук [4, 46]. Що ж до долі самого полкового міста, то відомо, що після страти М. Пушкаря гетьман на списові відправив туди голову полковника, після чого Полтава запросила пощади, яку «огнем і мечем привітавши, остаток її заховав в цілості – очевидно, що найбільше постраждало саме передмістя та посади, сама ж фортеця була збережена, руйнувати її повністю гетьману не було жодної вигоди, адже полк не ліквідувався, до того ж він навряд чи міг би собі допустити повне зруйнування фортеці, яка була чи не найбільш значним укріпленням на татарському шляху та поряд із запорозькими землями. Безсумнівним у цьому випадку є лише те, що околиці міста піддалися розграбуванню татарами Карач-бея. Захопивши великий ясир, вони зосередили його на Полуозері під Стасівцями, «але коли збирались уже вести його до Криму, військо Виговського підняло крик... і він дозволив їм відібрати той ясир у татар» [6, 234 – 235; 3, 333].

Після бою Полтавський полк фактично позбувся усіх своїх найзначніших старшин. М. Пушкар був мертвий, а іншу старшину Івана Донця та полкового писаря Семена Ляха арештували і на прохання гетьмана тримали в Білгородській тюрмі. Там же, в ув'язненні, знаходився і моргородський полковник С. Довгаль [8, 44].

Повстання М. Пушкаря, основною причиною якого стали амбітні плани полтавського полковника по захопленню гетьманської булави, розпочате ним проти центральної гетьманської влади, відкрило нову добу в історії України. Епоха громадянських воєн, або Руїна, як інакше її називають українські історики.

Джерела та література:

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммиссиею. Т. VII: 1657 – 1663, 1668 – 1669. СПб.: Типогр. В.В. Прагц, 1872. – VI+10+398 с.
2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Коммиссиею. Т. XV: 1658 – 1659. – СПб.: Типогр. А. Казанского, 1892. – X+5 с.+462 стб.+25 с.

3. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1848. – Т. I. – VII+454+51+XXX+II с.
4. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. III: Бунт Пушкара // Записки НТШ. – Львів: З друкарні НТШ, 1909. – Т. LXXXVIII.
5. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат, 1957. – 464 с.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В XI кн. XII тт. Т. X: Роки 1657 – 1658. – К.: Наук. думка, 1998. – 394 с.
7. Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 2: Г – Д. – 528 с., іл.
8. Собрание государственных грамот и договоров хранящихся в Коллегии иностранных дел. – М.: В типогр. С. Селивановского, 1828. – Ч. 4. – IV с.+ 8 лл. нenum.+656 с. +V табл.+162+2 лл. нenum.
9. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і наслідки Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

Володимир Панченко (Київ)

Герби Остра та Козельця 1663 року – пам'ятки української міської геральдики доби Руїни

Поширення магдебурзького права – усталеної впродовж XIII – XVII ст. у Центральній та Східній Європі моделі міського самоврядування – на терені Лівобережної України тривало впродовж восьми десятиліть, тобто з 1582 р. (надання магдебургії Прилукам) до 1663 р. (аналогічні надання Остру та Козельцю). Саме ці останні два надання, що стали своєрідним «фінальним акордом» поширення магдебургії на Лівобережжі, датуються надзвичайно складною добою в історії України (й зокрема лівобережних земель) – початком періоду Руїни, коли наслідком недалекоглядної політики Юрія Хмельницького («недосвідченого півголова», за іронічним висловом М. Грушевського [3, 320]) та підписаних ним Других Переяславських статей (1659 р.) і Слободищенського трактату (1660 р.) став розкол Гетьманщини, який остаточно оформився після демісії гетьмана (початок 1663 р.) і обрання в обох частинах України (Правобережній та Лівобережній) окремих очільників (відповідно Павла Тетері та Івана Брюховецького).

Як відомо, саме Павло Тетеря-Моржковський виступив ініціатором походу польського королівського війська на Лівобережжя у 1663 р.,

який став (за словами того ж М. Грушевського) «останньою вже пробою... здобути Лівобічну Україну» [3, 339]. Рушивши з «досить значним військом» і з союзниками – татарською кіннотою – за Дніпро, Ян II Казимир зумів узяти під контроль низку невеликих міст на Чернігівщині, серед яких були, між іншим, Остер та Козелець. Перебуваючи в грудні 1663 р. в захопленому Острі, король тут-таки продемонстрував свою «ласку» до міст краю, видавши практично один з одним (з перервою лише в три дні) привілеї на магдебургію спочатку самому Остру (26 грудня 1663 р.), а далі Козельцю (29 грудня 1663 р.). Повні тексти обох привілеїв Яна II Казимира дійшли до нашого часу в книзі № 29 «Руської метрики», оригінал якої нині зберігається в фондах Російського державного архіву давніх актів [8, 187-191; 8, 191-193 зв.]. 1999 року текст цієї книги (в тому числі згаданих привілеїв) було опубліковано в Україні.

Загальновідомо, що норми магдебурзького права передбачали використання в діловодстві міських органів влади (ради та лави) печатки з власним гербом. Упродовж 1580-х – 1640-х рр. магдебурзьким правом на терені Лівобережжя користувалося вже понад два десятки міст; практично всі вони використовували в своїй самоврядній практиці власні гербові печатки та корогви. В деяких випадках (королівські грамоти Пириятину 1592 р., Переяславу 1620 р., Чернігову 1623 р., Ніжину 1625 р., Миргороду 1631 р., Мрину 1647 р.) описи та зображення таких гербів містилися в самих привілеях; в інших (набагато численніших) випадках герб обирався на місці або самою міщанською громадою, або приватним власником поселення.

Що ж стосується привілеїв Остру та Козельцю, виданих Яном II Казимиром (як уже зазначалося) відповідно 26 і 29 грудня 1663 р., то вони є яскравою ілюстрацією саме такої непослідовності королівської влади у справі надання підвладним містам гербів. Так, в остерському привілеї (за всієї його багатой інформативності) немає жодної згадки про міський герб. Натомість у привілеї Козельцю фігурує докладний опис аж двох (хоч багато в чому й подібних) варіантів міського герба – для міської печатки й для міської корогви: «Наостанок, щоб вище надані нами вольності, права й порядки наслідком самим були збережені, для печатування всіх справ і екстрактів дозволяємо їм мати дві печатки: одна для бурмістра й цілого магістрату радницького – більша міська, на якій повинен бути козлик з маленькими рогами, між якими повинен бути вирізьблений великий хрест, а довкола того козлика й хреста напис: печатка міста його к. м. Козельця, й вона має завжди залишатися при

самому бурмістрові; другу ж печатку, меншу, подібну до першої мати дозволяємо, з написом довкола: печатка війтівська Козельця, й вона повинна завжди залишатися при війті. Так само й на корогві міській має бути козлик з ріжками й хрестом на білому тлі вималюваний» [5, 358].

Символіка герба Козельця безперечно є «промовистою», тобто такою, що відтворює назву поселення. Цікаво однак, що наданий 1663 року герб є, судячи з усього, формальним підтвердженням давнішого, вже чинного на той час міського символу: так, у колекції сфрагістичних матеріалів, зібраній відомим польським істориком М. Гумовським (нині колекція зберігається в фондах Національного музею в Кракові) є опис та прорис печатки Козельця, яку М. Гумовський датував 1656 р. (за сім років до надання привілею). Згідно з цими даними, на печатці фігурував геральдичний щиток із зображенням козла в стрибку, обрамлений бароковим картушем і увінчаний стилізованим шоломом з трьома перами. Над гербом зберігся напис: «МЄС[ТО] КОЗЄЛЄЦЬ», по колу – частково збережена легенда: «ПЄЧАТ ЄГО ЦАРСКАГО ВЕЛИЧЄС[ТВА] М[АЄС]ТРАТУ М. К.» [10]. Царський титул у легенді печатки дозволяє припустити, що її було виконано вже після підписання Переяславських статей, тобто в період 1654 – 1656 рр.

Незважаючи на згадку про герб у привілеї лише для одного міста (Козельця), можна сміливо стверджувати, що з грудня 1663 р. гербові печатки з'явилися і в діловодстві Остра. Так, уже з 1690-х рр. до наших днів дійшли численні відбитки печатки як Остерського, так і Козелецького магістрату. Судячи з зовнішнього вигляду обох цих печаток, вони виконані одним майстром; обидва міські герби вписані в овальний бароковий картуш однакової форми, кириличні легенди мають однакові палеографічні риси. Ще 1886 р. прорис печатки міста Козельця, датованої 11 січня 1698 р. і «прикладеної до свідоцтва, виданого... піддячому Малоросійського приказу Івану Петровичу про те, що в місті Козельці немає буйволячих або волячих рогів, для купівлі яких означений піддячий присланий від государя», опублікував Ф. Бюлер [1, 76]. Символіка печатки в цілому відповідає опису, наведеному в привілеї 1663 р.: в овальному бароковому картуші – зображення оберненого ліворуч (у «правий» геральдичний бік) козла, на спії якого – держава («яблуко») з хрестом. Довкола картуша – кирилична легенда, яку Ф. Бюлер відчитав таким чином: «ПЄЧАТЬ МАГИСТРАТУ МЄСТ. КОЗЄЛЦ.» (у відчитанні напису є помилка: аналогічна печатка з фондів Чернігівського історичного музею, да-

тована ще давнішим часом – 1688 р., містить слово «магістрату» в більш характерній «староукраїнській» формі – «МАИЄСТРАТУ» [4, 8-9]).

Що ж до печатки міста Остра, то першу її публікацію здійснив у 1910-х рр. М. Грушевський на сторінках своєї «Ілюстрованої історії України». Судячи з усього, опублікований М. Грушевським відбиток (власне, прорис відбитку, здійснений художником В. Кричевським) так само датований кінцем 1690-х рр., оскільки поряд із ратушною печаткою Остра вміщено прориси гербових печаток місцевої старшини – сотника Якова Шафрана і городского отамана Василя Щупака (Я. Шафран очолював Остерську сотню впродовж 1698 – 1699 і 1701 – 1707 рр.). В полі печатки в бароковому картуші (повністю аналогічному, як уже зазначалося, до картуша на козелецькій печатці) вміщено герб міста – браму з трьома зубчастими вежами, верхню з яких увінчано хрестом. Довкола картуша – кирилична легенда: «ПЄЧАТЬ МѢСТА ВСТРА» [3, 328].

Загалом зображення замкової брами з трьома вежами є чи не найбільш традиційним в українській міській геральдиці символом укріпленого поселення. Так, ще з XIV ст. аналогічний символ відомий з печаток Львова, з XVI ст. – Скали, з XVII ст. – Станіславова, з XVIII ст. – Житомира, Заслава, Лохвиці та низки інших українських міст.

Спільні риси обох печаток не лише свідчать про те, що їх було виконано одним майстром, а й дозволяють припустити, що їхнє виготовлення відбулося приблизно водночас. З огляду ж на те, що й надання магдебурзького права згаданим містам відбулося майже водночас (кінець грудня 1663 р.), є висока вірогідність того, що ці печатки було вирізьблено найближчим часом після видання Яном II Казимиром привілеїв на магдебургію.

Впродовж XVIII століття «доля» цих печаток склалася по-різному. Так, Остерський магістрат користувався печаткою кінця XVII ст. без змін і надалі: у фондах ЦДІА України у м. Києві, зокрема, виявлено документ з відбитком цієї ж печатки, датованим 1751 р. [9, 165 зв.] Що ж до Козелецького магістрату, то вже у другій половині XVIII ст. давніший штемпель було втрачено. Так, на документах з родинного архіву Дарганів, датованих 1771 – 1783 рр., виступає овальна печатка з гербом, аналогічним за сюжетом (козел, що несе на спині державу з хрестом), але вже в іншому оформленні: немає барокового картуша, козел обернений праворуч (у «лівий» геральдичний бік), змінився напис – «ПЄЧАТ МАИСТРАТА КОЗЄЛЄЦКОГО» [6, 2; 7, 1 зв.].

Печатка Козелецького магістрату 1680-х – 1690-х рр.

Печатка Козелецького магістрату 1770-х – 1780-х рр.

Печатка Остерського магістрату 1690-х – 1750-х рр.

Нарешті, указом Катерини II від 4 червня 1782 р. «Про затвердження гербів міст Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв» обидва герби (практично без змін) було підтверджено на офіційному рівні. Так, герб Остра в цьому указі має офіційний опис – «На зеленому тлі міська брама, на якій споруджені три невеликі вежі, а на середній з них золотий хрест» [2, 110]; герб Козельця – «На червоному тлі срібний козел, а на ньому золота держава з хрестом» [2, 70]. Судячи з особливостей символіки затверджених гербів, за основу для їхніх малюнків бралися не тексти привілеїв, а саме відбитки печаток (так, поле герба Козельця з колишнього «білого» стало червоним; замість «великого хреста між рогами» на спині козла поставлено державу з хрестом, як на печатці). Підтвержені 1782 р. герби незмінно функціонували аж до 1917 р. (незважаючи на спроби керівника Департаменту герольдії Сенату Б. Кене у 1865 р. дещо переглянути їхню символіку; ці спроби в більшості своїй, як відомо, не дістали офіційного схвалення).

Таким чином, старовинні герби Остра та Козельця, що незмінно побутували в діловодстві цих міст з 1663 аж до 1917 р. – живі свідки епохи Руїни, доби, коли (за словами того ж М. Грушевського) «спадали нові біди на українську людність... і все затіснявся коло України залізний обруч польсько-московського панування» [3, 334].

Джерела та література

1. Бюлер Ф. Снимки древних русских печатей. – Выпуск 1. – Москва, 1882.
2. Винклер П.П. Гербы городов, губерний, обалстей и посадов Российской империи. – СПб., 1900.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ – Львів, 1913.
4. Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського. Упорядник І. Ситий. – Львів – Чернігів, 1995.
5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 – 1673 рр. – Острог – Варшава – Москва, 1999.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 2. – Спр. 25046.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 2. – Спр. 26281.
8. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 220.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 63. – Оп. 2. – Спр. 15.
10. Muzeum Narodowe w Krakowie. – MNK 1485. – Т. 2.

*Дмитро Казіміров (Чернігів)***Перепис населення Гетьманщини 1666 р.
як один з елементів московської експансії**

Період 1660-х рр. через всю свою драматичність подій не дарма увійшов в історію Української козацької держави під назвою Руїна. Загарбницькі дії Московської держави та Речі Посполитої, владні та особисті амбіції представників різних таборів козацької старшини мало не призвели до втрати нещодавніх здобутків Богдана Хмельницького. Одноразом з обмеженнями зовнішніх відносин для гетьманського уряду, збільшенням військової присутності в містах, московська сторона прагнула підпорядкувати собі й збір податків з населення Гетьманщини. І це їй майже вдалося в жовтні 1665 р., коли гетьман Іван Брюховецький підписав Московські статті.

Метою нашої розвідки є характеристика подій, пов'язаних із запровадженням московської системи оподаткування, проведенням перепису в Гетьманщині на прикладі окремих населених пунктів та подальших його наслідків.

Вивчення цих аспектів відбувалося в контексті дослідження подій військово-політичного життя на українських землях у другій половині XVII ст. В XIX ст. питання оподаткування населення Гетьманщини торкалися у своїх працях М. Костомаров, В. Ейнгорн, О. Лазаревський. Вони першими звернули увагу на Переписні книги як цінне джерело до вивчення соціальної та економічної історії Гетьманщини [9; 13; 24]. Грунтовну оцінку подіям навколо проведення цього перепису дав В. Романовський, наголосивши, що на той момент це був найбільший успіх московської колоніальної політики [15; 16]. На сучасному етапі політика Москви щодо Гетьманщини в її військовому, економічному та релігійному аспектах висвітлюється в роботах В. Горобця, В. Смоля, В. Степанкова, Т. Чухліба, Т. Таїрової-Яковлевої та ін. [5; 7; 20; 23; 26]. Одна з дискусій стосувалася того, чи І. Брюховецький першим запропонував передати управління містами Гетьманщини та збір податків до відання царської влади, чи змушений був зробити це під тиском Москви [26, 471].

Загалом оподаткування населення було каменем спотикання у тогочасних україно-російських відносинах з моменту укладення “Березневих статей” 1654 р. Один з їх пунктів проголошував, щоб “доходи

всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать его в государеву казну тем людям, которых царское величество пришлет” [26, 471]. Але Богдан Хмельницький, а потім Іван Виговський відмовлялись виконувати це положення, посилаючись на воєнний час. Те ж саме було встановлено і Переяславськими статтями 1659 р.

Москва виявляла пряму зацікавленість щодо збору податків та розташування в українських містах військових гарнізонів, про що, зокрема, мав дізнатися царський стольник Василь Кікін, який проїжджав Гетьманщиною в 1656 р. [17, 414]. У 1662 р. претендент на гетьманську булаву Іван Брюховецький в листі до єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія висловив ідею замінити гетьмана на “князя малороссийского” в особі воєводи, “чтоб порядок лутший был и обереженье всякое” [1, 101; 26, 471]. Але після Чорної ради 1663 р. гетьман Брюховецький волів забути про свої обіцянки. На переговорах з дяками Дементієм Башмаковим та Євстратом Фроловим у Батурині (17–21 листопада 1663 р.) він разом зі старшиною рішуче виступив проти передачі збору податків. В Батуринських статтях від 21 листопада Брюховецький погодився забезпечити утримання воєвод та московських загонів в містах Гетьманщини, але з правом оскаржувати це рішення [10, 131; 21, 262].

Однак в Москві були іншої думки. До того ж єпископ Мефодій у своїй записці до Малоросійського приказу від 11 або 12 березня 1665 р., вказував на необхідність прямих зборів до царської казни, бо гетьман “неизвестно куда их деваает” [16, 15; 25, 283]. Київський полковник Василь Дворецький в листі від 29 серпня 1665 р. обґрунтовував необхідність вилучення міст з-під юрисдикції гетьмана та старшини: “Лучшей будет, як будут воеводы владеть всеми маетностями. Не потреба будет некому просить о хлебе для ратных людей” [1, 309].

Брюховецький напередодні в розмові з боярином Яковом Хитрово в Каневі 7 квітня 1665 р. зазначав, що не можна збирати податків “за своеволством малороссийских жителей”, бо буде повстання. І лише коли цар надішле кілька тисяч ратних людей та “ускромнит малороссийских жителей”, гетьман звелить збирати всю суму грошей, необхідну для утримання війська [26, 288]. За висловом В. Ейнгорна, Брюховецький бажав, щоб для нього чужими руками жар загібали. 11(21) вересня 1665 р. він прибув до Москви разом з групою козацьких старшин. Впродовж місяця тут йшли переговори та написання нових статей, що було нечуваною для Гетьманщини практикою. 11(21) жовт-

ня 1665 р. Брюховецький подав ці статті, затверджені як Московські. Згідно з їх I пунктом, “Городами и землями владети и оными заступати монархом, а не гетманом... всякие денежные и недежные поборы от мещан и от поселян...погодно в казну государеву выбирать” [2, 19; 21, 266–267]. В українських містах збільшувалася кількість воєвод, на яких покладався збір податків. Брюховецький надав у Малоросійський приказ і “роспись городом всех полков на сей стороне Днепра”, якою мали послуговуватися переписувачі. В ній нараховувалося 87 міст і містечок. Також перепис здійснювався на основі угоди, укладеної в Москві представниками українських міст (Києва, Ніжина, Переяслава, Козельця, Стародуба, Чернігова та ін.) [2, 19; 15, 9; 24, 8].

Як зазначав В. Романовський, напередодні передачі збору податків цю роботу досить непогано було налагоджено з боку українського скарбу. Генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, відомий як ймовірний автор “Літопису Самовидця”, в одному з своїх звітів до Москви, повідомляв про справне забезпечення ратних людей продовольством, згідно з Батуринськими угодами. Але після укладання статей в Москві московські воєводи порушили систему, вироблену підскарбієм. Наприклад, до Чернігова звозився хліб з млинів Чернігівського полку, включаючи Сосницький, Менський та Понорницький повіти. Чернігівський воєвода Андрій Толстой відібрав його, не чекаючи переписувачів та не допустив підлеглих підскарбія до подальших зборів. Тому він не міг забезпечити надходження припасів до чернігівського гарнізону [16, 48].

Московські переписувачі прибули до Гетьманщини в червні 1666 р. Техніка описування базувалася на свідченнях уповноважених людей – цілувальників, обраних серед місцевого населення [12, 99; 16, 58–59]. Їх обирали після прибуття уповноваженого до міста, який збирав магістратський уряд на чолі з війтом, місцевих жителів та зачитував “указ государев”. Війти, бурмистри та “лучшие люди” повинні були самі себе оподатковувати. Для збору податків переписувачі мали залишити в Україні копії (“списки”) книг. Але їх одразу не виготовляли, тому воєводи мали робити це “по сказкам”, тобто за присяжними заявами місцевих обраних людей. Свою роботу переписувачі закінчили в грудні 1666 або січні 1667 р. [16, 59].

За формою перепис здійснювався “с московского обыкновения также, как по обыкности писцовые и переписные книги”. “Писцовые книги” – це документи з описами міст, сіл, земельних угідь, відомос-

тями про склад населення та покладеними на нього податками та повинностями. Вони з'явилися в Московській державі у XV ст. [14, 4, 11].

Згідно з переписом українських міст 1666 р., передбачалося збирати з міщан “по рублю” з двору на рік, “а с иных и меньше, обложа по пожиткам и по промыслам по рассмотрению, с поселян с плуга со восьми волов по полумерке ржи и овса пополам, а в мерке по восьми осьмачек, а в котором плуге шесть и четыре или пара волов и лошадь, а лошадь в плуге противу двух волов, и с тех имати хлебные и денежные доходы по расчету против восьми волов“. Це означало: з одного вола призначалася 1 осьмачка, а з коня – дві осьмачки зерна. Осьмачка була однією з основних мір сипких продуктів, які використовувалися в Гетьманщині. В II пол. XVII ст. вона виступала як фракція т. зв. міри [18, 80]. Осьмачка дорівнювала 4 четверикам (1 четверик = 16,44 кг). В мірці було 8 осьмачок, а отже, її величина коливалася у межах 30–35 пудів. Що ж до одиниці “плуг”, то з нею ототожнювалася певна кількість голів робочої худоби (8 волів або 4 коней) [24, 5]. На думку В. Ейнгорна, це був тимчасовий захід з боку царського уряду з огляду на занепад українських земель внаслідок багатолітньої війни. У самій Московській державі податки з окремого двору почали збирати лише після указу від 5 вересня 1679 р. [14, 5; 24, 11]. При складанні опису вказувалися лише імена власників або власниць дворів. Члени їх сімей залишилися поза увагою переписувачів. Неповноту відомостей зумовлювали також постійні переходи населення з одного стану до іншого, зокрема, його покозачення [8, 6].

Представники Москви здійснювали опис за повітами, незважаючи на полково-сотенний устрій Гетьманщини. Припускається, що вони взяли за основу структуру польської, або, як у випадку з Чернігово-Сіверщиною, московської доби (1500–1618). А до перепису Чернігова та його околиць переписувачі включили також досить віддалену в напрямку на північний захід смугу білоруських земель. Серед населених пунктів згадуються міста Брагин та Речиця. Ймовірно, царські ревізори керувалися намірами щодо приєднання цих територій в майбутньому, зважаючи на основну ідеологему Москви як збирача руських земель [22, 15].

В Переписних книгах почасти з'являлися нові міста й містечка [16, 52]. Наприклад в Чернігівському полку фіксувалися Менський та Макошинський повіти. Мена була в числі 36 міст, які В. Романовський на-

зивав “справжніми містами”, з огляду на наявність “помітної частини населення”, що займалася ремеслами та торгівлею [17, 397; 11, 163]. Інші, на його думку, хоч і названі містами, насправді були селами. Їхні жителі займалися переважно землеробством, прошарок ремісників та купців був незначний або взагалі відсутній. Приміром, Макошин названий містечком, в більшості наступних переписів відомий як село. До перепису не вносилися козацькі двори, маєтності старшин та духовних осіб. Приміром с. Ушня Менської сотні Чернігівського полку в той час входила до володінь Мефодія Филімоновича [15, 279]. Село Максаки, згідно з дарчим записом Адама Киселя 1650 р., належали Максаківському Спасо-Преображенському монастирю. Селом Осьмаки володів Дем’ян Многогрішний, який надав його разом з с. Дягова чернігівському полковнику Івану Лисенку в 1671 р. [6, 154; 21, 550].

Розподіл населення за категоріями щодо сплачуваних податків проілюструємо на прикладі містечка Мена Чернігівського полку. Згідно з описом, в ньому нараховувалося 89 міщанських дворів, 56 дворів бобилів та підсусідків. Міщани за сумою податку з кожного двору розподілялися на 4 статті. До I ст. належало 9 дворів, з яких стягувалося по 2 рублі (всього 18 руб.). Це були так звані “лутчі” люди, серед яких і вїйт Степан Киринов Кияниця. Також вони платили в царську казну “за ранду и за мелницю” 160 руб. на рік. Цю суму передбачалося внести з 1 вересня 1667 до 1 вересня 1668 р. за два рази: одну частину передбачалося віддати на “Богоявленъев день” (у січні), а іншу – на “Семен день сентября первое число 176 (1668) году” (тобто в день Семена Стовпника, з якого в ті часи починався новий рік) [15, 386].

До II статті входило 17 дворів (18 осіб), з яких передбачалося брати по рублю з двору (всього 17 руб.). Міщанам III ст. (38 дворів) призначалося по 16 алтин та 4 деньги (всього 19 руб.). До IV ст. відносилося 25 дворів (27 чоловік), з яких стягувалося по 10 алтин, а всього 7 руб. 16 алтин, 4 деньги (7 руб. 50 коп.). Алтин тоді дорівнював 3 коп., а деньга – 0,5 коп.

До V ст. переписувачі внесли бобилів та підсусідків. Підсусідки, які проживали в містах, мали сплачувати по 6 алтин 4 деньги (20 коп.), а в селах – по півосьмачки жита і вівса з двору [4, 184]. Вважалося, що в містах підсусідки часто займалися ремеслом, а отже могли платити податки [8, 23]. Приміром з 46 ремісників у Мені 20 були підсусідками. До бобилів, як правило, відносили самотніх людей, які не мали власних земель, інших угідь та сплачували щорічний податок (“бобильщи-

ну”). В залежності від роду занять він стягувався грошима, зерном, медом тощо [4, 216]. В переписі Мени налічувалося 56 підсусідків та бобилів, які мали сплачувати 11 руб. 6 алтин 4 деньги (11 руб. 20 коп.).

Ще одна частина менських жителів позначені як такі, що жили за містом (певно, за межами оборонних споруд). Згадувалося “мещан пашенных людей 211 дворов, людей в них 222 человека, у них 282 вола, да лошадей 231”. З волів та коней вони повинні були віддавати відповідно 282 та 462 осьмачки хліба. Грошима ці жителі сплачували 111 руб. та 60 алтин, де з вола призначалося 5 алтин (15 коп.), а з коня – 10 алтин (30 коп.). 13 дворів записані як такі, що “на грунтах волон и лошадей нет”. З них передбачалося збирати 13 осьмачок хліба. Також перепис згадує за містом 42 підсусідки та бобилі, які разом мали давати 21 осьмачку. У підсумку разом “с крестьян и з грунтовых”, бобилів та підсусідків передбачалося збирати 778 осьмачок жита та вівса навпіл. Усього в Мені налічувалося 313 міщанських дворів. 71,6% з них складала двори землеробів, що свідчить про переважаючу сільськогосподарську спеціалізацію міста. Загальна ж сума податку з жителів населених пунктів, що входили до Менської сотні (787 дворів), становила 448 руб. 10 коп., а житом та вівсом – 1516 осьмачок (99,7 т).

Наскільки великою була сума сплачуваних податків? Як зазначав М. Слабченко, ціни на хліб в XVII ст. були дуже високими та викликали спекуляцію ним. Брюховецький видавав “крепкие универсалы”, але вони не досягали мети [19, 115]. Так, чверть жита (приблизно 131,5 кг) коштувала в 1665 р. 60 коп. Для порівняння – ціна коня становила 40 коп. Урожайність для згаданого нами регіону становила в середньому 4, а норма висіву жита – 1,49 чверті в середньому на десятину (1,1 га) [4, 114]. Тобто врожай міг бути десь 500 кг з десятини, а осьмачка, яку брали з 1 вола, становила десь 66 кг.

Загалом, встановлена Москвою фіскальна система мала б забезпечити безперервне надходження зборів до царської казни. Але суспільно-політична та економічна ситуація на українських землях диктувала інші умови. Так, населення Лівобережжя нещодавно пережило похід Яна Казимира 1663–1664 рр. Брюховецький 2 березня 1666 р. писав у листі до окольничого Богдана Хитрово про те, що “после пожоги военной и последний кусь с плачем вытискати трудно” [1, 255]. А саме проведення перепису в “Літописі Самовидця” вказується як одна з причин повстання в Переяславському полку [12, 100]. Велику напругу створювали зловживання самого Брюховецького та вже діюча фіскаль-

на практика московських воєвод щодо жителів міст, зокрема Києва та Ніжина [16, 100–103].

Андрусівське перемир'я, укладене між Москвою та Річчю Посполитою в січні 1667 р. ще більше загострило ситуацію. До цього слід додати й питання про розміщення та забезпечення військ. В таких випадках міста та села, внесені до перепису, потрапляли під подвійне оподаткування. Прикладом є ситуація з підрозділом подільського полковника Костянтина Мигалевського у кількості 5000 задніпровських козаків, які в січні 1667 р. перебували в Чернігівському полку. Мигалевський взяв з Мени “жестокою стацию” – з 20 міщан 40 талярів та 30 осьмачок вівса. На тиждень призначалося стації 40 талярів, 60 осьмачок вівса, сіна та 400 золотих (таляр – 60 коп., золотий – 20 коп.) [2, 165; 16, 104]. Боярин Петро Шереметев у відписці до царя від 20 грудня 1668 р. згадував про донесення сосницького воєводи Василя Лихачова. Він доповідав про неможливість збору “с мещан и с уездных людей денежных и хлебных доходов” бо з липня 1667 р. в селах Сосницького та Менського повітів стояли козаки, “кошевого Васильева полку Многогрішного”. Вони чинили великі побори та притягали місцевих жителів до виконання повинностей, від чого ті “пошли врознь” або в козаки [3, 13; 16, 106].

З початком антимосковського повстання в Гетьманщині 8 лютого 1668 р. оподаткування населення за переписом 1666 р. стало неможливим. Після проголошення в березні 1669 р. Дем'яна Многогрішного гетьманом Лівобережної України та прийняття Глухівських статей податки на царське ім'я збирала вже місцева адміністрація [7, 261].

Таким чином, перехід українських міст та податків під юрисдикцію московських воєвод означав встановлення контролю з боку Москви над територією Гетьманщини. На думку В. Романовського, “всенародне українське представництво”, допустивши це, відмовлялося тим самим від суверенної влади і зводило Гетьманщину до становища залежної провінції з вельми обмеженою автономією [16, 41]. Проведення перепису населення, свавілля воєвод, укладання Андрусівського договору, що розколов Україну, призвели до чергової серії антимосковських повстань та загострення військово-політичної ситуації. Водночас одним з наслідків тих рішень стало укладання Переписних книг, які на сьогодні залишаються одним з небагатьох джерел до вивчення людності Лівобережної України XVII ст.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЮЗР). – СПб.: В типографіи Эдуарда Праца, 1867. – Т. V (1659–1665). – 336 с.
2. АЮЗР. – СПб.: В типографіи Эдуарда Праца, 1869. – Т. 6 (1665–1668). – 279 с.
3. АЮЗР. – СПб.: В типографіи Эдуарда Праца, 1872. – Т. 7 (1657–1663, 1668–1669). – 398 с.
4. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка. – 1986. – 264 с.
5. Брехуненко В. Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. “Братня” навала. Війни Росії проти України XII–XIX ст. – К., 2016. – 248 с.
6. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729–1730). – Чернигов: издание редакции “Земского сборника Черниговской губернии”, 1908. – Вып. III. – 709 с.
7. Горобець В. “Волимо царя східного...”. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 464 с.
8. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 1994. – 108 с.
9. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. Руина. Историческая монография (1663–1687). – СПб. – М., 1882. – Т. XV. – С. 133–141.
10. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским. – М., 1858. – Ч. 1. – 340 с.
11. Компан О.С. Міста України // Історик Олена Компан. Матеріали до біографії // Упорядник Я. Компан. – К., 2007. – 532 с.
12. Літопис Самовидця / [підгот. Я.І. Дзира]. – К.: Наукова думка, 1971. – 209 с.
13. Малороссийские переписные книги 1666 года / Послесловие Ал. Лазаревского. – К., 1900. – 109 с.
14. Мерзон А.Ц. Писцовые и переписные книги XV–XVII веков: учебное пособие по источниковедению истории СССР. – М.: МГИАИ, 1956. – 34 с.
15. Переписні книги 1666 року / Підготував до друку та зредагував В.О. Романовський. – К., 1933. – 448 с.
16. Романовский В. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. – Ставрополь, 1967. – 125 с.
17. Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. Сборник статей. – М., 1954. – С. 395–420.
18. Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України. – К.: Наукова думка, 1975. – 159 с.
19. Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства // Организация хозяйства Украины

от Хмельничины до мировой войны. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. – Ч. 1. – 222 с.

20. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2009. – 447 с.

21. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко]. – К.-Львів, 2004. – 1088 с.

22. Чернігівська переписна книга 1666 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 248 с.

23. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.

24. Эйнгорн В. О малороссийских переписных книгах 1666 г. – М.: Университетская типография, 1895. – 12 с.

25. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством. – М.: Университетская типография, 1899. – 1104 с.

26. Яковлева Т.Г. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 644 с.

о. Юрій Мицик (Київ)

Андрусівське перемир'я 1667-го року очима польського хроніста Миколая Ємьоловського

Польський шляхтич Миколай Ємьоловський (Jemiołowski) (бл. 1620 - бл. 1693), «зем'янин» герба Порий Белзького воєводства, служив «товаришем» легкої кінної хоругви, брав участь у каральних експедиціях в Україні середини XVII ст., зокрема у битвах під Берестечко 1651 р. та під Чудновим 1660 р. Ім'я Ємьоловського зустрічається і в судових справах. Після одного зі збройних конфліктів з сусідами-шляхтичами Ємьоловський був банітований, що однак не завадило йому після відречення короля Яна Казимира стати збирачем податків на військові потреби у Белзькій землі.

В 1689-1691 рр. Ємьоловський створив свої мемуари [1], в яких велика увага приділялася Національно-визвольній війні українського народу 1648-1658 рр. (понад половина всього обсягу мемуарів). Далі

йде виклад подій другої половини XVII ст. (до 1680 р.) переважно військово-політичної історії.

Ємьоловський був типовим представником польсько-шляхетської історіографії з її ворожим ставленням до національно-визвольної боротьби українського народу, його державотворчої діяльності. Невипадково він активно використав при написанні своєї праці хроніку офіційного королівського історіографа Веспазіяна Коховського. Це наклало негативний відбиток на достовірність мемуарів. Якщо додати, що мемуари створювалися через 20-30 років після описуваних в них подій, тоді зрозуміло чому в них так багато помилок. Щоправда події з кінця 60-х років XVII ст. інколи писалися майже одночасно з подіями, але видно далася взнаки його відірваність від центрів політичного життя. Все ж цінність мемуарів Ємьоловського полягає в оригінальних відомостях, які розкидані по всьому тексту, його особистих враженнях.

Вболіваючи над занепадом Речі Посполитої (не розуміючи, що він був викликаний в першу чергу нерозв'язаністю національного питання), Ємьоловський вітав найменші ознаки миру, який би поклав кінець кривавим війнам, котрі точилися майже безперервно з 1648 р. Зорю майбутнього миру Ємьоловський вбачав у Андрусівському перемир'ї, але вже наступній рік приніс йому розчарування. Подальші роки принесли ще більше ослаблення Речі Посполитої, а мир настав тільки з поразкою Швеції у Північній війні. Та криза держави не припинилася, що в значній мірі призвело до розділів Речі Посполитої 1772, 1793 та 1795 рр. Але це вже відбулося по смерті мемуариста.

Невеликі фрагменти спогадів, що стосуються Андрусівського перемир'я, наводяться нижче в перекладі з польської. Вони подають зміст мирної угоди, як її бачив популярно кажучи середньостатистичний польський шляхтич. У цьому відношенні мемуари дуже програють українському літописцю Самійлу Величку, який повністю навів розлогий текст угоди [2]. Допущені деякі помилки при переказі Андрусівської угоди. Так, Полоцьк (в рукописі навіть написано чомусь «Псков») залишався у складі Речі Посполитої, а не передавався Московії. Наплутав Ємьоловський і в питанні про гроші. Тим не менш, відповідні фрагменти мемуарів варті уваги і сподіваємося, що вони придадуться майбутнім дослідникам.

Джерела та література

1. Детальніше про мемуари Ємьоловського див.: Мыщык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 г. – Днепропетровск, 1985. – С. 28-31. Нами використано академічне видання мемуарів, здійснене у 2000 р. Яном Дзенгелевським: Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679). – Warszawa, 2000. – С. 374-375, 378.
2. Тексту Андрусівського перемир'я у Величка присвячено цілий розділ 8 і охоплює понад 17 сторінок великого формату: Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 52-69.

* * *

“[...] 1667 рік[...] І це треба визнати, що після заспокоєння цієї ж підгаєцької трансакції гетьманом і маршалком Собеським Річ Посполита потроху почала приходити до тями, бо і львівська комісія обдумала заплату війську згідно можливості, і жовнірські виступи були трохи приборкані Собеським. Ба і з Москви комісарами посланими Річчю Посполитою з минулого сейму був обумовлений договір, щоб вони [московити – Ю. М.] всім Задніпрям і Смоленськом задовільнялися, а не претендували на Литву і на Білу Русь. А Київ повернути через три роки з тим, щоб його поляки добре укріпили і він щоб не дістався комусь іншому через польське недбальство та не пішов йому на користь. Отож взагалі (ми), що хотіли, виторгували. Псков (має бути Полоцьк – вид.) на користь, однак Мстислав, Орша та інші міста коло Березини повернулися до Литви. Як це все сталося і цей мільйон вони, що три роки ніби за оренду Задніпря, оддавали аж до 1686 р., які (гроші) частково йшли тамтешнім жителям, частково – розтринькувалися. Так з Божої милості з усіх сторін у Польщі мир потроху став розвиднюватися [...].

(далі йдеться про відставку Яна Казимира у 1668 р. і погіршення ситуації в Речі Посполитій – Ю. М.) Андрусівський договір з Москвою апробували і комісари для відібрання Києва були призначені, навіть і 4 податки на оборону Києва (відібравши його від Москви) ухвалили.

Але й ці побори не були видані, й комісари вважають із соромом мусили виїхати з Києва, коли їх Москва з цим зустріла, що ви Київ хочете відбирати, а війська, щоб його обороняти, не маєте, то даремно ви його у нас домагаєтесь, бо ми його вам утримати можемо, а ви його самі ні утримаєте і нас не визволите. Взагалі була гідна декларація сейму ко-

місарам: про Київ в Польщі менше дбали, ніж про майбутню елекцію короля і кожен мислив згідно зі своєю інтенцією [...]”.

(Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679). – Warszawa, 2000. – С. 374-375, 37).

Тарас Чухліб (Київ)

Поняття «Україна», «українські козаки», «український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667-го року

Революційний процес політичного утвердження на теренах східних воєводств Речі Посполитої нової держави несподівано спричинив до цікавих свідомісних та мовних явищ, зокрема великих трансформацій у сприйнятті назви «Україна» правителями Війська Запорозького – гетьманами. Протягом 50-х – 60-х років XVII ст. вони поступово починала усвідомлювали це означення як узагальнений ідеальний образ підвладної їм країни. Стрімкі й несподівані політичні та соціальні перетворення також вплинули на словотворчі процеси у староукраїнській («руській») мові, в т. ч. започаткували виникнення оригінальних лексичних понятійних конструкцій, які наповнювалися відповідною семантикою новопосталого державного утворення.

Під впливом мовної практики офіційних структур Речі Посполитої починають використовуватися гетьманами Війська Запорозького у межах певного протиставлення означенням «Русь» та «Руський». Це було спричинене багатьма обставинами: по-перше, для королівського уряду став неактуальний Гадяцький проект та утворення Великого князівства Руського, а тому в коронній канцелярії головно почало вживатися означення «Українний/Український» замість «Руський», що вдало було використано козацькими канцеляристами; по-друге, політична залежність частини Війська Запорозького від московського царя викликала процес широкого уживання офіційними структурами Москви та промосковського Чигиринського політоніму як «Мала Русь/Мала Росія» у відповідь на що Варшава й пропольські гетьманські уряди розпочинають «війну понять» та з огляду на це переважно використовують щодо під-

контрольної Війську Запорозькому території «з правого берега» назву «Україна».

Понятійна варіативність мовної одиниці «Україна» зменшується і її все більше починають сприймати як ще одну назву для державного утворення Війська Запорозького. Про це, зокрема, свідчив факт появи словосполучення «отець України», яким означували себе гетьмани (І. Виговський), а також видання ними «універсалів до України» (Ю. Хмельницький, І. Брюховецький). Звичайно, що політичні означення далекі від точності, однак використання, наприклад, таких лексичних конструкцій гетьманами Війська Запорозького Юрієм Хмельницьким, Павлом Тетерею та Іваном Брюховецьким, як «піддавши Україну, вдруге віддаляти [її] не мислить», «вважають Україну підвладною», «вважають Україну підвладним собі володіння», «Україна позбавиться підданства», «утримував Україну в покірності», «подякувати Україні за гетьманство» переконливо засвідчували, що слово «Україна» у цей час розпочало функціонувати як самодостатнє політичне поняття.

За допомогою прикметника «Українний/Український» в офіційній топіці Війська Запорозького з'являються ряд лексичних нововведень, які виражалися у таких метафоричних та образних словосполученнях як «Українське щастя», «Українська сила», «Українська стіна», «Українська руїна». Окрім того, поряд з старою виникає нова локалізаційна термінологія – «Українні жителі», «Українні піддані», «Українські мешканці», «Українські люди», «Українна держава», «Українні володіння», «Українні городи», «Українні границі», «Українська шляхта», «Українські переговори», «Українські відомості» тощо. Потрібно зазначити, що багато словотворчих моделей творилося у цей час за допомогою іменника «Україна» та різних дієслів: «збереження України», «обіцяного Україні», «зміцнить Україну», «заспокоїти Україну», «освітити Україну», «спустошити Україну», «піддавши Україну», «привласнював Україну», «відмовляв Україні», «віддаляв Україну», «подякувати Україні», «звеселить Україну», «Україна захоплюється», «зміцнить Україну», «призвав Україну», «загублять Україну», «Україна відторгнулася», «Україну розірвуть», «розорив Україну», «заволодіти Україною», «втримати Україну» та ін. Іменник «Україна» неодноразово вживався разом із займенниками («наша Україна», «своя Україна», «уся Україна», «немала Україна»), а також для позначення місця писався як разом з прийменником «на», так і з прийменником «в» («звернуться на

Україну», «на Україну прийшов», «в Україні не буде», «залишатися в Україні» тощо).

Офіційне листування гетьманів Війська Запорозького наприкінці 1650-х – першій половині 1660-х рр. рясніє такими словосполученнями як «Справи України», «Руїна України», «згуба України», «загибель України», «бідна Україна», «бажана Україна», а також – «на Україну призвав», «до себе на Україну чекає», «на Україні перебуваю», «в Україні перебуваючи», «з України не втече», «з України вигнаний», «на Україні з'явився», «на Україну завів», «Україна заражена бунтами», «спокій в Україні зміцніє», «Україна вирішила вмирати», «Україна приходить у краший стан», «з України вигнати», «Україна ляхам в руки віддається», «про Україну не забувати», «щоб Україну викоренити», «спостерігати за цілістю України», «Україна у з'єднання прийде» та ін.

Творення локалізайної термінології в офіційному листуванні гетьманів Війська Запорозького і їхнього оточення головним чином відбувалося під впливом зовнішніх факторів та було спричинене необхідністю визначення владних повноважень володарів гетьманської булави стосовно Варшави (Правобережжя) та Москви (Лівобережжя). При цьому треба відзначити, що проблема територіальної єдності Війська Запорозького («цілості України», «цілої України») почала хвилювати його зверхників вже з 1659 р., а поява двох політичних центрів суттєво вплинула на словотворчі процеси у тогочасній руській мові. Стосовно підвладної їм території гетьмани як з «правого берега» так і з «лівого берега» Дніпра почали уживати такі уточнювальні назви як «Україна цієї сторони Дніпра», «Україна тієї сторони Дніпра», «Україна цього і того боку Дніпра», «Українська сторона Дніпра», «Задніпрська Україна» тощо.

Політична залежність Війська Запорозького від сусідніх монархів викликала появу таких понятійних словосполучень як «Україна Вашої Царської Милості», «Вашої Царської Величності Україна», «Україна Його Королівської Милості», «Україна член держави Його Королівської Милості», «Україна Його Королівської Милості Держава». Окремішність «України» як назви державного утворення стає більш зрозумілою у вживанні поряд з такими політонімами як «Польща», «Росія», «Литва», «Венгери (Угорщина)», «Волощина», «Крим»: «підуть з Польщі на Україну», «шляхта Українська до Польської подібна», «а Україна до Великої Росії справдешнім передухіддям і захистом є», «маючи і силу Польську, поважиться не тільки Україну, але й Москов-

ські краї [воювати]», «втрата усієї державі Російській в Україні придав», «із України в Велику Росію з усіма татари пішли», «Україну очистив, так би міг Литву очистити», «про Україну можна бути такої ж думки, як і про Велике князівство Литовське», «хан буде в Україні, тому що йому за відомих обставин, не хочеться бути особисто в Венгерах», «Україна за прикладом Волоської землі, зробилася данницею Криму» тощо.

Але перейдемо до Андрусівської проблематики, зокрема того аспекту як і в якому контексті у його положеннях вживалася назва «Україна» та похідні від нього словосполучки. Отже, звернімося до тексту угоди 1667 р.:

-Ст.3: «...И в тех. Же всех, через сии договоры, оставающиеся в стороне Его Царского Величества местах и землях, как от Коруны Польской *на Украйны* також и от Великого Княжества Литовского, ни каких новых городов на новых местах во время того перемир'я строит... не велит» [3, 659].

-Ст.4: «И то укрепляем, что никакая над *козаки Украинскими* по ту сторону Днепра, от Переяславля будущими мечь чинена быти не шмать..., а тех. Козаков по другой стороне реки Днепра от Киева будущих, Его Царское Величество от присяги, себе на підданство учиненной, освобождает» [3, 659].

-Ст.11: «...Также *козаки Украинские*, Татарове, под Королевским Величеством живущие... хотя бы там в Государстве Его Царского Величества с Русскими особами оженились, или на веру Русскую перекрестились» [3, 662].

-Ст.12: «...Також и с *Украйных* в две недели городов» [3, 662-663].

-Ст.18: «...Тогда так *в Украйне*, как и в Киеве и в Запорогах и в иных *Украйных городах*, по обеим сторонам реки Днепра обои войска, так Коруны Польския и Великого Княжества Литовского, как и Государства Его Царского Величества Московского, с *Украйными тамошними людьми* против Орды и Хановых сил всегда готовы быти имеют и отпор давати» [3, 665].

-Ст.30: «...Имеют имети полную ночь договаривания о удержании *обоей Украйны* и Запорожья и договаривания способу общей помочи..., когдабы *Украинских козаков* общими войсками своими до своего послушания и подданства принуждати имели» [3, 668].

-Ст.31: «...До удоволствования шляхты, выгнанцов из тех. Воєводств и поветов и из *части Украйны*, в сторону Его Царско-го Величества уступленной будущих» [3, 668].

15 лютого 1667 р. лівобережний гетьман Війська Запорозького Іван Брюховецький писав до царя: «...Дорошенко..., усіх Ляхів *на Україні* в городах перебуваючи, обманути і ордам віддати, а *Україну* від Ляхів очистити...; ...єпископ Мстиславський..., коли з підпалами його невинна християнська кров *на Україні* розливається з внутрішньою побудкою його бунтів. А що на цей час його єпископства тут *на Україні* немає... Щоб єпископ, не буваючи *на Україні*, так і Білгородському уїзді не жити...; якщо б його єпископов з *України* до Москви минулого літа від'їзд не стався; і щоб його єпископові життя на Україні зовсім не було... Відомо чинити про козаків Костянтинових (Мігалевського), уже оберігаючись він від них на Україні худа...; вони Костянтинові козаки зломислієм своїм щось дивного *там на Україні, як в Чернігівському уїзді і в усьому Задесенському краї учинили було*» [1, 177-178].

У лютому того ж року послі Війська Запорозького в Москві канівський полковник Яків Лизогуб мали донести цареві, що гетьман Дорошенко «зараз королю Польському зрадив, на вірність хану Кримському і усім ордам з усіма своїми мамобочними зрадниками присягу завершивши, *хочуть собі, як Волоський воєвода, воєводство собі удільне укріпити*, справді бити Ляхів *на Україні* при Маховському, славному і знатному полковнику Лядському, почав» [1, 160]. У цій дипломатичній інструкції також був такий пункт: «Про Чигирин, Черкаський город, оголосити, щоб за указом Царської Величності ратні государеві люди, сполучившись з Черкаськими полками, на ті городи зрадницькі пішли і в кінець би розорили, щоб Малоросійським городам ніякого розорення від тих вищеописаних городків не чинилося, тому що, поки вони стояти будуть цілі, то *Україні не дадуть спокою*» [1, 161]. В іншому пункті говорилося: «А як від патріарха Московського на митрополію Київську присланий буде митрополит, всі хвилювання *на Україні* перестануть» [1, 162]. Окрім того, з Яковом Лизогубом до Москви був відправлений подільський полковник Костянтин Мігалевський: «Об'явити і про Костянтина, що він з силою з посланниками нашими, за государевим указом, до Москви висланий, тому що він не хотів в Москву добровільно їхати, а якесь *на Україні* самовольство хотів учинити» [1, 163]. На допиті у Малоросійському приказі 4 лютого полковник Мігалевський говорив, що «*на Україні* ніякі замисли зами-

шляв, і про те він боярин і гетьман пише на нього брехливо» [1, 166]. На допиті в Малоросійському приказі охотницький полковник Андрій Богомаз говорив: «І як полковник Іван Бугай поїхав з Варшави *на Україну*, говорив йому, щоб він з-за караулу пішов і в дорозі його догнав, а він його *на Україну* з собою привів» [1, 170]. Полковий осавул Подільського полку говорив: «...І в той час вийшов він з Запорог з Іваном Сірком і з Григорієм Косаговим *на Україну* і були де від Ляхів в облозі в Лисянці 4 тижні» [1, 170].

21 травня 1667 р. кошовий отаман Остап Васютенко писав з Коша до Гадяча: «Є нам дуже весна теперішня до великої печалі і кручини належна, коли не бачимо, щоб до цілості усього народу нашого Малоросійського мала поміч від кого була:... що і той, який нам хліб до цього давав, нині камінь замість цього умислив подати...; щоб нашу отчину до останнього розорення привести» [1, 293-294]. 5 червня Брюховецький писав на Запоріжжя, «що хан Кримський з усіма своїми ордами і з Ногайськими готується *на Русь чи на Україну*..., і щоб *на Україні* по селам жилецьким людям відомість дати, щоб оберігалися» [1, 205]. Київський полковник Костянтин Матюта у травні повідомляв, що «за наказом великого царя Турського, щоб Орда не йшла *в Україну* і ніяких не робила зачіпок з Річчю Посполитою Польською» [1, 212].

5 червня 1667 р. гетьман Брюховецький писав до Москви з Гадяча: «...Ті козаки, які з маєтностей Гадяцьких від великих насильств і обрах їм від Федора Протасєва, без мене *на Україні* вчинених образ...» [1, 202]. Тут же про Андрусівський договір: «Начебто ви Великий Государь, Ваша Царська Пресвітла Величність, через великих і повноважних своїх послів при учиненні любязно усім всім нам бажаного з королівською величністю миру, і на том приговорили і таємними статтями закріпили, щоб *з обох рук Україну розорити*...; як мають тут *на Україні* стосовно цього поступити?» [1, 202]. Полтавський полковник Григорій Витязенко говорив московському урядовцю Василію Кикіну в червні 1667 р.: «...*У нас на Україні звичай такий*: називаються де у нас люди різними прізвиськами: одній де людині живе прізвиська три і чотири, по батькові, і по тестю, і по тещі, і по дружинам прозиваються» [1, 191].

31 березнем 1667 р. датується універсал польського короля Яна II Казимира «генералу і коменданту фортець *наших Українних*» Стахурському, в якому наказується, щоб «усіляко *захист України* обмислив» [1, 210]. У царській грамоті на ім'я гетьмана Івана Брюховецького від 26 червня кілька разів згадувалося слово «Україна» у такому

контексті: «...А те переписчики были посланы не на раздражение **в Украине народом**, но на лутчее успокоение, за доношением вас боярина нашего и гетмана...; в чем мы Великий Государь, Наше Царское Величество, яко над всеми вернейши вам и всему посполству поверили, и без всякого оскорбления людцкого тогда и ныне надеемся **между людьми в Украине** содержать...» [1, 206].

2 липня посланець Брюховецького на Запорозьку Січ Федір Донець розповідав в Гадячі: «...хан Кримський з Криму вийшов, а куди піде війною, на Ляхів чи **на Україну** царської величності, того він не знає» [1, 189]. Дуже промовистими з огляду на особисту оцінку П.Дорошенком домовленостей в Андрусові були його слова в одному з листів до кримського хана – «...ми однак довіряти не можемо, щоб **краєві нашому**, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів» [5]. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорозького на чолі з М.Раткевичем-Портянкою були прийняті султаном. Згідно тверджень турецьких істориків українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50 000-е військо [7; 8]. Польський посол Є.Радзівський, що в той же час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що **Україна так далека від підданства Польщі**, як далеке небо від землі» [2, 115]

15 вересня 1667 р. до Петра Дорошенка пише листа архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель у якому пише про «наші **славні народи крайні Російські Українські**», а також про те до якого «**великого розорення і урону Україна прийшла** і народи війська зменшились». Саме Інокентію Гізелью належить пріоритет у вживанні словосполучення «український народ»: «Усім то є зрозуміло, що той наш **народ Український**, почавши між собою брань і не союз...; щоб той народ народ наш православному одновірному монархові, Його Царській Величності, з'єднався...; народи християнські великі Грецькі, Словенські і багато вигублені і наш народ Руський у всі кінці землі у неволі запроваджений...; міцні городи свої поблизу Запорожжя і **нашої України** побудували» [1, 229-230].

23 листопада 1667 р. в листі до литовського князя Богуслава Радзівіла гетьман Петро Дорошенко був незадоволений позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань: «...Утиснуто залогами, вислане **в Україну** військо поводитьсь, мов у **ворожому краю**: мучить

людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове послали наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводить ся не як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті, а як у *ворожому краю*, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в *отчизні* запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом» [2, 145]. “Поляки, забувши боязнь Бога й *одклавши на бік Пакти* (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. – Т. Ч.), починають наступати з військовою потугою *на Україну*” [6], – описував складне міжнародне положення своєї держави сам гетьман у листі до господаря наприкінці 1667 р. Молдавського князівства.

У грудні 1667 р. на переговорах з московськими послами Дубенським і Полховським гетьман Петро Дорошенко говорив, що в «їх *де Україні* до того часу Татари розорення вчинять...; і великого государя під Малоросійські і *Українні городи* війною почнуть ходити» [1, 235-236] Тоді ж представник московського воєводи Федір Чекаловський свідчив: “Петр Дорошенко какое дело мыслит, чтоб *всю Украину* высвободить и города под свою власть все взять...; А к королю его мости на сейм посылает он Дорошенко посланцов своих, и, будучи на сейме, просить у его королевской милости и у сенаторов и Речи Посполитой многих *городов Украинных*» [1, 242].

У наказі московського царя Олексія Михайловича стряпчому Василю Тяпкіну, який у листопаді 1667 р. відправлявся до Війська Запорозького з метою «проведывання вестей о Петре Дорошенко и о шалости в народе», 10 разів на 8 листах дипломатичної інструкції вживалася назва «Україна» у таких випадках: 1) «...И что брат ево Петр Дорошенко по ево Григорьеву письму бусурман на *сю сторону Днепра* не перепустил и в *Украине смуты* меж казаки не учинил» [4, 2]; 2) «...и брат ево Петр наклепко остерегали чтоб *из за Днепра* своевольные люди на *Переяславской стороне во всей Украине* всполохов и грабежу людям и смуты никаковы бы не учинили» [4, 3]; 3) «...Во успокоение ль в *Украине* вечно или какие безстрашне люди для непереставающих кровей затейками своими на разрывание приводят... Да как ж и *Заднепровская сторона* по нынешнему Дорошкову с Крымскими ордами на хождение на Королевство Польское... И есть ли на *обе стороны в народе* такие разговоры к надежности болши в людях» [4, 4]; 4) «...По нынеш-

нему неразорванного миру с Королевством Польским и печалью людей многие в Украине народу за помощью к Божией молитве Пресвятой Богородице и Киевопечерских чудотворцев хвалу воздав... И в радость ли то в Украине вменитца в великих народах. И так да не можетца писана. Бо есть глас Божий народа» [4, 4 об.]; 5) «И верою утвердили в которых посовершенных статтях меж до иным договорено суть для вечные и нерушимые обороны христианские от наступления и нахож[дени]я сил бусурманския на Украину союз спомочной обоими нашими великими государствами положили... И если бы зрушились от стран турских и крымских война в Украину и тогда нашими государскими особами с великими государствами наших войска засту[пили]» [4, 8 об.]; 6) «И успокоения Украине вечного искать со всяким радением. А если страхом Божиим бусурманы здержаны в Украине от войны будут... И от толь кровопролиття христиане сохранены вечно были, да в Украине ж между народах» [4, 8 об.].

У т. зв. Московському договорі від 14 грудня 1667 р., укладеному в Москві «між Польськими і Російськими послами», на підтвердження Андрусівського перемир'я знову уживалися поняття «Україна». «Український» у таких випадках: у Вступних положеннях, а також статтях 1-й і 6-й :1) «И о взаимной обороне против бусурманского нахождения *на Украину*», 2) «...чтоб *козаки Украинские* противны, за обсылкою обоих Великих государем, или котрого ни есть из них, ту милость и добродения благодарно принять, от бусурман отлучилися» [3, 729]; 3) «Сего ради на очищение от татар *Украины* и еже привести непослушных к послушанию козаков»; 4) «...*в Украине между Днепром и Днестром* в крепких и надежных местах, там, где случай воинской употребляти, будет случать...: 5) «...И ко унятию своевольных людей *там в Украине*, будучи в общем одержании обоим Великим Государям в послушании и приводя к покорению винных козаков» [3, 729]; 6) «...чтоб как против Турских, так и против Крымских сил в обороне и в отпоре войскам Христианских Государств *со всех сторон Украине* обоим Государствам быти», «...и для унятия своевольства отступников *козаков Украинских*, служащих для оторвания их от союзу бусурманского» [3, 732]; 7) «...*Со всех сторон Украины* обоим Государствам быти» [3, 730]; 8) «...И Дорошенко Гетман с казаками *на Украине* в Корону Польскую войною идучи» [3, 730].

У грудні 1667 р. Петро Дорошенко говорив представникові московського воєводи Ф. Чекаловському: «І за моїм старанням не тільки

цей бік України, де ми зараз живемо, під руку Його Царської Величності віданно буде; але ще і все належне поки панство, тобто князівство Руське, ограничене було: Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир, ті головні міста князівства Руського, маю до Бога мого надію, аж по те ограничене буде, то князівство Руське богаспасимого города Києва давньої столиці...; *Україна вся б спокійно прожила*» [1, 241-242].

Отже, поряд з географічно-територіальним іменник «Україна» та похідний від нього прикметник «Українний/Український» набувають політичного й міжнародного звучання, що в т. ч. підтверджувалося і положеннями Андрусівського перемир'я 1667 р.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1869. – Т. 6: 1665-1668. - СПб., 1869. – 279 с.
2. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью Йорк, 1985. – 712 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. I. – 1075 с.
4. Российский государственный архив древних актов, г. Москва. – Ф. 229, оп. 3, д. 15, л. 2-8.
5. Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Kraków, 1881. – Vol. 1. – Pars. 1. – S. 126.
6. Acta Historica res gestas poloniae. – Kraków, 1883. – Vol. 2. – Pars. 1. – S. 301.
7. Dorosenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. – Praha, 1933. – S. 13.
8. Silihdar Findiklin Mehmed Aga. Silindar Tarihi. – Istambul, 1928. – С. 472.

Сергей Тарасов (Мариуполь)

«Вечный мир» 1686 г. в российской дореволюционной историографии

Так называемый «Вечный мир» 1686 г. между Россией и Польшей стал одним из важнейших событий, как в истории Украины XVII в.,

так и в истории Восточной Европы вообще. Принято считать, что именно этим соглашением был окончательно юридически оформлен раздел Украины. Этот договор явился прямым продолжением Андрусовского перемирия 1667 г. [15, 160]. Существенным отличием стал отказ Польши от претензий на Киев. Как известно, Ян Собеский присягал в верности договору со слезами на глазах [14, 363].

Российская дореволюционная историография не могла пройти мимо столь важного события. В то же время, Андрусовское перемирие вызывало больший интерес русской историографии, возможно именно по той причине, что оно стало основой для «Вечного мира». Андрусовское перемирие обращало на себя внимание русских историков в тех случаях, когда они занимались изучением истории России, либо истории Украины, либо истории Польши, либо истории международных отношений [15, 96]. «Вечный мир» 1686 г. обращал на себя внимание российских исследователей главным образом тогда, когда они работали над изучением истории России, либо истории Польши.

Актуальность данной темы определяется следующими факторами. Во-первых, события той эпохи (эпохи Руины) определили историческую судьбу Украины на несколько веков вперед, и ныне большое научное и практическое значение имеет анализ предыдущих попыток создания и сохранения Украинского государства. Во-вторых, обобщения сделанные русскими учеными в XIX в. продолжают проявляться как в русской исторической науке, так и в российском массовом сознании.

Н. Устрялов, А. Брикнер, Д. Иловайский обратили внимание на тот факт, что правительство царевны Софьи пыталось использовать «Вечный мир» в качестве саморекламы [16, 169-170; 2, 88-89; 3, 515-516]. Н. Устрялов, например, писал: «Так не щадя ни отца ни брата, тщеславная царевна превозносила свои заслуги и смело присвоила себе титул самодержицы, который с сего времени приказала писать во всех актах, внутри государства, наряду с именем державных братьев. Чтобы ещё более убедить народ в необъятных выгодах вечного мира с Польшей, она повелела совершить молебствие во всём государстве и все сословия осыпала наградами: боярам царедворцам, людям служилым прибавлены денежные оклады, и поместья обращены в вотчины; людям торговым и посадским дарованы разные облегчения. Боярин и оберегатель (т.е. В. Голицын – С. Т.), разумеется награждён более всех...» [16 170].

П. Щебальский, С. Соловьев, А. Брикнер, В. Нечаев, М. Погодин, Д. Иловайский, С. Платонов подчеркивали заинтересованность Польши в мире и союзе с Россией [17, 95; 14, 361; 2, 83; 8, 171; 10, 118; 12, 252; 3, 513; 10, 440-441; 11, 226]. Если заключению Андрусовского перемирия, по мнению русских историков, много способствовала угроза для обоих государств со стороны Турции [15, 96-99], то заключению Вечного мира способствовало стремление Речи Посполитой завлечь Московское царство в Священную лигу для борьбы против Османской империи. Но заключить с Россией договор Польша не могла, пока обе страны юридически оставались в состоянии войны. Потому Польша должна была мириться с Россией. Но и Россия, по мнению русских историков должна была стремиться к заключению мира. «Те же побуждения, которые заставили Собеского помочь Австрии, должны были действовать и в Москве: Турция в последнее время явилась для России самым опасным врагом, с которым нельзя было управиться в борьбе один на один, как доказала последняя война; а теперь представлялся верный случай вознаградить себя за эту войну в союзе с другими христианскими державами, союзе, которого следствия на первых же порах оказались столь блистательными. Не принять участия в священной войне, и если следствием будет торжество турок, то надобно будет беспрестанно опасаться появления турецких ратей под Киевом; если же Польша без русской помощи получит от турок выгодный и славный мир, то первым ее делом будет потребовать от России вооруженною рукою исполнения Андрусовских условий, т. е. возвращения Киева. Следовательно, благоразумие требовало приступить к священному союзу против неверных, но прежде, благодаря настоятельной потребности Польши в этом союзе, заставить ее заключить вечный мир с уступкою Киева в русскую сторону», – писал С. Соловьёв [14, 361].

И. Клужинский обращал внимание на личную заинтересованность польского короля в договоре с Россией, так как он мечтал завоевать Молдавию, чтобы передать её сыну. Следовало заботиться о безопасности тыла в войне с Турцией. «Мысль доставить своему потомству наследственную корону чрезвычайно занимала Яна Собеского, и он для удобнейшего достижения этой цели, почёл за необходимое обеспечить себя со стороны России прочным миром» [5, 159]. Так же оценивал поведение короля и Н. Павлицев [9, 159].

А. Кизеветтер оценивал Вечный мир, как тяжелый для Польши. Договор стал возможен потому, что Ян Собеский любой ценой стре-

мился привлечь Русское царство к участию в антитурецкой коалиции [4, 463].

Что касается П. Щербальского, то он совершенно закрывал глаза на все недостатки Вечного мира. По его словам все выгоды, которые давал договор, были куплены за 140 тысяч рублей. «И выгоды эти были приобретены не усилиями, не войною, но одною искусною политикою, умением воспользоваться счастливыми обстоятельствами», – писал историк [17, 95]. При этом он забывал о войнах с Польшей, непрекращавшихся «смутах» в Украине, неудачных Чигиринских походах, расколе Украины, ставших платой за Вечный мир. Что касается войны с Крымом, то по мнению исследователя, решение о ней было принято ещё до договора с Польшей, но держалось в тайне, чтобы иметь возможность оказывать дипломатическое давление на поляков [17, 93-95].

М. Богословский оценил Вечный мир с Польшей, как крупный успех России, во внешней политике, и завершением того дела, которое начал А. Ордин-Нащокин. С давних пор Речь Посполитая и Московское царство враждовали между собой. Борьба эта, как утверждал ученый, продолжалась на протяжении четырех столетий. Теперь, по словам М. Богословского, враждующие стороны навсегда примирились и заключили тесный союз. К примирению и сближению Россию и Польшу вынудила общая опасность, которая грозила обоим государствам со стороны Османской империи [1, 120]. Заметим, что если турецкая опасность действительно способствовала сближению Русского царства с Речью Посполитой, то примирились они отнюдь не «навсегда». Борьба между ними еще возобновилась, и в ходе этой борьбы Правобережье вошло в состав России, воссоединившись с Левобережной Украиной.

Н. Устрялов отдавал должное упорству Софьи Алексеевны и ее помощников в деле заключения мира с Польшей. Однако ученый считал, что царевна и её правительство не заслужили тех похвал, которые сами себе отпускали в реляциях о договоре, так как, во-первых, Правобережье признавалось частью Польши; во-вторых, мир с Польшей был куплен ценой войны с Турцией, которая была опаснее обессиленной Польши [16, 169-170]. «Софья однако ж не сказала народу, что вечный мир с Польшей куплен войною с Турциею, с непременным обязательством, не покидать оружия, пока король не возвратит Каменца и других городов отданных им султану. Тягость войны с народом могущественным, страшным всей Европе, едва ли не перевешивала выгоды мира с державою слабою и расстроеною, которая при всех усилиях

не могла отнять у нас того, чем гордилась царица», – писал он [16, 170]. В этой оценке трактата Н. Устрялов оказался в меньшинстве. С. Соловьев, М. Погодин, А. Брикнер, Д. Иловайский, С. Платонов, В. Нечаев, признавая недостатки «Вечного мира» считали его, тем не менее, крупным успехом правительства царицы Софии, и лично В. Голицына. По их мнению, это была большая дипломатическая победа, и договор был выгоден более России, чем Польше. А князю В. Голицыну, проводившему переговоры, историки отпустили немало комплиментов, как дипломату и государственному деятелю. Здесь особенно постарался В. Ключевский [14, 357-363; 13, 118; 6, 331-335; 2, 72-75; 3, 513-514; 10, 477; 8, 171-176].

При этом русские историки забывали, что «Вечный мир» не был ратифицирован сеймом. Следовательно, Речь Посполитая не обязана была его соблюдать [7, 33]. В том, что Польша не возобновила войну против России, не было заслуги В. Голицына. Просто к этому подталкивала логика событий.

Ближайшим следствием заключенного договора было исполнение одного из его условий – война России с Турцией. Об этом писали Н. Устрялов, С. Соловьев, М. Погодин, А. Брикнер, Д. Иловайский, С. Платонов, В. Нечаев. А В. Ключевский особо отметил, что следствием «Вечного мира» стало то, что Московское государство, впервые в своей истории вступило в коалицию европейских государств [16, 170; 14, 363; 13, 118; 2, 88-89; 3, 516; 11, 477; 8, 331].

Заметим, что русские историки не обращали внимания на интересы Гетманщины, а точнее отождествляли её интересы с интересами Московского государства, выражавшего, по их мнению, «общерусские интересы». А между тем, верный Москве гетман И. Самойлович был решительным противником «Вечного мира» с Польшей, так как не желал отказываться от идеи территориальной целостности Украины. С. Соловьев и Д. Иловайский обращали внимание на позицию гетмана [16, 364; 3, 516-517]. Таким образом, можно констатировать известную односторонность во взгляде русских историков на «Вечный мир» 1686 г.

Источники и литература

1. Богословский М. Учебник русской истории / М. Богословский. – [Издание 3-е]. – Ч. II. – М., 1917. – 179 с.

2. Брикнер А.Г. История Петра Великого. / А.Г. Брикнер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 666 [6] с.
3. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники / Д.И. Иловайский. – М.: Чарли, 1996. – 624 с.
4. Кизеветтер А. История России / А.А. Кизеветтер // Энциклопедический словарь. – Т. XXVIII.- Пг. 55. – Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). – СПб., 1899.– С. 446-490.
5. Клузинский И. История Польши / И.Клузинский. – К., 1864. – 195 с.
6. Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский // Сочинения в 9 т. Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
7. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Великого / Н.Н. Молчанов. – М.: Международные отношения, 1990. – 448 с.
8. Нечаев В.В. Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи / В.В. Нечаев // Три века / Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 140-200.
9. Павлицев Н.И. Польская история / Н.И. Павлицев. – Варшава, 1843. – 272 с.
10. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории / С.Ф. Платонов. – М.: Высшая школа, 1993. – 736 с.
11. Платонов С.Ф. Учебник русской истории для средней школы [Курс систематический. В двух частях. С приложением восьми карт. Издание десятое, дополненное] / С.Ф. Платонов – Ч. 1-2. – Пг., 1918. – 500 с.
12. Погодин М.Н. Начертание русской истории для училищ. [Сочинение профессора Погодина] / М.Н. Погодин. – М., 1835. – 323 с.
13. Погодин М.П. Семнадцать первых лет жизни императора Петра Великого. 1672-1689 / М.Н. Погодин. – М., 1875. – 204 с. монография + 242 с.
14. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. / С.М. Соловьев / [Отв. ред.: И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – Кн. VII. – Т. 13-14. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 701 с.
15. Тарасов С.В. Руїна Гетьманщини: історійко-правове дослідження в російській історіографії. (Друга половина ХІХ-початок ХХ ст.) / С.В. Тарасов. – Донецьк: Ноулідж, 2014. – 193 с.
16. Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого / Н.Г. Устрялов. – Т. I. – СПб., 1858. – 406 с.
17. Щербальский П. Правление царевны Софьи. Сочинение П. Щербальского / П. Щербальский. – М., 1856. – 139 с.

Свято-Миколаївська церква в Чигирині (XVII-XXI ст.)

Церква в Наддніпрянській Україні з княжих часів до перших десятиліть XX ст. була місцем молитви і релігійного життя, центром і меценатом культури, науки і літератури, а також місцем для проведення цивільних свят.

На Правобережній і Лівобережній Наддніпрянщині поселення розміщувалися на незатоплюваних у повінь надзаплавних терасах біля річок і мали розкидану (дисперсну) структуру. Козацький зимівник Чигирин заснували на правому березі річки Тясмин, де на початку XVI ст. височила невелика фортеця, яку в 1532 р. польський король і великий князь литовський Сигізмунд I віддав черкаському старості Остафію Дашковичу. На початку 70-х років XVI ст. Чигирин тяжко постраждав унаслідок ординського наскоку, але вже у 1574 р. тут проживав козак Тишко Волевич. Завдяки його тестаменту, що датується 1600-м роком дізнаємося, що в Чигирині було три церкви.

На переломі XVI і XVII сторіч він заповідав «...попам Свето-Спаскому и Пречискому да третьему Петровскому (на поми)нание по двадцети коп грошей, да на церкви по сороку коп на все три...» [7, 274].

Через півстоліття син Тишка Іван Волевич у духовному заповіті, посвідченому рукою Богдана Хмельницького, згадує чотири церкви. В середині XVII ст. обозний Війська Запорозького відписав «на церкви же, Спаскую, Пречискую, Петровскую и Николскую, на все чтире, по тысячи коп. грошей, да на повинование священником спаскому чигринскому отцу протопопе Пеште коп сто, пречискому, святопетровскому и николскому по три десять коп» [12, 114-115].

У козацьких літописах XVII-XVIII ст., зокрема Граб'янки згадується, що король польський Стефан Баторій у 1578 р. надав запорожцям «зверх старинного города козацького Чигирина... Терехтемиров з монастирем» і додається, що Чигирин був «старим кладовим» [1, 6] містом, де зберігався скарб Війська Запорозького. Наприкінці 80-х років XVI ст. польський король Сигізмунд III закріпив Чигирин за Олександром Вишневецьким, але місто залишалось у власності короля. Завдяки наданому у 1592 р. магдебурзькому праву місто розбудувалося до рівня магдебургії, що передбачало в центрі квадратну Ринкову площу з ратушею. Відповідно у Нижньому місті Чигирини головним ком-

позиційним центром була Ринкова площа, на якій височила ратуша, а другорядними центрами вважалися площі біля Спаської та Успенської церков, а також біля будинку гетьмана Богдана Хмельницького.

У 50-70 рр. XVII ст. на «вершині гори... на оконечности мыса в зоне наивысшей композиционной активности» [9, 16] стояла кам'яна Миколаївська церква. В XVI-XVII ст. фундаторами Наддніпрянських православних храмів ставали пани-католики. Шляхтичі зводили у своїх маєтках власним коштом в більшості дерев'яні церкви тому, що на будівництво вони виділяли лише деревину, всі інші роботи парафіяльна громада могла зробити сама. Дерев'яний храм коштував до 10-тисяч золотих, а мурований – 15-30 тисяч золотих [2, 66].

В середині XVII ст. у Чигирині Свято-Преображенський, Успенський та Миколаївський храми були дерев'яні, лише Петрівський – кам'яним. Інформацію про наявність кам'яного храму в Чигирині черпаєм з «Актов Юго-Западной России», «Дневника 1677-1678» П. Гордона та літопису Самійла Величка. Звіти археологічних досліджень 1989 -1994 рр., 2004 р. та 2006 р. храму Святих апостолів Петра і Павла дають відомості, що будівельним матеріалом сакральної споруди був плоский камінь-пісковик, скріплений вапняним розчином і глиною. Пісковик добували на Замковій горі, з нього і були побудовані муровані церкви в Чигирині. Наявність дешевого будівельного матеріалу дала змогу будувати дорогі храми з каменю магнатам Дашковичам, Вишневецьким, Конецпольським. З люстрації королівщин 1622 р. дізнаємося, що «у замку є будівлі для підстарости: великий дім, у котрому дві білих кімнати нагорі, а дві – внизу; стайня, комори, є й інших чимало замчистих комор...»; побудував «верхній город» Михайло Хмельницький, але йому «жити у ньому не дали» [11, 16]. З 1616 р. батько майбутнього гетьмана проживав у хуторі Суботові, а в 1620 р. поліг у Цецорській битві. Але була ще одна люстрація, складена між 1629-1633 рр., в якій дається інформація, що замкові будівлі «через їхнє неживання – спустіли й погнили» [10, 6].

Аналізуючи люстрації 1622 р. та 1629-1633 рр., можливо зробити висновок, що до 33-го року XVII ст. церква Миколая Угодника на Замковій горі не височила і була побудована в період з 1633 по 1650 рр., тобто підстароста Михайло Хмельницький Миколаївський храм не будував. Також не могла звести церкву Миколи Угодника і шляхетна родина Даниловичів. Тому що Чигиринщина входила до корсунського староства з 1622 по 1629 рр., в якому був старостою 1597-1634 рр. Ян

Данилович. Більше всього побудував Свято-Миколаївський храм коронний гетьман Станіслав Конецпольський, тим паче, що в 30-х р. XVII ст. Чигиринщина опинилася в руках магнатів Конецпольських.

У 1633 р. сімнадцятирічний син гетьмана Олександр обійняв посаду корсунського та чигиринського старости. На той час «крулевята» [5, 263] Конецпольські були багатшими навіть за короля польського. Гетьман Станіслав Конецпольський в своїх староствах «приказал перестроить и укрепить замки» [15, 280], зокрема Броди (1630-1635) і Кодак (1639). В XVI-XVII ст. церкви вбудовували в систему укріплень фортеці, які в разі потреб виконували функцію оборонних веж. Зокрема турецький географ Евлія Челебі, який відвідав Чигирин у другій половині 1665 р. або на початку 1666 р., називав Свято-Миколаївську церкву монастирем з дзвіницею схожою на вежу [4, 82]. Академік архітектури С. К. Кілессо, аналізуючи опис Чигиринської фортеці турецького мандрівника Е. Челебі, вважає, що її кардинально перебудували в 30-ті роки XVII ст. Можливо за кошти коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, який, укріплюючи фортецю, побудував на подвір'ї замку храм Миколая Чудотворця. Київський архітектор Г. Логвин в своїй роботі «Чигирин-Суботів» називає Свято-Миколаївську церкву соборною та стверджує, що церква Святителя Миколая в фортеці на Замковій горі не тільки своїм силуетом, а й об'ємно-просторовою композицією дуже нагадувала харківський Покровський собор (1689), і датує її другою половиною XVII ст., а також вважає, що хронологічна відстань між ними досить незначна і становить не більше 15-30 рр. Згідно його датуванню Миколаївський храм будували гетьмани Богдан Хмельницький або Іван Виговський. З монографії «Чигирин гетьманська столиця» Ю. Мицика дізнаємося, що Богдан Хмельницький збудував на горі «сараї» [11, 67] для гармат, але зчинилась буря і зруйнувала їх вітром. Згодом гетьману все-таки вдалося звести будівлю для гармат. Там «стояла непорушно і церква святого Миколая Угодника, поставлена чи ним самим, чи його батьком Михайлом, однак все ж гетьман волів жити у, так би мовити, діловому Чигирині» [11, 86] і стояв на службі в Успенській, Воскресінській церквах та храмі Іоана Богослова Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. Під час гетьманування Богдана Хмельницького було побудовано багато церков, про це пише архідиякон Павло Алеппський в своєму подорожньому щоденникові «Україна земля козаків». Кошти на побудову православних храмів гетьман привіз з-під Пилявців, захопивши в польському таборі

10 бочок зі сріблом [11, 47]. З літописних джерел достовірно відомо, що Богдан Хмельницький десь у 1653 р. у родинному маєтку в Суботіві своїм коштом побудував церкву Святого Пророка Іллі. Фундаторами сакральних споруд була також і козацька старшина, зокрема майбутні гетьмани Іван Виговський та Петро Дорошенко. Тим паче, що на початку 50-х років XVII ст. генеральний писар Іван Виговський звів храм Живоначальної Трійці в Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі, а козацька шляхетська родина Дорошенків, яка проживала, згідно експлікації під №6 Справжнього іконографічного плану Шарля Нуантеля (1677) та малюнку (1) з літопису Самійла Величка (1677), поряд церкви Воскресіння Господнього, мала також достатньо коштів, щоб стати ктиторами церкви Миколи Чудотворця на Замковій горі в Чигирині. Зокрема, Дорофій Дорошенко був в 1633 р. наказним гетьманом, а син його Петро з 1649 р. обіймав посаду гарматного писаря Чигиринського полку.

Про архітектуру та топографію храмів міста дізнаємося з спогадів політичних і церковних діячів, мандрівників, а також з Справжнього і точного іконографічного плану міста і замку Чигирин (1677), який зберігався у Дипломатичному архіві міністерства закордонних справ Франції у Парижі, малюнку з літопису Самійла Величка (1677) та з планів Чигирин з колекцій БРАН, РДАДА і плану Чигирин П. Гордона (1678). Аналізуючи їх, приходимо до висновку, що у Верхньому місті височила тридільна триверха дерев'яна церква «с масивним центральним куполом-восьмериком. Церковъ была окружена крытой галерей-опасаньям, характерной для народного зодчества многих регионов Украины» [8, 182] і освячена на честь Миколи Чудотворця. На планах П. Гордона Свято-Миколаївський храм зображений у північно-східній частині Старого замку, а поряд знаходилися: «2. Склад амуниции. 3. Склад провианта. 4. Кухонные (съестные) ряды» [8, 175]. В експлікації Справжнього і точного іконографічного плану Чигирин 1677 р. під №3 значиться «кафедральна церква грецького обряду». Згідно християнських канонів, Свято-Миколаївський храм був головним в місті. В ньому архієпископ мав кафедру, а богослужіння могли проводити патріархи, архієпископи, єпископи. У середині травня 1658 р. настоятелем «мир лікійського чигиринського собору» був архієпископ Матвій, а «протопоп цього собору» [11, 119] – Микита. У цей час у Миколаївському кафедральному соборі також проводив богослужіння «пагаянский» [11, 119] архієпископ Данило.

15 травня 1658 р. московський посол Апухтін просив священнослужителів Миколаївського храму написати листа гетьману Івану Виговському, «щоб він з татарами не ходив війною на царя» [11, 119]. Виговський не міг погодитись з руйнацією Української держави, задуманою царським урядом, і твердо виступив проти полтавського полковника Мартина Пушкаря, що був в антигетьманській опозиції. Посадивши московського посла під домашній арешт, 14 травня 1658 р. гетьман відбив з Чигирина на чолі Війська Запорозького. Криваві бої під Полтавою в червні 1658 р. завершилися перемогою гетьмана Івана Виговського.

У грудні 1665 р. київський митрополит Йосип Тукальський прибув до Чигирин. Гетьман Петро Дорошенко прийняв його з почестями, дав йому двір і добре утримання. За його благословенням під час гетьманування Петра Дорошенка (1665-1676) в Чигиринських церквах, зокрема і в Свято-Миколаївській на Замковій горі «...царя поминали тільки на проскомідії, а не під час служби на ектеніях, бо там поминається тільки гетьман» [9, 208]. В своїй столиці Дорошенко побудував тільки одну церкву і то «чужим... коштом» [11, 254], а завдяки орієнтації гетьмана на Туреччину в Чигирині «всі інші доми Божі в руїні і на поругання віддав» [11, 230]. Також гетьман звів Хрестовоздвиженський храм на Затясминській стороні. Його добре видно на малюнку Чигирин з літопису Самійла Величка. На лівому березі Тясмина також височила церква Введення Богородиці, але вона була освячена в 1663 р. – за два роки до початку гетьманування Дорошенка. На початку березня 1668 р., перед Корсунською радою, на якій було прийняте рішення про союз із Туреччиною, Дорошенко наказав молитися по хигиринських церквах за здоров'я турецького султана Мухамеда IV. Гетьман Дорошенко займався відродженням зруйнованих ординцями хигиринських храмів, про це дізнаємося зі свідчення конюха Семена Федоренка, який був посланий гетьманом до Батурина «продати коней, а взамін купити золота, срібла тощо на церковне будівництво» [11, 195]. Після взяття турецьким султаном Мухамедом IV влітку 1672 р. Кам'янця-Подільського, за його наказом, частина дзвонів з міських храмів були віддані Петру Дорошенку. У лютому 1673 р. дзвони перевозили до Чигирин, але найбільшого дзвона не могли зрушити з місця, бо всі вози під ним ламались, тому його залишили. Гармати з чигиринської фортеці, які «роздуло від стрільби» [11, 197], за наказом До-

рошенка, були перелиті у дзвони. В подальшому благовісти (дзвони) сповіщали парафіян про святкову літургію в храмах міста.

Під час облоги Чигирин в серпні 1674 р. військами промосковського гетьмана Івана Самойловича та воєводи Григорія Ромодановського гетьман Дорошенко і митрополит Йосип Тукальський знаходилися у Верхньому місті. Можливо вони були на службі у Свято-Миколаївській церкві, що височила у дворі Чигиринської фортеці. Сам Київський митрополит уже не міг проводити богослужіння й від стресу зовсім захворів [11, 210].

В другій половині XVII ст. в соборній церкві «чудотворця Николая в верхнем замке» ніс службу «протопопом ... поп Яков» [14]. Спільними молитвами та милістю Божою Чигирин вистояв. Війську Григорія Ромодановського не вистачало провіанту, а козаки Івана Самойловича порозбігались з табору. Тим паче, 19 вересня 1674 р. кримський хан Селім-Гірей прийшов на поміч, ставши біля Чигирин. Рівно через рік, у вересні 1675 р., «бусурманська поміч остогидла всім до краю. Чигирин обернувся ніби в якийсь невільницький ринок... Всі проклинали гетьмана. У самому Чигирині вже було мало хліба, бо два роки нічого не сіяли, а годувались тим, що крадькома купували з лівого берега» [11, 221]. У цій ситуації гетьман Петро Дорошенко розпочав переговори з кошовим отаманом Іваном Сірком, вбачаючи в ньому посередника у відносинах з Московією. Іван Сірко з запорожцями та донцями в серпні 1675 р. підійшов під Чигирин і став в передмісті. Гетьман зустрів Сірка з священниками, з хрестом та Євангелієм і провів його в центр міста. На третій день Дорошенко з чигиринськими міщанами в присутності духовенства присягнув на вірність цареві. В цей день у соборній церкві Чигирин, якою на той час була Миколаївська, на Замковій горі відправили молебень за здоров'я московського царя.

Два роки поспіль в перші дні першого турецько-татарського походу (6 серпня 1677) одному з поранених стрільців гарнізону «...явився ему ночью ...стар человек подобием чудотворцу Сергию [Радонежскому], велел ему сказывать в городе всем ратным людям, чтоб они сидели в городе крепко и бились с неприятели надежно. А будет де в город помочь вскоре, а явился де ему и о том говорил во сне не по одному время. И генерал маеор и головы священников велели молебны петъ и воды святить и по городу водою святою кропить. И тем явлением ратные люди и казаки укрепились и над неприятели после того явления чинили воинские промыслы мужественнее прежняго» [11, 216]. «Мо-

лебны» священнослужителів у всіх храмах Чигирин, безперечно, допомогли захисникам витримати турецько-татарську облогу (1677).

Під час другого турецько-татарського походу 29 липня 1678 р. військовий інженер П. Гордон наказав зняти дах «с церкви в старом замке» [3, 64], боячись, щоб вона не спалахнула від запалювального ядра. В три години ночі 11 серпня 1678 р. Гордон, який після смерті воеводи І. Ржевського керував обороною Чигирин, отримав наказ від князя Ромодановського та гетьмана Самойловича, що він «...должен выступить из замка и, если возможно, вывезти самые легкие орудия, закопать те, что нельзя увезти, уничтожить замок и боевые припасы, а особливо поджечь порох» [3, 150]. Виконуючи наказ Гордон «поджег амбар, где было много всевозможной провизии. Потом я пошел с огнем ко складу боевых припасов, ...отворил его и набросал внутрь солому доски и прочее топливо, что там нашлось» [3, 151]. Завдяки підпалу дерев'яних будівель в замку згоріла і церква Святителя Миколая.

У XVII ст. біля кожного православного храму завжди були поховання священників, які в ній несли службу та заможних людей, що могли придбати собі наділи землі для поховань. Вони також були зруйновані в той час, коли «взорвался пороховой погреб в замке» [3, 151].

Вже в кінці XVII ст. на Замковій горі розпочалося добування каменю для будівництва, а з початку XIX ст. проводилась його розробка для виготовлення жорновів, що використовувалися у млинарстві. В результаті цього у кінці XIX ст. на місці, де височив Свято-Миколаївський храм знаходився кам'яний кар'єр. Чигиринська «Каменоломня» на переломі століть зображена на листівці власника друкарні в Чигирині А. Кагана. В книзі «Живописная Россия» у 1897 р. був опублікований малюнок з підписом «Укрепленная церковь под Чигиринымъ», але вірогідніше всього на ньому зображена одна з оборонних веж Чигиринського замку. Г. Логвин в своїй роботі «Чигирин-Суботів» дає інформацію, що на початку XX ст., за спогадами старожилів, з південно-східної частини Замкової гори, ще виднілися рештки мурів з бійницями дуже подібних до тих, що на малюнку.

Археолог Вікентій Хвойка, приїхавши до Чигирин у 1903 р., проводив шурфування на Замковій горі та в історичній частині міста. Відповідно, крім двох кам'яних споруд, він знайшов кістяки козаків, які були перепоховані на цвинтарі Миколаївської церкви, а в 1912 р. на козацькій могилі був встановлений хрест-пам'ятник «заходами чигир[енського] гор[одського] голови, українофіла Підгородецького в

пам'ять забитих козаків воєводи Ржевського полковника Коробки та Богуна» [6, 60].

В 20-ті роки ХХ ст. Черкащину охопила «археологічна лихоманка, яка в тогочасних документах дістала назву «руху козацтва» [6, 58]. Поряд з членом Української академії наук професором Гнатом Стелецьким (1921) та головою Черкаського товариства охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи О.М. Олександровим (1921) Замкову гору копали і «чорні археологи», зокрема матрос «М[іщенко] (Матюшенко), якому у Константинополі старий турок показав 4-ри плани, відносящіє до Чигиринських війн, а також цілий ряд гравюр зі старшинами і козаками тої епохи – як турків, так і українців» [6, 61].

На одному з планів зображений Чигирин з «золотою горою... Турок чигиринську гору назвав тому, що якобы в мешканнях тої гори схоронені величезні багатства» [6, 62]. Завдяки ознайомленню матроса з планами він розповідав, що в одній з засипаних криниць Замкової гори знаходяться «цілі кованого срібла церковні врата і кріпосна скарбниця з іншими дорогоцінностями» [6, 62]. Більш всього церковне начиння моряк Міщенко (Матюшенко) «проміняв... в голодовку 20-21 року...на хліб» [6, 61]. І воно «загинуло для нас зовсім» [6, 64]. В ці самі роки на Чигиринщині АН УРСР також проводила і етнографічну розвідку, зокрема член комісії Іван Лютий записав від діда Грицька Лопатченка (по вуличному – Грицька), що «на горі обирали гетьмана, на горі ж щовесни на Юрія козаки св'ятили свою зброю». На згадку останніх подій чигиринці ще недавно весною, 23 квітня, справляли «Юр'я». В цей день після урочистої служби в церквах все населення йшло хресним ходом з усіх 4 церков на гору, «проводили там молебень, трапезували, а потім справляли гулянку. Стріляли з рушниць, а надвечір палили смолу в перерізах, обмотували колеса соломною, вмочали в солону, запалювали й котили з гори в Тясмин. Молодь гуляла до пізньої ночі. Тільки після розрухів 1905 р. занепав цей звичай» [13, 3].

Історичні джерела дають інформацію, що в Чигирині були обрані гетьманами Северин Наливайко (1596), Юрій Хмельницький (1657), Павло Тетеря (1663), Петро Дорошенко (1665).

У 1911-1913 рр. чигиринські євреї М. Сквірський та А. Каган видрукували листівки «Юр'євській парад на гор'ї», на яких зображені парафіяни чигиринських храмів під час проведення священнослужителями Божественної літургії на майданчику, де знаходилась в кінці ХІХ ст. пожарна вежа – «каланча» [6, 60]. Хресний хід вірян проходив на Замкову

гору тому, що більш всього у другій половині XVII ст. в соборній церкві Святителя Миколая був престол Вмч. Георгія Побідоносця.

Незалежна Україна відроджує свої святині. 18 жовтня 2014 р. митрополит Черкаський і Чигиринський Іоан, у співслужінні з духовенством Чигиринського благочиння освятив хреста на місці майбутнього будівництва церкви на честь Святителя Миколая, яка буде зведена у мікрорайоні Новий Чигирин. В цей день митрополит Іоан нагородив архієрейськими благословенними грамотами майбутніх парафіян Свято-Миколаївського храму за їхній внесок у розбудову Помісної Української Православної Церкви.

19 грудня 2015 р. парафіяни Миколаївського храму святкували своє перше храмове престольне свято. О 9 годині ранку Благочинний Чигиринського району протоієрей храму Святого пророка Іллі отець Володимир з священнослужителями Черкаської єпархії (УПЦ КП) розпочав святкову Божественну літургію в бабинці [2, 26] недобудованого храму архієпископу Мир Лікійських, чудотворцю Миколаю. П'ять місяців поспіль інтенсивно проводились будівельні роботи, щоб до весняного Миколая освятити новозбудований храм. Меценатами виступили підприємці міста Чигирин, зокрема А. Дикий та К. Павленко.

15 травня 2016 р. освячення храму Миколая Чудотворця здійснили митрополит Черкаський та Чигиринський Іоан та благочинний Чигиринського району протоієрей Володимир Гладковський разом з духовенством Черкаської єпархії (УПЦ КП). Митрополит Іоан з благословення Святійшого Патріарха Філарета нагородив орденом Святого Миколая Чудотворця благодійницю будівництва Катерину Павленко. Будівельники та доброчинці храму отримали патріарші та архієрейські грамоти.

В XVII ст. Святий Миколай був шанованим святом запорозьких козаків. До 1675 р. на Запорозькій Січі вони звели 8 Миколаївських церков. В них козаки перед походами молилися за волю України, а нині – в ці важкі для держави роки (2014-2015) УПЦ КП проводить будівництво Миколаївського храму, в якому віруючі Нового Чигирин в своїх молитвах звертатимуться до Миколая Чудотворця, просячи миру в своїй країні.

Минувшина Свято-Миколаївського храму стане безцінним внеском у скарбницю духовного відродження Чигиринського краю.

Джерела та література

1. Брель О., Діденко Я. Магдебурське право / Брель О., Діденко Я. // Залізничні читання. – Черкаси, 2012. – С. 6.
2. Вечерський В. Українські дерев'яні храми / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – С. 26-66.
3. Гордон П. Дневник 1677-1678 / П. Гордон. - М.: Наука, 2005. – С. 53-216.
4. Евлия Челеби. Книга путешествия (извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в.) / Челеби Евлия. – М., 1961. – Вып.: Земли Молдавии и Украины. – С. 82.
5. Королюк В., Миллер М., Третьякова П. История Польши. – Т. I. / В. Королюк, М. Миллер, П. Третьяков. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1956. – С. 263.
6. Кривенко С. Розриті могили / С. Кривенко // Пам'ятки України: історія та культура, 2002. – С. 60-64.
7. Кривошея О.В. Збірка духовних заповітів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як історичне джерело / О.В. Кривошея // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 8 – С. 274.
8. Ленченко В. История и топография Чигирин в XVII веке / В. Ленченко // Патрик Гордон. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – С. 53.
9. Махрин В., Лебедев Г., Вечерський В. Научные рекомендации к опорному плану г. Чигирин Черкасской области / В. Махрин, Г. Лебедев, В. Вечерський. – К., 1987. – С. 60.
10. Мицик Ю. Малознана люстрація Корсунського староства першої половини XVII ст. / Ю. Мицик // Корсунський часопис. – Черкаси, 2009. – № 21. – С. 6.
11. Мицик Ю. Чигирин гетьманська столиця / Ю. Мицик. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 16-254.
12. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11437, арк. 114-116.
13. ЦНБ НАНУ. Інститут рукопису. – Ф. X., 11692 (Історико-географічна комісія АН УРСР. Лютий Іван. Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині). – С. 3.
14. Слобода Деркачи. – Режим доступу до ресурсу: <http://otkudarodom.com.ua/derkach.html>.
15. Яковлев В. История Крепостей / В. Яковлев. – Санкт-Петербург: Полигон, 1995. – С. 280.

Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр чернігівського друкарства

Перші легендарні відомості про книгодрукування в Чернігові відносяться до кінця XV ст. [1]. Проте минуло ще чимало часу, коли у місті запрацювала спочатку у 1646 р. пересувна друкарня Кирила Транквіліона Ставровецького [2], а з 1680 р. стаціонарна друкарня Лазаря Барановича [3]. Це була єдина на Гетьманщині друкарня і відповідно у ній були зосереджені відбірні фахівці та добре обладнання. Для забезпечення друкарні папером були відкриті папірні [4]. Головною продукцією підприємства були книги, проте час вимагав друку листівок, гравюр, окремих документів і з цим завданням друкарня впоралася [5]. Тільки у збірці Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського (ЧОІМ) зберігається 43 укази, настанови, інструкції, розпорядження, плани [6]. Останній напрямок діяльності друкарні перебуває на узбіччі досліджень істориків книгодрукування, хоча проблема була поставлена Т. Каменевою ще 1959 р. [7]. Серед подібної продукції зустрічаємо графічні твори вищого гатунку. Зокрема, йдеться про монументальний витвір Лаврентія Крщоновича та Інокентія Щирського «DEDICACIA Iaśnie Wielmoznemu iego Mości Panu Ianowi Mazepie Hetmánowi Woysk Ich Carskiey Mści Záporoskich, КИОТЬ СРЄБРОКОВАННЫЙ рясни златыми испрещренный». Єдиний відомий примірник цього графічного шедевра зберігається w Pracowni Grafiki Biblioteki Gdańskiey Polskiey Akademii Nauk, інв. № 3556. За повідомленням співробітника бібліотеки Христини Сарновської-Ясковської гравюра потрапила в бібліотеку ще до 1945 р. Виконана вона на аркуші розміром 168 x 98,5 см з 7 мідних дощок. Автор мідьоритів – Іван (Інокентій) Щирський. Датується поляками 1691 р. Після консервації продубльована сучасним папером.

В науковий обіг твір увів W. Deluga [8]. Докладний аналіз твору провели Р. Радишевський та В. Свербигуз [9], Д. Степовик [10]. Фото та опис вміщені у колективній праці «Гетьман» [11]. А. Адруг звернув увагу на схожість зображення ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» артефакту з відповідною гравюрою з книги Д. Туптала «Руно орошенное», що була надрукована в Чернігові 1696 р. [12]. О.Травкіна звернула увагу на стилістичну подібність композиції «Єсеєве дерево» гра-

вюри та царських воріт 1702 р. з Чернігівського Борисоглібського собору і зробила припущення, що композиція на воротах наслідувала відповідну на гравюрі [13]. Г. Полюшко подав правильну атрибуцію авторів та року виконання гравюри [14].

Поява гравюри була спричинена благодійницькою діяльністю гетьмана Івана Мазепи, яка була обумовлена його глибокою релігійністю. Самійло Величко про це писав, викладаючи події 1695 р.: «Тогож року гетман Мазепа, отдаючи хвалу Богу и Пресвятой Деви Богородици за явленная ему благодеяния, яко от гноища возставил его нища и посадил его со князи земними и, от уз тесних запорожских висвободивши, (яко о том прежде написалося), поставил его гетманом земли Малороссийской (зане всяка власть от Бога, по глаголу апостольскому) не малим коштом зделал киот среброкованный Пречистой Богоматери в монастыру Черниговском Свято-Троецком Иллинском чудодействующой» [15]. За цей щедрий дар, бо рівного йому не було в Гетьманській Україні, «отец Лаврентий Крщонович, игумен тогдашний обители ония Троецкия, воздаючи гетману благодарствие, приписал ему дедикацию» [16].

Композиція твору наступна:

угорі два ангели тримають закриту п'ятизубцеву корону та стрічку, між короною та стрічкою у сьйві напис «МАРІЯ», під стрічкою картуш, декорований листям аканту та гронами плодів, по центру якого, у лавровому вінку Бог отець та Бог син коронують Богородицю, над нею – Дух святий, над вінком – ангел.

Нижче картуша зображення ікони з написом «Истинное Изображеніє Чудотворнія Икони Прѣтыя Бѣи, в Монастыру Сто Троецком Илинском Черниговском»: Богородиця зображена з Ісусом на руках, обидва під закритими п'ятизубцевими коронами, обабіч написи «МР ФУ», «С ХС», тло у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. Навколо зображення бордюр прикрашений акантовим орнаментом, який обіймає більш широкий бордюр з зображеннями у картушах: «Собор Богородиці», «Вознесіння Богородиці», «Різдво Богородиці», «Благовіщення», «Покрова», «Положення ризи Богородиці у Влахерні», «Введення Богородиці до храму». Картуші прикрашені гронами плодів та китицями. Обабіч «Вознесіння Богородиці» два ангели тримають грона плодів. Під іконою арматура, по центру якої, у картуші герб Мазепи «Курч», над картушем – ангел. Під арматурою у правому нижньому куті напис: «Inocentiy Szczyrski Sculpsit». На думку Д. Степовика

останнє слово перекладається як «виконав» і означає, що майстер лише гравірував сюжет, а малюнок одержав від іншого художника [17].

Ліворуч та праворуч ікони у широких смугах з фігурним завершенням зображення родоуду Ісуса Христа: композиція Ієсеевого дерева – на лівій смузі від царя Давида, що лежить, угору в'ється виноградна лоза з поясними зображеннями 5 біблійних царів; на правій смузі від пророка Ієсея, угору в'ється виноградна лоза з поясними зображеннями 5 біблійних царів.

Під іконою текст Дедикації староукраїнською, польською та латинською мовами, як зазначено вище, авторства Лаврентія Крщоновича [18].

Обабіч тексту 2 прямокутні колони, які завершуються орнаментованим карнизом. На лівій колоні у нішах зображення преподобних Онуфрія Великого [19], Петра Афонського [20] (верхня ніша), Феодосія Великого [21], Антонія Великого [22] (нижня ніша); на правій колоні – Павла Фівейського [23], Макарія Єгипетського [24] (верхня ніша), Пахомія Великого [25], Евфимія Великого [26] (нижня ніша). Угорі ніші декоровані гронами плодів.

Колони спираються на прямокутну базу, з лівого боку якої у картуші зображення пророка Іллі, з правого боку – Антонія Печерського. По центру у картуші зображення штурму турецької фортеці Казикермен. Над картушем – ангел, під картушем ліворуч дата виготовлення плакату – «року АХЧЄ», під якою олівцем сучасна розшифровка – «1691». Під правим нижнім боком бази підпис автора: «Inocentiy Szczyrski Sculpsit». Помилка у розшифровці дати польськими бібліотекарями пояснюється тим, що літера Є вузенька, нагадує знак І і тому була прочитана як цифра 1. Але це абсурд – 1690 + 10, адже за позначенням цифр кирилицею це 10! Одиниця позначається літерою А. Перехід до позначення дати арабськими цифрами відбувся на Гетьманщині значно пізніше. Поляків зрозуміти можна – звідки їм бути обізнаними у таких тонкощах. Окрім цього, практики поєднання кирилиці та арабських цифр в козацькій Україні не було. Ще одне міркування з приводу датування плакату. Відомо, що Казикермен був взятий 29.07.1695 р. [27]. Отже, артефакт був виготовлений скоріш за все восени або на початку зими 1695 р.

Щедрість Івана Мазепи також можна пояснити тим, що Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир у його час кваліфікувався сучасниками як Лавра. Зокрема київський митрополит Варлаам Ясинський у

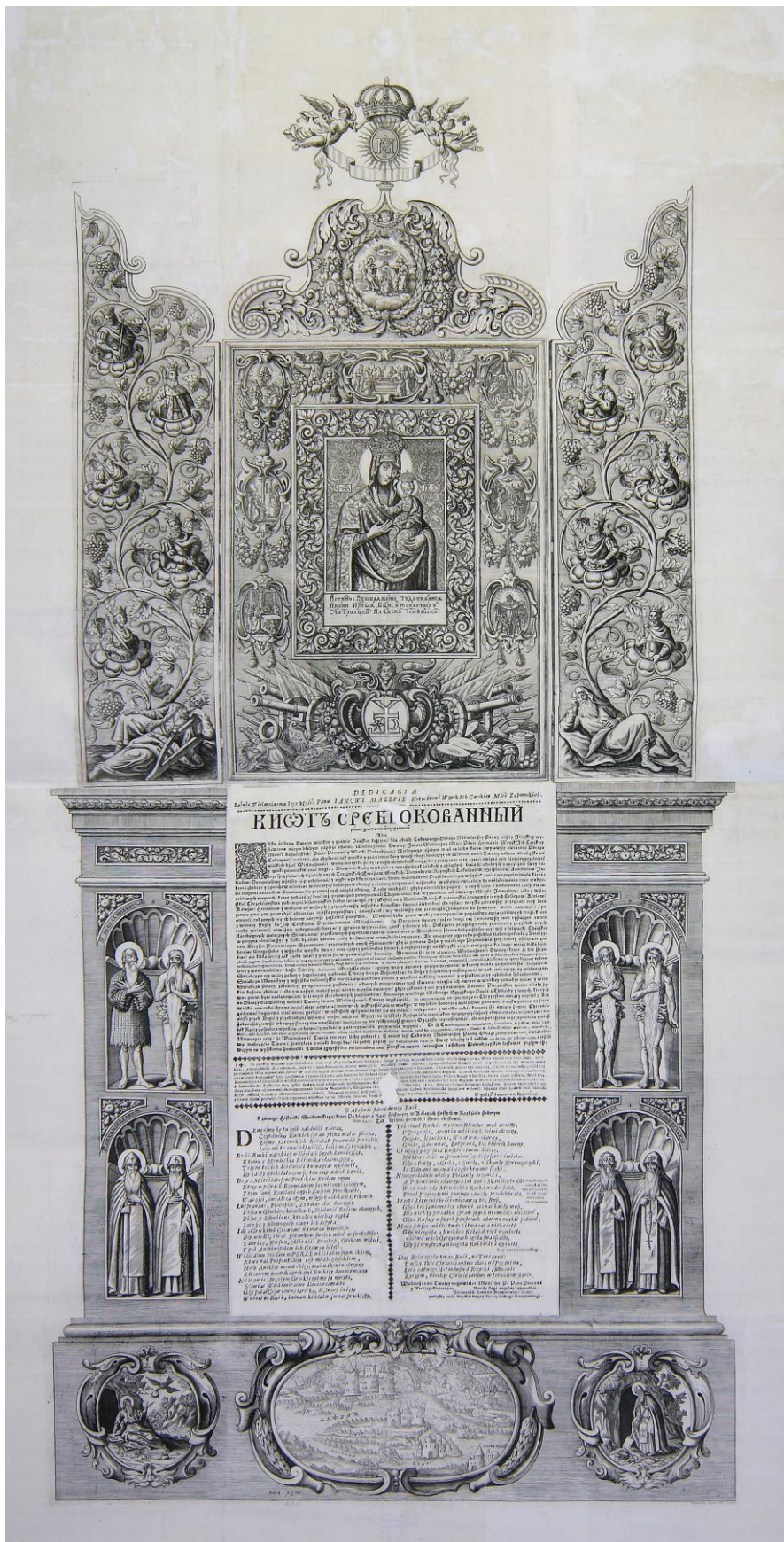
своїй дописці від 21.03.1698 р. зазначав: «Книга ... античного зразку ... позичена високоповажним о. Лаврентієм Крщоновичем архімандриту Чернігівської Лаври Пресвятої Трійці» [28].

Ще раніше Іоанікій Галятовський обґрунтовував право вже Чернігівського Єлецького монастиря на статус Лаври тим, що нащадок чернігівського князя Святослава Ярославича, князь Іван Воротинський у своєму листі за 1676 р. до архімандрита монастиря звертався до нього як до «Архимандрита святой Лаври Елецкой». Вагомість цієї інтитуляції він підкреслював тим, що князь Святослав був засновником, разом зі св. Антонієм Печерським, Києво-Печерської Лаври, а останній «по провидению Божиему, как монастырь Печерский, так и Елецкий святой Антоний присутствием своим украсил и прославил. И как монастырю Печерскому, так и Елецкому дал благословение от святой горы Афонской» [29]. Висновок з наведених прикладів свідчить, про те, що Чернігів разом з Києвом і в минулому і зараз розглядалися і розглядаються православним людом як головні осердя православ'я на Русі. Ось чому щедра пожертва ясновельможного гетьмана, людини глибоко релігійної саме чернігівським храмам цілком логічна і обґрунтована.

Художнє оформлення цього величного твору було своєрідною квінтесенцією здобутків українських та іноземних графіків і золотарів кінця XVI–XVII ст. Композиція Ієсеевого дерева близька до композиції царських врат Чернігівського Борисоглібського собору, що були виготовлені аугсбурзьким майстром Пилипом Якобом Дрентветтом IV. Головна відмінність – зображення царів серед виноградної лози, а не листя аканту. Але проект був виготовлений чернігівськими граверами. Припускають, що це могли бути Олександр та Леонтій Тарасевичи або Іван Щирський [30]. Про тісну співпрацю цих митців наголошує Дмитро Степовик [31]. Подібні картуші та грона фруктів бачимо на титулі книги «Руно орошенное», Чернігів, 1696 р. [32]. Оформлення верхів ніш для святих у вигляді мушлі подібні до рамки у книгах «Псалтырь с Часословцем», Заблудів, 1570 р. та «Псалтырь», Львів, 1665 р. [33]. Герб, янгол над ним близькі до оформлення герба у книзі Дмитра Ростовського «Руно орошенное», Чернігів, 1696 р. [34], у панегірику 1693–1696 рр. київського гравера на честь Івана Мазепи [35]. У декорі герба використані фрукти та ягоди як у гербі Лазаря Барановича у книзі «Триодь цветная», Чернігів, 1685 р. [36]. Іконографія Іллінської Богоматері близька до варіанту, що вміщений у книзі Дмитра Ростовського «Руно орошенное», Чернігів, 1696 р. [37.] Відрізняється деталями тла,

орнаменту, одягу, рис обличчя, корони, шрифту анотації. Вміщення біблійних царів у виноградній лозі бачимо у гравюрі майстра Федора з книги «Апостол», Київ, 1695 р. [38]. Орнамент навколо ікони близький до орнаменту у книзі «Псалтырь», Київ, 1697 р. [39]. Форма арки, зображення Трійці, архітектурних деталей, загальна композиція близькі до подібних у гравюрі О. Тарасевича «Врата неба», титулу книги «Rosarium», Глуськ, 1672 р. [40]. Прикрашення кутків ніш фруктами спостерігаємо у роботі О.Тарасевича «Св. Мелетий Антиохийский», Київ, 1693 р. [41.] Рамка обабіч ікони близька до рамки «Богородиця Одигітрія з Ісусом Христом» роботи Л.Тарасевича 1693 р. [42]. Композиція битви схожа з твором Л.Тарасевича 1695 р. «Здобуття козаками турецьких фортець» [43]. Картуші навколо ікони мають схожість з картушами у роботах І. Щирського «Чудотворна Тризнянська ікона Богородиці» 1680 р. [44], антиминос для архієпископа Захарії, 1700 р. [45], антиминос для архієпископа Івана Максимовича [46], «Василь і Сергій Голіцини вивчають риторику», 1698 р. [47]. Рамка навколо ікони та картуші мають аналогію у художньому оформленні (автор І. Щирський) Любецького синодика [48]. Багато подібності у рисах обличчя Богородиці з Дедикації та гравюрі у книзі «Руно орошенное», Чернігів, 1696 р. [49]. Варто звернути увагу на малюнок Троїцько-Іллінської Богородиці у книзі глухівського цеху різників 1716 р. [50]. Тут бачимо синтетичне поєднання 2 головних типів її зображення. Ініціал А (висота 41 мм) взятий з книги Лазаря Барановича «Триодион си ест Трипеснец», що була надрукована в Чернігові 1 березня 1685 р. за ігуменства того ж Лаврентія Крщоновича [51]. Малюнок кириличних літер Дедикації має схожість з літерами книги Дмитра Ростовського «Руно орошенное», Чернігів, 1696 р. [52].

Текст надрукований латинським шрифтом: готичним (висота літер 2,5 мм), розміром 59 мм (висота 10 рядків), антиквою (висота літер 2 мм), розміром 46 мм (висота 10 рядків), курсивом (висота літер 3 мм), розміром 70 мм (висота 10 рядків). Тобто розмір літер відповідний до друку у книжках [53]. Для порівняння у «Руни орошенном», 1697 р. висота літер: готичного шрифту – 2,5, 2 мм, 1,1 мм; антикви – 2, 18 мм; курсиву – 3,5 мм (у «Руни орошенном», 1683 р. – 3 мм, малюнок літер такий же). Малюнок латинських літер Дедикації та згаданої книги дуже схожий.

Дедикація. Загальний вигляд

Автограф І. Щирського

Wielmożności Twojej tego wielce Mościwe^o P. Pana Patrona
y Wielkiego Dobrodzicia Paniiszy sluga niegodny bogomolca .
Jeromonach Laurenti Rejonowicz / Ihumen
zewszyska bracia Monastira Swiętej Troicy Ilnskiego Czernihowskiego .

ШЕВЛО ЛАВРЕНТИЯ КРЕЦОНОВИЧА .

Підписи Л. Крцоновича

Оригінальна дата

Сонячний годинник XVII ст. на стіні собору. Краків.

Щось подібне було на стіні Іллінської церкви

Ініціал А з книги Лазаря Барановича

Джерела та література

1. Ситий І. Кирило Транквіліон-Ставровецький – чернігівський першодрукар // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 3.
2. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной ордена Ленина библиотеки СССР им. В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 227, 255, Ситий І. Кирило Транквіліон-Ставровецький – чернігівський першодрукар // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 3 – 8. Історики зазначають, що книга могла бути надрукована не в Чернігові, а у Овдіївці, маєтку єпископа Кирила (Ситий І. Кирило Транквіліон-Ставровецький – чернігівський першодрукар // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 6).
3. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. – С. 235, 256.
4. Там же. – С. 234.
5. Там же. – С. 241, 246, 250.
6. ЧОІМ. – Інв. № Ал 540.
7. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. – С. 246.
8. Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. – Kraków, 2003. – S. 89; Deluga W. Ukrainские графичные wyobrażenia cudownych icon maryjnych z XVII i XVIII wieku // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 317–318. Пропаганду культів ікон Єлецької та Іллінської Богородиць, у т.ч. графічними засобами, дослідник пов'язує з ім'ям першого чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Окрім цього для пропагування використовувалися грандіозні живописні ікони, як-от ікона Покрови Богородиці розміром 2 м 25 см на південній стіні Іллінської церкви.

Про неї Дмитрій Ростовський писав: «Нетокмо же чтением, но и взиранием на еи Пречистый образ також де и поклонением да будет прочитаемая и хвалимая Преблагославенная Дева Богородица, сего ради положена zde икона Пречистаго Покрова еи з честным омофором, на нем же изображены суть часы, наукою математицкою размеренни з вершами надписаними. Сей образ написан есть прекрасно на стене церковной Святого Пророка Илии от вне зрящей наполу ден, величеством вдолготу лактей пяти, яко не токмо близ приходящий но и оподаль лугом (тамо бо путь великий в Чернигов обретается) мимоходящий поклоняются Пречистому ея образу. Сия икона прекрасно списання слонцу во сиявшу указывает часы неложно во дни токмо» (Туптало Д. Руно орошенное. 1697 / Упор. Тарасенко О. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 166). Як бачимо для враження використовувався і сонячний годинник. Нічого подібного цьому комбінованому величному твору на Гетьманщині не було. А от у Польщі та Німеччині і досі чимало старовинних церков прикрашені сонячними годинниками, у т.ч. в комбінації з іконами. У Великій Британії зберігся сонячний годинник XII ст.! Дорогоцінним кіотом на замовлення Івана Мазепи була прикрашена ікона Іллінської Богоматері. Д. Ростовський писав про це: «Украшая драгоценным киотом чудотворную икону Пресвятыя Богородици, доканчевая немалым иждевением прекрасную каменную церков Троици Живоначалния» (Туптало Д. Руно орошенное. 1697 / Упор. Тарасенко О. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 171).

9. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2006. – С. 182, 227, 309, 328, 366, 367, 414, 430, 435–438, 487.

10. Степовик Д. Українська гравюра бароко. – К., 2012. – С. 436–437. Подає розмір: висота понад 160 см, ширина 76 см.

11. Гетьман. Т. 2. Осмислення. Нариси до історії мазепіани. – К.: Темпора, 2009. – С. 267. Вказаний відмінний розмір гравюри – 160,4 x 76,4 см, 187,8 x 99 см (с. 348).

12. Адрюг А. Зображення чудотворних чернігівських ікон у графіці Чернігова та Новгорода-Сіверського другої половини XVII – початку XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 5.

13. Травкіна О. Шедевр пластичного мистецтва доби гетьмана Івана Мазепи (до історії царських врат Чернігівського Борисоглібського собору) // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 274.

14. Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи. – К., 2015. – С. 18 – 20.

15. Летопись событий Самоила Величка. – К.: Временная комиссия для разбора древних актов, 1855. – Т. 3. – С. 348. Вперше гетьман відвідав Чернігів з метою поклоніння чудотворному образу Богородиці взимку 1689 р. (Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. Станіславський В'ячеслав. – К., 2002. – Т. 1. – С. 277, 283). Ясновельможний страждав від подагри і сподівався на зцілення. Ця віра підкріплювалася списком людей, що одужали після прикладання до ікони. Документ був складений на вимогу гетьмана. А от чудотворний образ

Руденської Богородиці такої ваги для Мазепи не мав (там само. – С. 429). Ймовірно, поштовою для поїздки у Чернігів була інформація про зцілення у 1687 р. генерального обозного Василя Борковського, якого гетьман дуже добре знав (Украинские книги кириловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина / Сост. Гусева А., Полонская И. – М., 1990. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 31; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 176, 181; Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, 2010. – С. 94–95; Туптало Д. Руно орошенное / Упор. Тарасенко О. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 167–168).

16. Летопись событий Самоила Величка. – С. 348.

17. Степовик Д. Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі. – К., 1988. – С. 36. Цікавий факт. Це єдиний приклад такого варіанту підпису Щирського (там само. – С. 156–159).

18. Л. Крщонович вважав саме себе засновником жанру дедикацій, конклюдій та афікцій на Гетьманщині. Про це свідчать такі рядки з його листа від 16.11.1696 р. до гетьмана Івана Мазепи: «Не вспоминаю я тут конклюдій и афикцій, тут пред тим в Малой Россіи нигде небывалих, а тепер многим особам почавши от самага монархи, так з коллегіума Кіевского, яко из Чернигова з завистию римлянов дедикованных, що все пошло за власним моим тщанієм и початком» (Летопись Самоила Величка. – К., 1855. – Т. 3. – С. 418). Д. Степовик припускає, що Л. Крщонович гравірував сам текст (Степовик Д. Українська гравюра бароко. – С. 436). Конклюдія (теза) – графічний аркуш зі складною алегоричною композицією, яка поєднувала різноманітні елементи з обов'язковим поєднанням світу небесного і земного. Неодмінними компонентами конклюдій були тексти, які відігравали важливу графічну роль і були літературними еквівалентами зображення, а також портрети, краєвиди, картуші, герби (Адруг А.К. Чудотворна ікона «Іллінської Богоматері». – Чернігів, 2006. – С. 14–15). Радишевський Р. та Свербигуз В. мову тексту кваліфікують як польсько-латинську макароничну (Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – С. 435).

19. Онуфрій Великий (III ст. н.е.) – єгипетський ранньохристиянський святий, пустельник, отець церкви.

20. Петро Афонський (VII ст.) – преподобний, святий, чернець.

21. Феодосій Великий (424–529) – святий, реформатор церкви, засновник чернецтва.

22. Антоній Великий (250–356) – засновник чернецтва.

23. Павло Фівейський (друга половина III – перша половина IV ст.) – один із засновників єгипетського чернецтва.

24. Макарій Єгипетський (300–390) – великий християнський подвижник, богослов.

25. Пахомій Великий (292–346) – пустельник, чудотворець, засновник чернецтва.

26. Євфимій Великий (377–473) – святий, ієромонах, засновник чернецтва.
27. Мицик Ю., Тарасенко І. 3 нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.). Частина 2 // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С. 80.
28. Радишевський Р., Свєрбигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – С. 456.
29. Тарасенко А.Ф. Черниговский Свято-Успенский монастыр: Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоанникия Галятовского в русском переводе. – Чернигов, 2013. – С. 258–259.
30. Травкіна О. Шедевр пластичного мистецтва доби гетьмана Івана Мазепи (до історії царських врат Чернігівського Борисоглібського собору). – С. 274.
31. Степовик Д. Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі. – К., 1988. – С. 13, 14, 15, 18, 19, 20, 24, 138, 142, 143.
32. Украинские книги кириловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог зданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина / Сост. Гусева А., Полонская И. – М., 1990. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 314.
33. Там же. – С. 64, 293.
34. Там же. – С. 64, 287.
35. Deluga W. *Ukraińskie graficzne wyobrażenia cudownych icon maryjnych z XVII i XVIII wieku.* – С. 321; Александрович В. «Богоявлення» – новий київський графічний панегірик гетьманові Іванові Мазепі // Гетьман Іван Мазепа: по-стать, оточення, епоха: зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 304.
36. Украинские книги кириловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог зданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. – С. 284.
37. Там же. – С. 183.
38. Украинские книги кириловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог зданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина / Сост. Гусева А., Полонская И. – М., 1981. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 72, 320.
39. Там же. – С. 284.
40. Степовик Д. Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі. – К., 1988. – С. 45.
41. Там само. – С. 132.
42. Степовик Д. Українська гравюра бароко. – С. 275.
43. Там само.
44. Там само. – С. 381.
45. Там само. – С. 431.
46. Там само. – С. 430.
47. Там само. – С. 450.
48. Ситий І.М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик або останній твір Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 1997. – С. 194–195.

49. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. – С. 275.
50. Ситий І. Цехові прапори Лівобережної України //Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2010. – Т. ССLX. – Кн. 2. – С. 131.
51. Лазар Баранович «Триодион си ест Трипеснец», Чернігів, друкарня Свято-Троїцька Іллінська, 1 березня 1685 р., арк. 178 зв.
52. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания. – С. 273, 275.
53. Там же. – С. 254.

Олександра Бурляй (Ніжин)

Україна мазепинської доби у висвітленні Теодора Мацьківа та Олександра Оглоблина

Феномен українського козацтва, його витоки та еволюція, вплив на перебіг української історії, визначні персоналії цього періоду завжди становили тему, яка була цікавою для досліджень не лише українським історикам, а й іноземним дослідникам. Особливо важливий внесок у розробку даної теми зробили науковці українського походження, які через різні життєві обставини змушені були проводити свою наукову роботу за кордоном. Мова зокрема йде про представників української діаспори в США та Канаді. Особливо активна їх діяльність припадає на середину ХХ століття. Саме в цей час інтерес до дослідження козацтва зростає, а серед наукових видань з'являється перше історичне українське періодичне видання за кордоном – журнал «Український історик», котрий на наступні півстоліття став осередком розвитку української американської історіографії. Звичайно, коло питань, які вивчалися діаспорними істориками досить широке. Однак їх не оминула тенденція потягу до розгляду найбільш суперечливих та неоднозначних питань, одним із яких є оцінка діяльності українського гетьмана І. Мазепи. Серед науковців багато тих, хто у своїх роботах торкався цього гетьмана, але найґрунтовніші дослідження цього питання, на нашу думку, представили такі історики як Т. Мацьків та О. Оглоблин.

Л. Винар – авторитетний дослідник та редактор «Українського історика», охарактеризував Т. Мацьківа як історика, що є строгим документалістом, який совісно аналізує першоджерела і тогочасну літера-

туру, а вже на основі цього критичного аналізу в контексті історичної наукової методології висвітлює і реконструює історичні явища, події, особистості.

Творча спадщина професора Т. Мацьківа велика і складає понад 100 наукових праць. У його роботах головна увага скерована на дослідження різноманітних питань історії Гетьманщини середини XVII — початку XVIII ст. Проте наймасштабніші монографії присвячені вивченню документів щодо доби і особи гетьмана І. Мазепи [2, 564]. В першу чергу це праці «Мазепа в світлі сучасних йому німецьких джерел», «Князь Мазепа: Гетьман України в сучасних йому англійських виданнях», «Англійські відомості про Мазепу, 1687-1709 р.» Але найґрунтовнішою монографією з оглядом німецьких, австрійських, швейцарських, французьких, англійських та шведських джерел є «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 р.».

Для дослідника гетьман І. Мазепа - зручний політик, який вдало орієнтувався у тогочасній міжнародній політиці і якому вдалося, окрім Богдана Хмельницького, найдовше, впродовж 20 років, керувати Українською Державою [7, 56].

Він також розділяє думку О. Оглоблина, що гетьман вважав можливим співжиття з Московією на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо таким був стан справ, які він одержав у спадщину від своїх попередників і, здавалося, це була єдина можливість, у союзі і за допомогою Москви, здійснити головні українські національні цілі всупереч Польщі і Туреччині.

Як зазначає історик, Українська Козацька Держава часів І. Мазепи хоч і була під протекторатом московського царя, але мала широку автономію. Як доказ він засвідчує, що вона мала власну територію, населення, військові сили, тобто козаків, своє законодавство, культуру, звичаї, традиції, навіть дипломатичні зв'язки з іноземними державами. В той же час гетьман виконував в Україні найвищу цивільну та військову владу, хоч його прерогативи і були дещо обмежені так званими «Коломацькими статтями» [7, 59]. Особливу увагу Т. Мацьків робить на тому, що Українська держава була зазначена на тогочасних європейських мапах і часто фігурувала у записах іноземців. Наприклад, у листах французького посла Жана де Балюза, у книзі Даніеля Дефо, а про українського гетьмана І. Мазепу писала німецька та англійська преса [7, 65].

Незважаючи на широку автономію України, статус її гетьмана в Москві був специфічним, але все таки до його голосу прислуховувався

молодий російський цар Петро I. Т. Мацьків пояснює це тим, що І. Мазепа вміло керував адміністративним апаратом та командував п'ятдесятитисячною козацькою армією, а це високо цінувалося в Москві [6, 34]. У 1700 р. цар навіть відзначив його найвищим російським орденом св. Андрія. Знову ж таки, про роль І. Мазепи при дворі пише німецька, а за нею і решта європейської преси. Зокрема, в одній з найстаріших американських газет у 1705 р. описано військові здобутки українського гетьмана – здобуття двох сильних замків князя Любомира. Все це, на думку автора, підтверджує не лише те, що про гетьмана України знав весь світ, а його особливий статус та важливу роль в Російській державі.

Особливу увагу в одній із своїх робіт Т. Мацьків звертає на той факт, що у 1703 р. І. Мазепа отримав від Августа II найвищу тогочасну польську відзнаку – орден Білого Орла, а згодом і титул «князя св. Римської імперії» від «римського цісаря німецького народу», Йосифа I [6, 36]. Але дослідник наголошує на тому, що ці титули він отримав за клопотанням царя, котрий хотів нагородити своїх улюбленців різними титулами цісаря. На жаль, титул князя І. Мазепа так і не отримав, оскільки німецькому дипломату на російській службі, баронові Гайнріхові фон Гуйсену, не вистачило коштів для його викупу. Проте очевидно він був важливим для гетьмана, оскільки він виділив власні кошти – 3 тис. дукатів для його отримання. Згідно заміток на листі І. Мазепи до цісаря, княжий титул йому був наданий 1 вересня 1707 р., проте саму грамоту гетьман так і не отримав. Історик не заперечує думки, що дане звання могло імпонувати українцю, проте все ж погоджується з С. Томашівським, що він дивився на неї підозріло, вбачаючи в цьому інтриги О. Меншикова, який, до речі, за поданням царя отримав то й же титул. Слід зауважити, що український гетьман на той час вже знав про задуми свого супротивника, котрий хотів зайняти його місце, просивши у князя Чернігівське князівство.

Не дивлячись на це, факт присвоєння титулу «князя св. Римської імперії» І. Мазепі був загальновідомим в Європі, адже в періодичних виданнях він згадується як «князь Мазепа, начальний вождь Запорозьких козаків» [6, 35].

Не міг оминати у своїх дослідженнях Т. Мацьків і такої події, як участь українського гетьмана в Північній війні, зокрема битву під Полтавою 1709 року. В першу чергу він задається питанням: чому шведський король Карл XII вирішив змінити раніше запланований маршрут

Мінськ-Смоленськ-Москва і піти на південь у напрямку Стародуб-Полтава-Москва? У своїх дослідженнях він приходить до висновку, що не має підстав вважати, що саме через пораду І. Мазепи був змінений напрям руху шведських військ. Для підтвердження власної думки він використав спогади радника Карла XII, графа К. Піпера. У його щоденнику було чітко написано, що сам король не вів переписку з гетьманом до того часу, поки на зайшов вглиб України, а зміна маршруту була вимушеною мірою. До того ж сам І. Мазепа був невдоволений тим, що роль король прямує вглиб країни, оскільки вважав, що тоді він приведе за собою російські війська, а в такому випадку руйнації й гибель українського населення будуть невідворотними [8, 24].

У 1709 р. становище шведів значно погіршилося, через сувору зиму вони зазнали великих втрат. Єдиним успіхом Карла XII, як зазначає дослідник, було приєднання 8 тис. Запорізького Війська 8 квітня 1709 р. Але і ним він завдячував І. Мазепі. Король опинився у скрутному становищі, але не хотів змінювати своїх планів. Для закріплення позицій йому необхідно було здобути місто, яке б мало міцні укріплення і важливе стратегічне значення. Вибір впав на Полтаву, яка знаходилася на перетині важливих шляхів. І саме тут не обійшлося без українського гетьмана. Адже власне за його порадою, у чому впевнений Т. Мацьків, було вирішено здобути саме це місто [8, 22].

Своїм головним завданням король і гетьман вважали відтіснити російське військо з України на територію Росії та організувати військову коаліцію проти Москви, учасниками якої мали стати Туреччина і Крим.

Протягом квітня шведам не вдалося захопити місто ні переговорами, ні штурмами. Тому з 1 травня вони змушені були розпочати його систематичну облогу. В зазначених подіях історик особливо виділяє той факт, що козаки з самого початку запропонували план щодо взяття Полтави штурмом, але Карл II відмовився. Т. Мацьків схильний вважати, що шведи просто злякалися, що в разі успіху вся слава перейде до козаків, а цього вони не могли допустити. А замість того, козакам доводилося виконувати всі важкі військово-інженерні роботи, копати шанці і брати участь у розвідних вилазках.

Дослідник також заявляє, що результат Полтавської битви був вирішений ще до її початку, який був наслідком «радіше дипломатично-політичних, як стратегічних ходів» [8, 23].

Російському царю вдалося підкупити великого візира Чорунлу-Аліпашу. Після чого від султана прийшла категорична заборона кримсь-

кому ханові висилати військо шведському королеві. Нейтралізувавши таким чином військову допомогу хана Калу XII, цар забезпечив собі перемогу у битві під Полтавою.

Ще один факт як той, який сприяв поразці шведів, дослідник зазначає відсутність належних приготувань шведського короля до головного бою та нехтування козаками як військовою силою. Вони не брали безпосередньої участі в битві. Частина з них охороняли обоз, частина була задіяна в облозі міста, унеможлививши А. Келінові зробити випад з фортеці, а інша частина охороняла шведську армію від можливого обходу московського війська із заходу.

Битва закінчилася 27 червня (7 липня) близько 11.00 години повною поразкою Карла XII. На полі бою шведи втратили 9 334 тис. осіб вбитими, в полон потрапило 2 874 тис. воїнів і старшин, у тому числі польовий маршал Реншільд та прем'єр-міністр граф К. Піпер. Московська армія втратила 1 345 тис. вбитими та 3 290 тис. пораненими.

Т. Мацьків зазначає, що сам опис битви під Полтавою поданий більш-менш однаково у всіх щоденниках очевидців. Стосовно ролі козаків, то він погоджується з думкою лейтенанта Вейге, котрий вказав на те, що коли після головної битви біля шведського табору з'явилися московські драгуни, побачивши кінних та піших запорожців, вони не наважилися атакувати. А про гетьманських козаків із сарказмом зазначив, що коли шведи билися, вони були позаду, а коли прийшлося тікати, були вони далеко спереду. Але все ж таки зробили вони послугу, скільки показували дорогу до обозу.

Самій Полтавській битві дослідник надає особливого важливого значення, оскільки пише: «В історії воєн деякі битви вирішували долю поодиноких народів та держав на довгі десяти — а то і століття. До таких битв належить без сумніву і битва під Полтавою, яка вирішила долю не тільки Швеції і Росії, але теж і України» [8, 28].

Загалом, вдаючись до оцінки І. Мазепи Т. Мацьків вказує на те, що його гетьманування припадає на складні часи, «коли Україна була тереном воєнних дій, а козацька армія авангардом у походах проти Туреччини в політичних планах Москви та Польщі. Москва і Польща, підтвердивши Андрусівський договір про поділ України між собою у т. зв. «Вічному мирі» з 1686 р., намагалися використати козаків, кожна зокрема, для своїх цілей» [5, 112]. При цьому поділ України на Лівобережжя і Правобережжя, недостатня зосередженість української військової сили в одних руках, внутрішня боротьба не дозволяли І. Мазепі

вести своєї самостійної політики. Тому автор і наголошує на тому, що всі договори, які заключав гетьман, були підписані не з власної волі, а через його складне становище в Північній війні та наступ російського царя на автономію України.

Тобто науковець неначе виправдовує дії гетьмана і стверджує, що навіть у цих складних обставинах «основною ціллю політики І. Мазепи було сконсолідувати українські землі та встановити сильну автократичну владу під проводом гетьмана як голови Української Військової Республіки, що від 1654 р. знаходилася під протекторатом Москви» [4, 5].

Він стає на його захист, в той час як М. Грушевський нещадно критикує його, закидаючи зверхнє панське ставлення до українського народу, продовження політики Івана Самойловича, «будування нової неволі українського народу, присвоюванням земель і поневолюванням люду, що з'їла потім всі останки і початки того вільного ладу...» [5, 118].

Не погоджується він і з оцінкою М. Костомарова, який називає українського гетьмана польським паном, кар'єристом й егоїстом, «злочасним зрадником», що в першу чергу керувався своїми особистими інтересами, а не благополуччям України, яку хотів віддати Польщі і тому український народ не хотів йти за гетьманом [4, 11]. Т. Мацьків виправдовує такі його погляди тим, що вони сформувалися на основі опрацювання російських джерел, які вже за своєю природою є односторонніми і ненадійними.

Не дивлячись на все це для Т. Мацьківа доба Мазепи - це час політичного, культурного та економічного відродження України.

Розвиток української історичної науки ХХ століття також пов'язаний з ім'ям О. Оглоблина, котрий зробив не менший вклад у дослідження постаті І. Мазепи, дослідник був справжнім знавцем мазепинської доби.

Як встановив науковець, в основі українсько-московського конфлікту й розриву Мазепи з Москвою лежала давня суперечність українських і московських державних інтересів і відповідних концепцій у змаганні за панування на Сході Європи. В той же час політичні і культурні успіхи нової української держави, що знов стала поважним чинником на Сході Європи в добу Мазепи, природно, викликали піднесення національної гордості, одним з виявів якої було відродження старої української ідеї Києва, як «Другого Єрусалиму» [10, 9]. Ця ідея мала давнє коріння й довгу історію і з'являється в Києві, в часи Сагайдачного. Її

сформулювали і пропагували Іов Борецький та Ісайя Копинський. А в часи Мазепи вона набуває особливої популярності.

На думку О. Оглоблина, українська ідея Другого Єрусалиму вістрям своїм повертається проти московського III Риму й стає важливою ідейно-політичною зброєю Мазепинської України в її змаганні з Москвою [10, 9].

Москва завжди намагалася заперечити суверенітет України. Першою легальною спробою став XIX пакт Коломацької угоди 1687 р., але він зазнав поразки саме завдяки політиці І. Мазепи. Більше того, історик стверджує, що у 1690-х рр. Україна повністю зберегла всі свої державні права – у військовій сфері, і в сферах адміністрації, судівництва, економіки тощо. Таким чином, майже до початку XVIII століття не було змін у цій політиці московського уряду на Україні, наслідком чого зберігалася певна рівновага у взаємовідносинах українського та російського урядів [10, 11].

Розглядаючи історіографічні оцінки гетьмана дослідник задається питанням, а чи дійсно гетьман Мазепа став речником українських державно-національних інтересів лише в 1705 р.? Він звертає увагу на те, що відповідь на це питання можуть дати тільки джерела, зокрема документальна біографія І. Мазепи і студіювання його політичної та державної діяльності.

У своїй статті науковець говорить, що за роки його дослідницької роботи він пересвідчився, що біографія українського гетьмана досі не розгорнена і в якій набули поширення декілька невірних тверджень. В першу чергу це стосується його дати народження, якою прийнято вважати 1632 р., завдяки академіку М. Возняку. О. Оглоблин не погоджується із цим фактом, що прийнятий більшістю істориків і стверджує, що рік народження цілком безсумнівно можна встановити завдяки П. Орлику – людині, яка безсумнівно це знала. Виходячи з цього ми маємо нову дату – 1639 р., саме його автор і вважає правильним. Під сумнів він ставить і поширені думку про те, що в молодості гетьман захоплювався жінками, які до того ж часто були заміжніми, адже документальних підтверджень цьому або взагалі, або майже не має. Не обходить увагою він і тісний зв'язок І. Мазепи з І. Самойловичем, стверджуючи не лише про спільні ідеологічні погляди, а й про взаємну довіру.

Загалом автор пояснює успіхи українського гетьмана у здобутті визнання спочатку при польському, потім при російському дворі, а згодом і серед українських козаків тим, що «це була людина незвичайна,

багато обдарована здібностями, розумом, талантом, освітою, здобутою на Україні й закордоном, людина, яка мала великий дипломатичний хист, яка набула досвід двірського поведження не тільки в Польщі, в Кракові, чи в Варшаві, але також закордоном...він стежив за європейською політикою, літературою, мав у себе добру бібліотеку, музейні збірки, зокрема збірку зброї. Це була людина, рівної якій по культурі й освіті тоді на Україні і в цілій східній Європі, мабуть, не було». 25 липня 1687 р. було укладено нову угоду між Україною й Московщиною так звану Коломацьку угоду, або коломацькі статті, які мали замінити попередні статті гетьмана І. Самойловича. Коломацькі статті, на думку історика, безперечно відбивають загальні політичні обставини цього часу і являють собою подальший крок на шляху до обмеження державної автономії Гетьманщини.

Тепер гетьман І. Мазепа зустрічається з Москвою, як голова української Держави, тому відносини, які встановилися були колись, як він ще не був Головою Української Держави, мусили змінитися. Гетьман виявляє всі ознаки лояльного виконання Коломацької угоди, яка справді зобов'язувала український уряд, хоч і складена була в обставинах для нього несприятливих.

На перший погляд, як визначає О. Оглоблин, відносини між козацькою Україною і московським урядом перші декілька років були цілком мирні й навіть дружні. Проте якщо правильно прочитати фрагменти цих відносин, які збереглися в московських та інших архівах, то можна побачити, що ці відносини були і не такі дружні і навіть не такі лояльні [10, 50]. Становище гетьмана в цих зносинах з Москвою ускладнювалося тим, що весь час до Москви йшла злива скарг та доносів на І. Мазепу. Таким чином старшинська аристократія намагалася тримати українського гетьмана весь час під ударом, шахувати його так би мовити, загрозою Москви.

Дослідник визначає дві основні політичні проблеми, які на початку XVIII століття стояли перед І. Мазепою і тогочасним українським урядом. Перша проблема – це проблема соборності України, або проблема, разом з тим, відносин України з Туреччиною й Кримом, Польщею й насамперед з Москвою. І друга проблема – це проблема старшинської опозиції гетьманській владі, або по суті проблема гетьманського абсолютизму.

Привертає увагу історика акція гетьмана 1700 р., коли він скерувати увагу Московщини проти Швеції. Мета такої дії, на думку автора,

полягала в тому, «щоб відтягти увагу московську й польську на північ далі від України, і, звичайно, охоронити українські землі від воєнної руїни, якої вони зазнали під час турецької війни» [10, 85].

Врешті-решт, О. Оглоблин приходять до висновку, що для І. Мазепи було зрозуміло, що рано, чи пізно з Москвою доведеться розірвати стосунки. І коли під час Північної війни, особливо починаючи з 1703-1704 рр. прийшов момент, коли цей розрив був уже цілком неминучим і в наслідок московської політики проти України і в наслідок певного ходу міжнародно-політичних подій того часу, гетьман мусив визначитися із своїм ставленням до цих питань.

Але головним є те, що він наголошує – «Гетьман Мазепа не належав ні до кримської, ні до польської орієнтації, він мав українську орієнтацію» [9, 93].

Праці Т. Мацьківа та О. Оглоблина стали найбільш ґрунтовнимив американському мазепознавстві. При вивченні діяльності І. Мазепи більше розглядалися його союз зі шведами, Полтавська битва і непрості відносини з Москвою та Петром І. Червоною ниткою повз всі роботи проходить питання: чи завжди гетьман був речником українських національно-державних інтересів?

Джерела та література

1. Атаманенко А. Є. Журнал «Український історик» і створення Українського історичного товариства (до 45-ліття УІТ) / А. Є. Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острого: Національний університет «Острозька академія». – 2010. – Випуск 11. – С. 142–159.
2. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 6. Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – 790 с.
3. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 7. Мл-О / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – 728 с.
4. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в оцінці М. Костомарова / Т. Мацьків // Український історик. – 1986. – №3–4. – С. 5–14.
5. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в працях М. Грушевського / Т. Мацьків // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 111–122.
6. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа – князь Священної Римської імперії / Т. Мацьків // Український історик. – 1966. – № 3–4. – С. 33–42.
7. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа – Гетьман України / Т. Мацьків // Український історик. – 1979. – № 1–4. – С. 55–68.
8. Мацьків Т. Як була вирішена битва під Полтавою? / Т. Мацьків // Український історик. – 1989. – № 4. – С. 17–28.

9. Оглоблин О. П. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. П. Оглоблин; за ред. Л. Винар. – 2-е доп. вид. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.

10. Оглоблин О. П. Гетьман Іван Мазепа і Москва / О. П. Оглоблин // Український історик. – 1989. – № 4. – С. 7–16; 1990. – № 1–4. – С. 45 – 54; 1991. – № 1 – 2. – С. 82–94.

11. Сергійчук В. І. Козацтво на сторінках «Українського історика» / В. І. Сергійчук // Український історик. – 1990. – № 1 – 4. – С. 128–137; 1991. – № 1–2. – С. 133–144.

Микола Жарких (Київ)

Українець священиком у Бахчисараї (1692 р.)

Епізод, про який я хочу розповісти, узятو з документа, опублікованого 120 років тому [1], але він, здається, не привернув уваги дослідників.

В 1686 році після важких переговорів було укладено «Вічний мир» між Росією та Річчю Посполитою, який поклав кінець понад 30-річному періоду війн і протистоянь цих держав. Угода передбачала приєднання Росії до європейської антитурецької коаліції.

Бахчисарайський мирний договір 1681 р. було тим самим розірвано, і Росія почала війну проти Кримського ханства, допомагаючи у такий спосіб коаліції і намагаючись вирішити своє політичне завдання. Але Кримські походи 1687 і 1689 років, попри велику перевагу російських сил, скінчились без результатів, і російський уряд почав обмірковувати ідею сепаратного миру з Кримським ханством.

Для зондажа позиції Кримського ханства був направлений дипломат низького рангу (гінець) Василь Айтемиревіч, який прибув до Бахчисарая наприкінці квітня 1692 року. Йому довелось провести в Криму майже три роки, і його звіт (статейний список) містить дуже багато подробиць для розуміння політичних подій, в тому числі пов'язаних із Гетьманщиною та Запоріжжям.

Айтемиревіч старався здобути собі приятелів не тільки серед татарської знаті, але і серед місцевих християн. Зокрема, він налагодив добрі відносини із митрополитом Неофітом, який проживав тоді в Бахчи-

сараї (зауважимо принагідно, що це - рідкісний випадок, коли безсумнівно зафіксовано перебування митрополита в Бахчисараї).

А далі читаємо звіт Айтемирева:

«І в неділю, тобто червня у 19-й день [1692 року], Василь послав до того ж згаданого Ворони відписки до великих государів і лист до гетьмана, заховавши їх у вощанку, тому що мав відомості, що Ворона ще у Бахчисараї. А передав таємно через священника церкви Пресвятої Діви Богородиці Михайла Маковецького (він був священником у малоросійських задніпрських містах, і 15 років тому його захопили в полон, а нині він викупився і живе при тій церкві при греках)» [1, 39-40].

Що ж ми можемо видобути з цього запису?

1. Був священником у задніпрських містах - тобто десь на Правобережній Україні, скоріше всього, на козацькій території.

2. 15 років тому його захопили в полон - орієнтовно в 1677 р., можливо під час Чигиринської війни.

3. Він викупився - рідкісне пряме свідчення про можливу долю полоненого у Криму. Можливо тільки припускати, що його рідна оселя була зруйнована, тому він не поспішав виїхати з Криму.

4. Служить священником Успенської церкви (печерної), яка належить грекам. Отже, його священницький сан отримав підтвердження від кримського церковного начальства (адже був і митрополит тут). Можна припустити, що парафія переживала не кращі часи і не могла знайти священника із греків, а тому й було передано цю посаду українцю.

5. Він виконує таємні доручення московського гінця, передає його секретні листи. Ось для чого Айтемиреву були потрібні друзі серед християн. (Пізніше одного його посланця було схоплено. Провали шпигунських операцій, як учить нас Віктор Суворов, найчастіше трапляються на зв'язку.)

Яке ж значення має цей маленький епізод?

1. За всю історію Успенської церкви в Бахчисараї в часи Кримського ханства ми маємо всього 3 - 4 імені її священників, тому Михайло Маковецький тут - немала величини.

2. Підтверджується, що в цей час Успенська церква була парафіальною, а монастиря тут не існувало (він виник лише в 1850 р.) [2].

3. В столиці мусульманської держави - Кримського ханства - уже близько ста років функціонує православна церква. В той час ніяких мечетей ані в Москві, ані у Варшаві, ніже в Києві не було. Маємо

об'єктивний факт для вирішення питання - де була віротерпимість і де фанатизм.

4. Ми більше знаємо про греків в українському середовищі (про колонії в Києві, Ніжині), а можна цікавитись і українцями у грецько-татарському середовищі. З історії Михайла Маковецького можна написати цікаву пригодницьку повість або створити кінофільм.

Джерела та література

1. Маркевич А. И. Список со статейного списка подьячего Василия Айтемирова, посланного в Крым с предложением мирных договоров : 1692 – 1695 гг. – Записки Одесского общества истории и древностей, 1895 г., т. 18.

2. Жарких М. І. Бахчисарайська Успенська скеля. - К. : 2016 р., електронна публікація, <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/BaxchisarajUspenSkelja.html>.

Ірина Кривошея (Умань)

Інформативний потенціал актової книги м. Козельця (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.)

Актові книги XVII ст. є одними з найбільш цінних та надзвичайно інформативних джерел української історії цього періоду. Найкраще збереглися документи Полтавського полкового уряду, Стародубського магістрату, частково Ніжинського магістрату, Бориспільської, Лохвицької й Пирятинської ратуш [1–5, 7–14, 17–19, 21–28]. Частина їх опублікована, частина доступна дослідникам у фондах різних українських архівів, насамперед Центрального державного історичного архіву України в м. Київ та Інституті рукопису НБУВ [7–13, 29]. У XVII ст. уряди були «обопільними», тобто спільними для козацької та міщанської адміністрації. Практичне розділення книг записів почалося лише з 20-х років XVIII ст., коли повною мірою запрацювали полкові канцелярії. Лише тоді записи стосовно старшини й козаків майже зникли з магістратських книг, що засвідчує перегляд книг Стародубського магістрату 20–30-х років XVIII ст. [29]. Запис обопільного уряду мав сталу форму, у якій спершу вписувалися козацькі урядники, потім неурядова старшина й далі представники міщанства.

Полки Гетьманщини суттєво різняться за збереженістю джерел їх історії. Київський полк належить до тих полків, чия документальна база щодо XVII ст. залишається дуже слабкою, тому актова книга м. Козельця дозволяє заповнити деякі лакуни історії цього полку.

Оригінал актової міської козелецької книги зберігається у відділі рукописів бібліотеки ПАН у Кракові. Доступна вона також у копії в бібліотеці Народовій м. Варшави [30]. Це актова книга обопільного козелецького уряду другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Назва книги в каталозі польського архіву «Księga rządowa kozacka miasta Kosielca w gub. Czernikowskiej. w. XVII – XVIII, k.184». Книга складається зі 184 двосторонніх аркушів розміром 20 x 32.

Полковий київський уряд, через величину міста та високий статус міської спільноти Києва, перебував почергово в сотенних містах Острі й Козельці [16, 69]. Відомо, що резиденцією полковника київського Г. Коровки-Вольського в 1682 р. став Остер [15, 239]. Так як Козелець тривалий час був полковим містом Київського полку, то це посилює значення актової книги як джерела.

На першому розвороті книги, не пронумерованому архівістами, є чимало різночасових записів. Кілька разів повторюється дата 1697 р., потім згадується протокол, датований 1664 роком. Нумерація сторінок починається з наступного розвороту, що містить актовий запис у традиційній формі.

Хронологічно записи в актовій книзі охоплюють період від 1664 р. до 1765 р., але між 1702 і 1725 рр. – перерва. Фактично послідовний запис у цій книзі припинився в 1702 р. Перед ним на вільних сторінках у 1730 р. вїт А. Набок вписав кілька своїх купчих. Стандартні й компактні записи угод, здійснених протягом 1725–1731 рр. полковником київським Антонієм Танським, становлять окремий пізніший блок. Після нього розміщено ще три документи: купча 1765 р., якою Феодосія Петрівна Войтехова уступила спадковій козацькій ґрунті, розміщені поблизу хутора Закревських, козаку Федору Закревському; судовий розгляд про млини колишнього полковника К. Мокієвського на Козелецькій греблі 1729 р. Останній акт у книзі датований 1686 р., а на кінцевому розвороті послідовно вписано тропар Покрові (30.01.1719) та короткі записи по арешти майна за 1685 – 1687 рр. [30].

Починається актова книга березневими записами 1664 р. Акторами були, в основному, міщани, серед яких достатньо чітко виділяється шляхта, названа «славетним» панством проти «уцтивного» міщанства. У

січні 1665 р. з'являється перший запис полкового уряду на чолі з полковником київським Гнатом Кальницьким, сотником козелецьким Павлом Клименком, отаманом городовим Прокопом Кіндратовичем та іншими урядниками козелецькими, підписаний писарем полку Київського Андрієм Митченком. Ішлося про справу товаришки сотенної Тетяни Василевої Лишчиної, за першим чоловіком – Семенової Волошиної в суперечці з козаком козелецьким Федором Коломійцем. На високий соціальний статус Тетяни, товаришки сотні Козелецької (це засвідчує ранню традицію фіксації з іменем дружини військового звання чоловіка, що стане нормою в документах XVIII ст.), вказує декрет київського полковника в судовій справі, що вносився нею до актової козелецької книги. Усі, хто судився з Тетяною, не довели її провини. Найцікавішою тут є вказівка на суму «вини», що свідчить про кількарразовий розгляд справи, намагання покарати настирних позивачів та достатньо високий соціальний і майновий статус самої Тетяни в тодішній ієрархії. Позивач, як вказано в документі, «сам на себе закладаю на вельможного його милость пана гетмана» 200 коп, на полковника – 100, потім на отамана та інших урядників 100 коп, «счо вичинати маєт зол. тисяча» [30, 14]. Лише з цього одного акту дізнаємося про невідомих раніше полковника й писаря полкового, сотника козелецького, розширюємо дані про роки на урядах інших осіб, отримуємо генеалогічні дані про основних фігурантів справи, впливовість дійових осіб, існуючі способи за поруки в тодішній судовій системі та багато іншого.

Актова книга з 1664 р. детально фіксує персональний склад міського козелецького уряду та, значною мірою, персональний склад козацького уряду, в основному сотенного, але часто й полкового київського. Вписувалися документи не лише мешканців Козелецької сотні, а й інших сотень полку та приїжджих людей з інших полків Правобережжя й Лівобережжя. Загалом у документі фігурують імена 10 полковників київських, 2 обозних, 3 суддів полкових, 5 осавулів полкових, 5 писарів полкових, 4 комонних половників, 7 сотників козелецьких, 13 отаманів городових козелецьких, 1 осавула сотенного козелецького, 4 сотників носівських, 3 отаманів носівських, 1 писаря сотенного носівського, 2 сотників остерських, 1 отамана городового остерського, 2 сотників гоголівських, 1 отамана городового гоголівського, по 1 сотнику іваницькому та морівському, усього 66 старшин полкового й сотенного рівнів.

У найповнішому на сьогодні реєстрі козелецьких сотників, укладеному в 2013 р. В. Кривошеєю, вказано щодо другої половини XVII ст.

імена 17 сотників та 8 отаманів городових [16, 69–70]. Окрім суттєвого розширення інформації про періоди їх перебування на урядах, додаємо з міської книги дані про 5 нових сотників (Клименко Павло, Гаврило Карпович, Дворецький Іван Васильович, Бутко Лук'ян Іванович, Жила Василь) та 9 городових отаманів козелецьких (Андрій Гаврилович, Матвій Васильович, Безпальчий Леонтій, Жила Роман, Сидко Іван, Хворостовський Влас, Марченко Степан, Лях Федір, Голод Михайло). У справах міської книги згадано імена 43 представників неурядової старшини різних рівнів (див. додаток 1).

Ще більше інформації отримуємо про міський козелецький уряд. Майже порічно відбувалися вибори, а імена урядників фіксуються систематичними записами (див. додаток 1). Усього з актової книги відомі імена 12 в'їтів, 29 бурмістрів, 51 райці та 45 лавників, які виконували належні функції з 1664 по 1702 (1727–1731) роки. Персональні дані урядників, включно з додатковою інформацією про родини в окремих документах, дають можливість відновити генеалогії багатьох козацьких й, особливо, міщанських родин Козельця та сіл сотні.

Переважно до книг вписували акти про право власності на рухоме та нерухоме майно у вигляді купчих, уступних, тестаментів, розподілів, договорів оренди та інших видів документів. Вони доносять інформацію про розміщення дворів, їх інфраструктуру, вартість, про власників сусідніх дворів. Соціальний та майновий статус у XVII ст. засвідчувало володіння млином. Договори про оренду млинів чи їх продаж часто містять чимало цікавих фактів. Так, у вересні 1660 р. мельник і мешканець козелецький Григорій Лукашенко з дружиною Пелагеєю Петрівною Мельниківною віддав в оренду на 2 роки за 100 золотих млин пану Юрію Івановичу, міщанину й колишньому райці козелецькому [30, 41v]. Млин дістався від покійного тестя Петра Мельника. Стояв на міській Козелецькій греблі на р. Остер в одному лотку з Охрімом Котляром біля млина Івана Борсука. У млині було 2 мучних каменя, і він потребував ремонту та добудови. В угоді прописано, що Юрій Іванович зобов'язаний покрити клітку новою дранню, вставити нові двері, поставити для млина «необхідне залізо» та добудувати своїм коштом ступняк зі ступами просяними й фалюшами суконними. Також він повинен був платити з млина податки: третю мельницьку частину та міські. Після закінчення терміну оренди Григорій Лукашенко зобов'язувався відшкодувати Юрію Івановичу всі затрати на будівництво. Як правило, такий договір – це договір про продаж млина. Безгрошів'я змусило Г. Лу-

кашенка віддати млин в оренду і, як засвідчують подібні приклади, через два роки становище змінюється хіба на гірше, тому млин за невелику доплату остаточно переходить у власність орендаря. Акт інформує нас про сусідні млини та їх власників, розмір млина, його функціональні можливості та про запланований ремонт.

Також в актовій книзі трапляються кримінальні справи й рішення про захист гідності особи [30, 51v., 53v.–54]. Зустрічаються розслідування службових зловживань козацькими урядниками. Зокрема, дві справи сотника Лук'яна Бутка та справи про облаштування млинів із різноманітними порушеннями двома колишніми полковниками київськими Г. К. Коровкою-Вольським та К. Мокієвським [30, к.137–140, 145–146, 147v.–148v., 179v.–180]. Звісно, справи проти колишніх сотника й полковників було порушено вже після завершення їх каденції. Сотник козелецький Лук'ян Іванович Бутко в 1699 р. зумів виправдатися від звинувачення 5-літньої давнини в організації крадіжки речей у попаді, знайшовши підставних свідків, які взяли на себе провину [30, 145–146]. Через вісім місяців, у березні 1700 р., його було звинувачено в привласненні хутора Яцька Янченка, на який він мав підробний лист, нібито складений за наказом полковника, та сіна, призначеного до полковницького двору [30, 147v.–148v.]. Фактично, будучи сотником, він обдирав підлеглих від імені полковника та позбавляв двір полковника від належних платежів. Від засудження Л. Бутка врятував милостивий наказ полковника зважити на його колишні військові заслуги. Покарали винуватця штрафом у 50 талярів. У судовому записі знаходимо згадку про сльози вдячності засудженого й про штраф, одразу покладений до військової шкатулки.

Актова книга містить цікаву інформацію про рух власності та генеалогічні матеріали стосовно жителів містечка Печерська. У 1686 р. до міської козелецької книги попросив вписати документи міщанин печерський, орендар шинків Антон Гаврилович із дружиною Оксинією Гавриловичовною. Першим вписано лист 1661 р. І. Гізеля, архімандрита печерського Антону Гавриловичу на пожиттєву оренду за 200 золотих двору Котковського з плацом і ґрунтами на вулиці до брами Васильківської, що біля двору Войтеха Аптекаря [30, 66,68]. У вересні 1666 р. Інокентій Гізель засвідчив продаж пану Антону Гавриловичу за 100 золотих ґрунту з плацом аптекаркою й міщанкою Анною Вилчковоною Войтеховою Залецькою [30, 66v.–67]. Наступним листом від 07.1668 р. І. Гізель засвідчив продаж мельничкою Тетяною, за першим

чоловіком Пархомовою Прасоловою, за другим – Кіндратовою Передерієвою, двору з ґрунтами в Печерську біля Васильківської вежі на передмісті Васильківському за 70 золотих славетному пану Антону Гавриловичу [30, 67v.–68]. У листі вказано, що проданий двір розташований біля дворів Петра Пальчикевича, через дорогу від батька Пархома й тестя Тетяни, і від дядька Андрія Борисовича.

У міських козелецьких актах найчастіше згадуються різницький, кравецький та ковальський цехи [30, k.37v.–38, 82v., 130v.]. У 1669 р. цехмістром різницького цеху був Йосип Савич, одружений у першому шлюбі з Гафією Степанівною. Її рідні брати Мисько й Леонтій позивалися з Йосипом Савичем за батьківський спадок, внесений сестрою при одруженні (сестра та її діти померли під час епідемії). У 1688 р. цехмістром ковальського цеху був Семен Короб. Відомий також цехмістер кравецького цеху в 1699 р. Іван Юркович Болиголова.

Значна кількість імен неурядової старшини в актовій книзі пов'язана не лише з їх особистими справами, а й із тим, що судова функція була однією з основних для значного товариства. На участь у судах неурядової старшини в спеціальній літературі увага майже не зверталася. Кількома словами означив проблему Л. Окіншевич [20, с. 135]: він вказав на присутність у суді «зацних» осіб, які були колишніми урядниками, наприклад, В. Горобець [6, с. 244], а також справедливо наголосив на хибах істориків щодо трактування присутності в суді «зацних» осіб. Утім, не ототожнив їх із неурядовою старшиною й загалом не ставив завдання аналізу їх участі в судовому процесі.

Чим вищий статус мали позивачі чи відповідачі, тим вищим був рівень суду (сотенний, полковий, генеральний). Для розгляду справ щодо значного товариства військового, крім полкових урядників, збиралася колегія значних товаришів військових, а якщо товариш перебував під особливою гетьманською обороною – збирався виїзний генеральний суд, також з обов'язковим представництвом значного товариства військового. На уряді полковому козелецькому в 1676 р. розглядалася справа про вбивство хлопця Якубом Лисим, товаришем військовим компанії пана Павловського [30, 56v.]. У 1695 р. чернігівський бурмістр пан Ісак Григорович позивався в суді до військового в Батурині Григорія Карповича (Коровку-Вольського), товариша значного військового за спадок по померлій дружині Григорія Євгенії Василівні Радченко. Відібравши відсуджене, бурмістр видав квита, а Григорій Карпович вписав його до козелецької міської книги [30, 117].

Лише наведені приклади та добірка персонального складу козелецького міського та козацького урядів (додаток 1) дозволяють стверджувати, що актова міська козелецька книга має значний інформаційний потенціал для дослідження різноманітних проблем української історії другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Особливе значення цей документ має для вивчення регіональної історії та краєзнавчих проблем.

Додаток 1

Урядники міські, козацькі та неурядова старшина в «Księga rządowa kozacka miasta Kosielca w gub. Czernikowskiej. w. XVII–XVIII»¹

міські урядники	козацькі урядники	неурядова старшина
03-07.1664. Брилевич Самійло, вїт козелецький (у серпні колишній) Княжолецький Михайло бурмістр Борсук Іван бурмістр козелецький Бодаченко Омелько райця Дем'ян Федорович лавник 08-09.1664 Коробка Василь, вїт Борсук Іван бурмістр Княжолуцький Михайло бурмістр Цуднич Богдан райця Зелень Іван лавник 01.1665 Коробка Василь вїт Борсук Іван бурмістр Гуркевич Андрій бурмістр Демко Федорович лавник 02-06.1665 Долинський Олександр Іванович вїт Мокренко Аврам бурмістр Стефан Протасович бурмістр Тоборка Петро Стасевич райця Клим Григорович лавник	05., 07.1664 Андрій Гаврилович отаман городовий козелецький 07.1664 Гарда Андрій суддя полку Київського Гарячка Марко сотник козелецький 08.1664 Конашевський Петро, намісник від полковника київського Прокіп Кіндратович, отаман городовий козелецький 08.1664 Дворецький Василь, полковник київський 01.1665 Кальницький Гнат полковник київський Митченко Андрій писар полку Київського Клименко Павло сотник козелецький Прокіп Кіндратович отаман городовий 06.1665 Прокіп Кіндратович отаман городовий козелецький Магіровський Федір сотник Івануковський	01.1665 Лишень Василь, товариш сотні Козелецької 06.1665 Жила Роман, козак на уряді 07.1666 Левенець Іван товариш козелецький 07.1667 Жила Роман, Прокіп Дем'янович, Іван [Куж/д...] товариство на уряді 10.1668 Хонсовський Семен, козак Війська Запорозького, засланий від полковника Хмельницького Павла Яновича на розгляд справи

¹ Складено за: Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kraków PAN 280, mf. 9105. 184 k.

<p>06.1666 Долинський Олександр Іванович війт Дуденко Павло бурмістр Кохан Стефан райця Дебельський Йосип райця</p> <p>07.1666 Яцько Трохимович бурмістр</p> <p>05.1667 Долинський Олександр Іванович війт Яцько Трохимович бурмістр Кохан Стефан райця</p> <p>08.1667 Сушко Артем Богданович райця і бурмістр наказний Мукосієнко Григорій Стефанович лавник козелецький</p> <p>10-11.1667 Долинський Олександр Іванович війт Коробка Василь Григорович бурмістр Мирополець Дацько райця Кошильник Семен Карпович лавник Коростишовець Науменко Гришко лавник</p> <p>11.1667 Коробка Василь бурмістр Княжолуцький Михайло райця Лесько Васильович райця Боровик Іван лавник</p> <p>06.1668 Долинський Олександр Іванович війт Коробка Василь Григорович бурмістр Лесько Васильович райця Боровик Іван лавник</p> <p>10.1668 Мирополець Данило райця Коростишовець Григорій райця</p> <p>21.03.1669-03.1670 пан Стефан Протасович війт пан Оксамитний Леонтій бурмістр пан Юрій Іванович райця пан Іовенков Ігнатич (Гнат) райця пан Новосельський Костяга лав-</p>	<p>05.1667 Михайло Іванович полковник київський Клименко Павло сотник козелецький Безпальчий Лесько отаман городо- вий</p> <p>11.1667 Домонтович Петро писар полковий київський Климович Павло сотник козелецький Матвій Васильович отаман городо- вий</p> <p>10.1668 Хмельницький Павло Янович полковник київський Прокіп Кіндратович отаман городо- вий козелецький</p> <p>03.1670 Солонина Костянтин полковник київський Солонина Яків полковник наказний київський Мирченко Андрій писар полковий Безпальчий Леонтій отаман городо- вий козелецький</p> <p>1671 Солонина Костянтин полковник київський Бут Василь полковник війська запо- розького комонний Кразе (?) Кирик писар полку комонного Омельченко Семен осавул полковий комонний Чмир Прокіп хорунжий полку комонного</p> <p>1673 Солонина Костянтин Дмитрович полковник київський</p> <p>11.1673 Незамай Юрій суддя полковий київський</p> <p>1676 Незамай Юрій суддя полковий київський Кобилінський Семен осавул полковий Строковий Федір сотник козелецький</p>	<p>1676 Лисий Якуб, товариш військо- вий компанії Павловського</p> <p>1685 Підтереб Трохим, товариш сотні Остерської Бистрицький Павло, товариш військового козелецький</p> <p>1686 Лапоть Лук'ян, товариш військо- вий козелецький</p> <p>06.1688 Жиленко Василь Бутко Лук'ян Кукла Григорій товариші заслані на козелецький уряд від полковника</p> <p>02.1690 Куриліха Анастасія, вдова, товаришка сотні Козелецької</p> <p>03.1690 Шам Семен товариш сотні Козелецької товариші Андрій Шам, Прокіп Медведський</p> <p>04.1690 Домонтович Олексій, Іляше- вич Прокіп, Левкович Іван свідки на уряді</p> <p>03.1690 Мандик Федір, Мандик Іван, Васеченко Іван Єткувченко Опанас товариство заворицьке</p>
--	--	---

<p>ник пан Колодка Іван лавник 07.1670-03.1671 Стефан Протасович вїйт Петро Демидович бурмістр Родіон Артемович райця і бурмістр наказний Мирополець Яків райця Лаптенко Федір лавник Дулка Михайло лавник 1671-1672 Коробка Василь вїйт Колеснікович Карпо бурмістр Стефан Сергійович райця Павло Григорович райця Набок Федір лавник 05.1673 Коробка Василь вїйт Оксамитник Леонтій бурмістр Юрій Іванович бурмістр 11.1673, 01.1676 Оксамитний Леонтій вїйт Носенко Стефан Сергійович бурмістр Дем'ян Федорович бурмістр (1676 райця) Павло Михайлович райця Олійник Федір лавник Григорій Остапович лавник 1676 Чешка Іван райця 07.1681 Коробка Василь вїйт Юрій Іванович бурмістр Гнат Онуфрійович і Григорій Остапович райці Дем'ян Максимович і Василь Олещенко лавники 04.1685 Коробка Василь вїйт Колеснікович Карпо бурмістр Овдій Гнатович райця Носуля Михайло райця Княжолуцький Федір лавник Злотниченко Кирило лавник 1686 Коробка Василь вїйт Демко Федорович бурмістр Доля Іван райця Куча Ясько райця Лук'ян Федорович лавник</p>	<p>Жила Роман отаман городовий 1684, 1689 Жила Ілля осавул полковий київський 07.1685 Григорій Карпович полковник київський Павло Олександрович обозний полковий київський Радич Завецький Климентій писар на той час київський Гаврило Карпович сотник козелецький Михайло Іванович отаман городовий 10.1686 Павло Олександрович обозний полковий київський 11.1686 Григорій Карпович полковник київський Дворецький Іван Васильович сотник остерський Сидко Іван отаман городовий остерський 06.1687 Сава Павлович осавул сотенний козелецький 06.1688 Солонина Костянтин полковник київський Герасим Данилович отаман козелецький 07.1689-03.1691 Григорій Карпович полковник київський 02-05.1690 Феодосій Миколайович обозний полковий київський Борсук Петро сотник козелецький Довгий Остап отаман городовий козелецький 03.1690 Бутко Лук'ян сотник моровський Бобошко Макар отаман заворицький Лещенко Грицько отаман мокрецький 04.1690 Борсученко Петро Юхимович сотник козелецький</p>	<p>10.1691 Феодосій Миколайович значний товариш військовий козелецький 08.1695 Фіалковський Іван 12.1695 Григорій Карпович, товариш значний військовий Голобояринський Михайло Стефанович товариш полковий і житель чернігівський 04.1699 Байкараб Михайло значний товариш полку Київського 07.1699 Феодосій Миколайович Шум Михайло Голод Михайло значні товариші сотні Козелецької 05.1700 Вольський Григорій Карпович значний товариш військовий 06.1727 Шавула Іван Григорович Шаула Федір Шелест Іона Галанський Іван Наливайко Василь Падун Яків Швачка Іван Дубовик Роман Москаленко Яким Бруй Сидір</p>
--	--	--

<p>Ярема Петрович лавник 11.1686-07.1687 Коробка Василь вїт Кривецький Григорій бурмістр Миропольський Яків райця Олександр Герасимович райця Калачненко Іван лавник Григорій Гаврилович лавник 09.1687-06.1688 Кривецький Григорій вїт Юрій Іванович бурмістр Радич Парфен райця Проскуренко Іван райця Страшенко Гнат лавник Підгаєцький Семен лавник 10.1688-09.1689 Юрій Іванович вїт Колесникович Карпо бурмістр Катрич Яків райця Лагон Василь райця Руденко Кирило лавник Стефан Йосипович лавник 12.1689-02.1690 Коробка Василь вїт Дем'ян Федорович бурмістр Солоха Яків райця Кияниця Іван райця Семикрас Павло лавник Ілченко Дем'ян лавник 03.1691 Коробка Василь вїт 05.1691 Юрій Іванович вїт Колесникович Карпо бурмістр 09.1691-05.1693 Яцкевич Петро вїт козелецький 04.1694 Яцкевич Петро вїт Овдій Гнатович бурмістр Сусло Тимофій райця 1696 Яцкевич Петро вїт Маткевич Григорій бурмістр Кривецький Матвій райця Лукашенко Омелян райця Іван Макарович лавник Лопотинський Василь лавник Ісак Григорович бурмістр чернігівський 1697 Яцкевич Петро вїт</p>	<p>Хворостовський Влас отаман городовий козелецький Кагарлик Степан отаман городовий гоголівський і сотник наказний 01-10.1691 Марченко Степан отаман козелецький Варава Степан городничий козелецький 09.1691 Мокієвський Костянтин полковник київський 05.1693 Бутко Лук'ян отаман козелецький 05.1695 Барановський Яків осавул полку Київського 08.1695 Мокієвський Костянтин полковник київський Пашковський полковник охочекомонний Палажелченко Михайло полковник охочекомонний Палій Семен полковник охочекомонний Рожанський Роман сотник гоголівський 09.1697 Борсук Петро сотник козелецький 03.1698 Єнкевич Василь писар полковий київський Жила Ілля осавул полковий київський Борсук Петро сотник козелецький Михайло Іванович отаман городовий 05.1698 Феодосій Миколайович полковник наказний київський Борсук Петро сотник козелецький Лях Федір отаман городовий козелецький 11.1698 Жила Ілля суддя полковий та полковник наказний київський Борсук Петро Іванович сотник козелецький Довгий Остап отаман городовий 07.1699</p>	<p>Забуга Іван товариство свідки на уряді носівському 03.1628 Остапенко Михайло товариш носівський 04.1730 знакові товариші полку Київського Єфімов Петро Гриценко Кирило 05.1730 Солонина Федір значний військовий товариш полку Київського</p>
---	---	---

<p>Радич Парфен бурмістр Куча Ясько райця Парфен Іванович райця Григорій Матвійович лавник Марко Павлович лавник 11.1697-03.1698 Яцкевич Петро вїт Овдій Гнатович бурмістр Василь Фтеодорович райця Ілля Васильович райця Дрожчевський Іван лавник Набок Андрій лавник 03.1698-03.1699 Яцкевич Петро вїт Іван Макарович бурмістр Маджара Федір райця Болшук Андрій райця Руденко Кирило лавник Ісай Лук'янович лавник 05.1699 Яцкевич Петро вїт Іван Макарович бурмістр Лапоть Матвій райця Качан Петро райця Микитенко Федір лавник Давид Мартинович лавник 05.1700 Яцкевич Петро вїт Іван Макарович бурмістр Сироватка Іван райця Набок Андрій райця Нагорний Яків лавник Артюшенко Іван лавник 06.1701-02.1702 Журовський Стефан вїт Островський Василь бурмістр Степан Йосипович райця Дрожчевський Іван райця Руденко Кирило лавник Ісай Лук'янович лавник 12.1729 Головка Карпо Андрійович вїт Радченко Григорій бурмістр Іващенко Федір райця Лазоревич Іван райця Тріска Іван лавник Клим Григорович лавник 05.1730 Набок Андрій вїт Михайло Парфенович бурмістр Савенко Іван райця</p>	<p>Жила Ілля суддя полку Київського Чернятовський Роман осавул полковий київський Бутко Лук'ян Іванович сотник козелецький Губа Василь сотник острицький Жила Василь сотник наказний козелецький Довгий Остап отаман городовий 10.1699 Мокієвський Костянтин полковник київський Бутко Лук'ян Іванович сотник козелецький Довгий Остап отаман городовий 03.1700 Жила Ілля суддя полковий Чернятовський Роман осавул полковий київський Борсук Петро сотник козелецький Голод Михайло отаман городовий 07.1700 Михайло Іванович наказний полковник київський Голод Михайло отаман городовий козелецький 05.1725 Танський Антон полковник київський Билина Трохим сотник носівський Сеник Федір сотник наказний носівський Турик Роман отаман городовий носівський Шелест Іона отаман курінний 06.1726 Танський Антон полковник київський Билина Трохим сотник носівський Бородавка Іван отаман городовий 05.1727 Прутянул Іван сотник носівський Бородавка Іван отаман городовий носівський Петро Юхимович писар сотенний носівський 06.1727 Шелест Іона сотник наказний носівський 03.1728-03.1730 Шавула Іван сотник носівський</p>	
--	--	--

Даценко Федір райця Яків Максимович лавник Ющенко Петро лавник 05.1731 Шафаренко Василь війт Григорій Леонтійович бурмістр Ситник Федір райця Лаляк Андрій райця	Наливайко Прокіп отаман городо- вий носівський 04.1730 Шум Матвій другий осавул полко- вий київський Наливайко Прокіп отаман городо- вий носівський	
--	--	--

Джерела та література

1. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. / Черниговская губернская архивная комиссия; под ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Тип. Г. М. Веселой, 1914. – 138 с.

2. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В.Л. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. – Вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов. – 236 с.

3. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1913. – Вып. 2: Справы вечистыя 1664–1671 годов. – 115 с.

4. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / ред. и прим. В. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. – Вып. 3 : Справы вечистыя 1672–1680 годов. – 124 с.

5. Акты Мейского уряда 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т. 37, № 4. – Прилож. С. 1–32; № 5. – Прилож. С. 33–48; № 6. – С. 49–64 ; № 7. – С. 65–112.

6. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України: монографія. – К. : Інститут історії України, 2009. – 271 с.

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 55256. – 365 арк.

8. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 55257. – 200 арк.

9. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6966. т.І. – 78 арк.

10. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6966. – т. II. 70 арк.

11. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6966. – т. III. 160 арк.

12. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6967. – 69 арк.

13. ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 49–84. – 74 арк.

14. Книги третье меские Ператинские // Стороженки: фамильный архив: в 8 т. – К., 1908. – Т. 6. – 499 с.

15. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини: [монографія]. – К. : ІПі-ЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

16. Кривошея В. Старшина Козелецької сотні Київського полку // Запорозька Січ і Українське козацтво: зб. наук. праць / ред. колегія: В. В. Кривошея (голова) [та ін.]. – К. : ДП «Пріоритети», 2013. – С. 69–87.
17. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (збірник актових документів) / підг. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. – К. : Наукова думка, 1986. – 222 с. – (Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот).
18. Миллер Д. Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722). – Х., 1894. – 16 с.
19. Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664–1673 гг. / В.Л. Модзалевский. – Чернигов, 1911. – 37 с.
20. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. CLVII: Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.
21. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов. – Чернигов : Типография губернского правления, 1887. – 66 с.
22. Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии: 1909–1910. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 71–105.
23. Пиріг П. Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 32–42.
24. Пиріг П. Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651–1657 рр. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 26–35.
25. Протокул до записовання справ поточных на рок 1690. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1852. – 180 с.
26. Протокуль до записования справъ поточнихъ на рокъ 1690 // Черниговские губернные ведомости. – 1852. Год пятнадцатый. – №№ 36–44. – С. 381–383, 396–401, 414–418, 429, 441–443, 462–468, 482–485, 490–500.
27. Протыкуль справъ поточнихъ 1683 годъ // Черниговскія губернскія ведомости. – 1857. – № 21–33. – С. 175–288.
28. Стародубского магистрата книга справ поточных : (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1894. – Т. 6 : Труды педагогического отдела историко-филологического общества, вып. 2. – С. 259–274.
29. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (ЦДАУК) – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 24–29, 34–49, 82–91.
30. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kraków PAN 280, mf. 9105. 184 k.

Похід Пилипа Орлика 1711 року на Правобережну Україну

Пилип Орлик звичайно ж є непересічною особою української, та й світової історії. Він, як спадкоємець Мазепи, пішов за ним в еміграцію і навіть зайняв гетьманський престол по його смерті. Розуміючи, що гетьманування буде важким, адже засобів для існування майже немає, він одразу ж починає налагоджувати зв'язки з сусідами, шукаючи підтримки та союзників, щоб виступити з реваншем проти Росії, і зокрема Петра I, та об'єднати Україну. Зараз, в роки незалежності, ми також переживаємо важкі часи, адже українсько-російські відносини є складними і неоднозначними. Такими вони були тоді, і такими вони залишаються зараз. Саме тому дана тема є актуальною, адже і сьогодні актуальними залишаються його ідеї єдності і неподільності української держави бо в Україні існують такі явища як мовний розкол, відмінність по менталітету та загроза спалаху конфронтації населення східних і західних регіонів, прояви сепаратизму та федералізація країни.

Шведсько-українська поразка в 1709 р. мала далекосяжні негативні наслідки. Москва ставала в ряди першорядних європейських держав: вона виростала в силі не тільки на півночі — супроти шведів, але також і на півдні — супроти турків. Зайнявши Правобережну Україну Петро I ставив під загрозу васальні володіння Туреччини в Східній Європі: Крим, Молдавія та Валахія ставали безпосередніми сусідами московського царя. Політична рівновага на Сході Європи рішуче перехилилася на бік Москви.

Діставши гетьманську булаву, Пилип Орлик одразу ж взявся за продовження справи свого попередника – Івана Мазепи. Його сили, в порівнянні з силами Петра I, були досить малі. Разом з Орликом були запорожці, що пристали до Мазепи під проводом Костя Гордієнка, козаки, що пішли за Мазепою і старшина. Його бажання визволити Україну з-під «тиранського московського ярма» було настільки велике, що він з цими незначними силами вирішив вирушити на Україну [12, 239].

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р. король Карл XII будував плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом із турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ.

1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю Пилипа Орлика, кримського хана Давлет-Гірея і Ю. Потоцького – представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною [9, 487].

У зв'язку з цим Орлик почав активну політичну діяльність. Він відправив до України своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали із закликом визнати його владу та закликати місцеву старшину відмовитися від російського протекторату й перейти під шведську корону [2, 13].

Для допомоги ж українському війську Орлик почав переговори з кримським ханом Давлет-Гіреєм. Посередником між ними став французький посол Дезайєр. У своїй реляції до міністра закордонних справ Торсі він писав: «Новий запорозький гетьман людина з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під москалів. Він прохав протекції для своєї нації і його християнської величності, кажучи, що в інтересах Франції, щоб Порта почала війну з москалями» [1, 97].

Уже на початку грудня 1710 р. до Криму виїхала українська делегація, до складу якої входили прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий та генеральний писар Максимович [7, 347]. 23 січня 1711 р. гетьман України Пилип Орлик та кримський хан уклали військовий союз «Договір між Кримською державою та Військом Запорізьким і народом Малоросії, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу» [3, 357]. За аналогією з іншими міжнародними договорами, що отримали у пізніших дослідженнях назву згідно з місцем їх укладення, цей документ можна назвати Кайрським договором 1711 р. (брід Кайр на р. Дніпро) [4, 61]. Договір складено у формі привілею-резолуції Криму Війську Запорозькому. За даним договором хан з усім своїм ханством зобов'язувалися допомогти українцям визволити Україну з-під Московщини і зберігати надалі союз з Військом Запорозьким, за зразком спілки Богдана Хмельницького з Ісламом-Гіреєм, без усяких претензій на панування над козаками й українськими землями: «Ми бажаємо бути друзями їхніх друзів, ворогами їхніх ворогів і надавати в скрутні часи всіляку підтримку. Ми не бажаємо жодним чином втручатися у вибори гетьмана та достойників. Ми не бажаємо з жодних причин завдавати шкоди їхнім краям, людям, кордонам, землям, соляним розробкам,

рибальським і мисливським угіддям» [3, 358]. Також в договорі говорилося про те, що не зважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності короля Швеції» [9, 487]. Таким чином, вперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII Густава.

Гетьман активно вів переговори про військовий антиросійський союз з Кубанською ордою та донськими емігрантами генерала Некрасова, а також з представниками повсталих башкир [4, 58]. Її експонентом був генеральний осавул Григорій Герцик, якого було відправлено до донців, прихильників Булавина, які заховалися від московської помсти на території Кубанської орди, але мали зносини з Військом Донським. З ним нав'язав Герцик тісні стосунки, маючи своїм завданням притягнути їх до шведсько-українсько-татарського союзу. Донські козаки відгукнулися, і на початку липня 1710 р. були їх посланці на аудієнції у шведського короля. Також він побував і в кубанського султана (сина кримського хана); йому вдалося зав'язати зносини з казанськими татарами і башкирами [7, 347].

У цей час Карл XII теж не сидів склавши руки. Зрозумівши, що через несприятливу військово-політичну ситуацію не зможе швидко повернутися до Швеції, король розпочав переговори з турецькими зверхниками, намагаючись залучити збройні сили Порту у боротьбі з Московським царством. Шведська дипломатія досягла свого. 20 листопада 1710 р. турки оголосили цареві війну [6, 23].

На цей час в Росії внутрішнє становище досить ускладнилось: населення було виснажене тривалою війною, іноземці-офіцери висловлювали невдоволення затримками платні, в країні поширювались різноманітні епідемії серед великої рогатої худоби, що призвело до подорожання м'яса. Також, внаслідок недавніх військових дій, бідувало й населення Лівобережної України. Від походів та фортечних робіт зубожіло козацтво. На Правобережній Україні російські воєначальники відбирали у населення продовольство й фураж – не тільки лишки, а й найнеобхідніше. Так 10 грудня 1710 р. пруський резидент у Польщі Лельгелфел писав до свого короля, що москалі роблять страшні безчинства на Поділлі: «беруть хліб і сіно, не залишаючи селянинові ні крихти на прожиток; голодна смерть загрожує через те і людям, і худобі» [5]. Цілком зрозуміло, що така політика дуже допікала і поспільству, і козацт-

ву. Це викликало невдоволення й протести місцевого люду. Тому поширювані на Правобережній Україні універсали Пилипа Орлика із закликом до боротьби з Москвою знаходили відгук серед населення. «...підступні ворожі плани (Москви. – Т. Ч.) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їх прадавніх земель» [9, 488].

Після цих договорів на початку 1711 р. в двох напрямках відбувся спільний з ханом похід на Україну. У січні 1711 року Девлет-Гірей з 50-тисячною ордою та кількома сотнями запорожців рушив на Слобожанщину. Спочатку хан не зустрів серйозного опору. Населення, бачачи з татарами запорожців, виявляло поміркованість, а іноді навіть прихильність: легко були взяті Мерефа і Тарасівка, а жителі Водолаги самі відкрили міські ворота. Та на підступах до Харкова хан несподівано повернув назад до р. Самари і взяв в облогу розташовані на ній фортеці – Новосергіївську і Новобогородську. Залога в Новобогородську дала відсіч татарам, Новосергіївська ж фортеця здалася без бою. Залишивши загін на Самарі та татарську облогу в Новосергіївській фортеці, 5 березня хан повернув на Крим, взявши з собою 12 тис. бранців [8, 26]. За ханом погналось царське військо, наздогнало українців, що йшли разом з ним і завернули їх назад, вчинивши над ними жорстоку кару: через те, що українці пробували відбиватись зброєю від царського війська, москалі, взявши їх, приговорили кожного десятого з них по жеребу, за «зраду царя» й озброєний виступ проти царського війська, до смертної кари, а решту, забравши всіх до Москви, заслали разом з жінками і дітьми на поселення. Така ж кара спіткала тих українців, які віддали татарам Сергієвськ [2, 15].

Щодо головної акції Орликової на Правобережній Україні, то вона почалася 31 січня 1711 р., коли союзна армія в складі буджацької та білгородської орди в числі 20-30 тисяч люду, на чолі якої стояв син кримського хана — султан Галга, поляків під командою київського воєводи Потоцького та старости Галецького й запорожців під командуванням Костя Гордієнка, що нараховували в своїх рядах — і поляки, і запорожці разом — 6-7 тисяч люду виступила з Бендер [5].

Біля Рашкова армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала просуватися вперед. Ще в першій половині лютого розмістилася вона між Немировим, Брацлавом і Вінницею: у Вінниці осів султан Галга, біля Немирова зосередилися козаки й поляки. Спротиву не було: генерал Волконський і підлеглий йому генерал Відман,

що стояли на кордонах Молдавії, відступали без бою, охороняючи спочатку Кам'янець та йдучи пізніше, певно, через Бердичів на Київ [8, 27].

Орлик намагався залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля для возз'єднання України та звільнення її від російської присутності: «Коли Вас зупиняє теперішній мій титул, що я ношу, то будьте певні, що для загального добра я уступлю його Вам, як старійшому. Не йміть віри тим, що кажуть буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні. Блискуча Порта, Його Величність король шведський і хан кримський уже межі собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б завше самостійною державою» [2, 14]. На жаль, Скоропадський не тільки не підтримав починань П. Орлика, а навпаки – вислав на Правобережжя козацькі полки.

Наприкінці лютого, на початку березня союзна армія просунулася вперед. Вона взяла напрямок на Білу Церкву, але пішли не прямою дорогою, а спершу на схід до Звенигородки, а звідти на північний захід до р. Рось. Ціль була очевидною: взяти Правобережну Україну під свій контроль аж до Дніпра, ставлячи за мету захоплення Білої Церкви. По дорозі союзна армія мала й першу сутичку з ворожою стороною: проти Орлика було послано генерального осавула Бутовича. Але в бої під Лисянкою він потерпів поразку й здався в полон. Після цього справа пішла на краще. Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського сюзерена, Орлику вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як богуславський полковник Самійло Іванович (Самусь), корсунський полковник Андрій Кандиба, уманський полковник Іван Попович та канівський полковник Данило Ситинський [10, 31]. Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив королеві Карлу XII Густаву, що його військо зросло більш ніж у п'ятеро. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників нараховували близько 3-х тисяч козаків, то, на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15-ти тисяч осіб.

До околиць міста армія прибула 18 березня. Орлик обступив Білу Церкву і взяв її в облогу. 25 березня війська гетьмана розпочали приступ добре укріпленої фортеці Аджє Петро I давно звернув увагу на Білу

Церкву, розуміючи її значення як головного форпосту на Правобережній Україні. Фортеця була добре забезпечена всім потрібним для втримання облоги, адже ще незадовго до приходу Орликової армії були довезені бойові припаси, порох та оливо. Але власне залога Білої Церкви була невелика: вона складалася з 500 московських вояків, що стояли під командою полковника Анненкова, та частини білоцерківських козаків полковника Танського, вірних московському цареві [8, 26]. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, але триденний штурм результатів не дав. Ця невдача дала поштовх татарам для зради Орлика. Незадоволені строгим контролем, заявляючи претензії на ясир та почувши про наближення московських військ, вони вирішили діяти по своєму. Білгородська орда, розпустивши свої загони майже до Дніпра, беручи ясир та руйнуючи церкви пішла до Бугу. Борис Крупницький писав: «Коли приглянемося до цієї операції татарського хана ближче, то побачимо, що вона прийняла характер тих звичайних наїздів на Україну, що їх робили татари й без того щороку. Ні союз зі шведами, Орликом і запорожцями, ні взятє на себе зобов'язання не робити шкоди українському населенню й козацтву, ні в чому не змінили татарського поводження. Кримський хан, очевидно, і не міг, і не думав надовше затримуватися на українській території. Тому й робив те, що йому здавалося єдиним у такій ситуації доцільним: швидко рухаючись, як можна більше знищити підвладну московському цареві територію й ослабити таким чином московсько-козацькі сили на сусідній йому українській землі» [5].

Наслідком татарської зради було те, що Орликова армія різко зменшилася. Правобережне козацтво, що приєдналося до гетьмана кинулося рятувати свої сім'ї від татар, які плюндрували села і містечка та брали людей у полон [11, 352]. Прийшлося відмовитися від облоги Білої Церкви й відтягнути війська до Фастова. Наприкінці квітня Орлик і запорожці були вже в Бендерах. Майже в той самий час опинився там і Потоцький, який спочатку зробив спробу піти на Волинь [8, 26].

Отже, незважаючи на певні політичні успіхи гетьмана, зокрема укладення договору між кримським ханом та гетьманом, налагодження відносин зі Сходом та підтримку населенням Правобережжя Пилипа Орлика, похід 1711-го року зазнав невдачі. Для відвоювання Правобережної України залишалось взяти ще лише Білу Церкву, де залишилась московська залога, але через зраду татар правобережне козацтво кину-

лось рятувати свої сім'ї, чисельність армії різко скоротилася і гетьман змушений був повернутися до Бендер.

Джерела та література

1. Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (сторінки дипломатичної історії) / І. Борщак. – Український історичний портрет, 1991. - № 8. – С. 97-111.
2. Різниченко В. Пилип Орлик (гетьман-емігрант): його життя і діяльність / В. Різниченко. – К.: Заповіт, 1991. – 48 с.
3. «Пакти і Конституції» Української козацької держави: (до 300-річчя укладання) / упоряд. В. А. Смолій. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.
4. Кресін О. Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством / О. Кресін // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – 2008. – С. 48-71.
5. www.mazepa.name/history/orlyk.html. – Пилип Орлик на Правобережні України в 1711 р.
6. Фігурний Ю. С. Український гетьман Пилип Орлик / Ю. С. Фігурний. – К.: НДІУ, 2008. – 124 с.
7. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – Київ – Нью-Йорк: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 518 с.
8. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик: його життя і доля / Б. Крупницький. – Мюнхен-Німеччина: Дніпрова хвиля, 1956. – 78 с.
9. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 -1721 рр. / Т. Чухліб. – К.: Видавництво імені Олени Теліги. – 616 с.
10. Чухліб Т. Пилип Орлик / Т. Чухліб. – К., 2013. – 64 с.
11. Історичні постаті України. Історичні нариси / Упоряд. О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – 384 с.
12. Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: ВІК, 2004. – 276 с.

Євген Луняк (Ніжин)

Роль Георгія Кониського в геополітичних трансформаціях у Східній Європі в другій половині XVIII ст.

Як відомо, у другій половині XVIII ст. у Східній Європі відбулися карколомні зрушення. Вони були пов'язані з тим, що з мапи світу зникла найбільша європейська держава того часу – Річ Посполита. Її

останнім королем став Станіслав-Август Понятовський, який у 1764 році за підтримки Росії зійшов на престол, залишався на троні понад три десятиріччя і саме з його правлінням пов'язані три поділи Речі Посполитої, внаслідок яких ця держава повністю припинила своє існування. Основні події, пов'язані з тими геополітичними змінами, були пов'язані насамперед з територією сучасних України та Білорусії.

У центрі цих геополітичних змін і їх активним діячем стала людина, що народилася в Ніжині – Георгій Кониський. Чому саме його роль виявилася такою важливою?

Річ Посполита в кордонах 1772 року, на момент першого розподілу, була найбільшою європейською державою того часу. До неї входила більша частина України і майже вся територія Білорусі. Загалом ситуація для українців і білорусів Речі Посполитої була тоді дуже печальною. Нині 80% сучасних білорусів визнають своєю релігією православ'я, 15% називають себе католиками, але тоді в середині XVIII ст. ситуація була зовсім інакшою. 80% населення Білорусі змушені були визнати себе греко-католиками і тільки близько 10% були віддані православ'ю. Православне населення, яке було традиційним на цій території, зазнавало величезного тиску. 1717 року православним було заборонено будувати нові храми і ремонтувати старі. З 1733 року православні не мали права отримувати будь-які громадські посади, в 1736 році православний священник міг призначатися тільки з дозволу самого короля, загалом протягом першої половини XVIII ст. у православних було забрано близько 165 храмів, православне населення силою змушували навертатися до уніатства, тобто переходити до греко-католицької релігії. Православних священників на вулицях били, ображали, змушували приймати уніатство, і тільки після цього дозволяли відправляти службу [3]. Єдиною православною єпархією, яка на середину XVIII ст. залишалася на території Речі Посполитої, була Могилівська. Саме з цією єпархією і пов'язана діяльність Георгія Кониського, яка значною мірою опинилася у вирі згаданих геополітичних змін: зникнення Речі Посполитої, ослаблення Османської імперії, зростання могутності Росії.

Отже, хто такий Георгій Кониський? Згідно біографічних даних, він народився 20 листопада 1717 року в Ніжині, в родині вихідця з місцевої козацької старшини Йосипа Іванович Кониського і його дружини – Наталії Іоаникіївни з року Мокриєвичів, які були пов'язані з чернігівською козацькою старшиною [4]. Загалом рід Кониських дуже

пов'язаний з Ніжином. Згадаємо, що одна з центральних вулиць Ніжина, нині вулиця Батюка, раніше називалась Кониською. Батько майбутнього просвітителя – Йосип Іванович Кониський, деякий час виконував обов'язки ніжинського бурмистра, що говорить про його великий авторитет у Ніжині. Свого сина Григорія, а саме так його звали від народження, він відправив до Києво-Могилянської академії, де протягом півтора десятиліття, з 11 до 26 років той навчався. Після завершення навчання в академії молодий чоловік вирішив прийняти чернечий сан, трошки змінивши своє ім'я й ставши з Григорія – Георгієм. Варто нагадати, що на гербі Ніжина зображений саме Георгій Побідоносець або Юрій Змієборець.

Молодий Кониський прийняв чернечий постриг, але авторитет його в Києві вже був надзвичайно великим, і протягом 10 років Георгій викладав у Києво-Могилянській академії, а з 1752 по 1755 рік був її ректором [7].

На той час, коли він став ректором академії, а це був тоді єдиний вищий навчальний заклад на теренах Російської імперії, Георгію Кониському було лише 35 років. Однак у 1755 році його доля кардинально змінюється, він отримує доручення від російського уряду, очолити єдину в Речі Посполитій православну єпархію – Могилівську, після смерті попереднього єпископа. Їхати в Річ Посполиту було дуже небезпечно, адже ставлення до православних там з боку католицької шляхти було негативним, але Георгій Кониський приймає це рішення. Він був висвячений 20 серпня 1755 році в Софіївському соборі в Києві на могилівського єпископа і вирушив до своєї єпархії. Кониський одразу розгорнув активну діяльність з підтримки православного населення. В Могилеві він відкриває духовну семінарію, а також типографію, яка друкує книги для простого населення. Саме в цей час, він намагається захищати православне населення від місцевої шляхти. Блискуче володіючи латинською мовою, чудово знаючи законодавство, він заступався за вірних своєї церкви і висловлював протести навіть на адресу короля. На нього вчинялися збройні напади, і під час одного з богослужінь його оточила юрба католиків, які хотіли його вбити, але місцеві селяни його сховали і допомогли йому втекти. В наступному році на його будинок в Могилеві був здійснений напад, будинок підпалили, але самому Кониському вдалося врятуватися, сидючи в підвалі. Були серйозні побоювання, що Кониський може бути вбитий на своїй посаді в Могилеві, і в Росії навіть розглядався варіант перевести його з Мо-

гилева до Пскова, де його життю нічого не буде загрожувати. Але у 1762 році в Росії до влади приходять Катерина II, яка вирішує, що Кониський може прислужитися їй саме в Речі Посполитій. Вона пообіцяла йому свою повну підтримку. Під час коронації вона запросила Георгія Кониського до Москви. Він звернувся з проханням до цариці підтримати православне населення Білорусі та України, і Катерина II пообіцяла свою повну підтримку [3; 8].

Одним з перших кроків Катерини II, як вже згадувалося на початку, було зведення на престол Речі Посполитої Станіслава-Августа Понятовського, свого колишнього фаворита, який став провідником волі цариці. Уже в наступному році Георгій Кониський виступав перед Понятовським із латинською промовою на захист православних. На той час всіх некатоликів у Речі Посполитій називали дисидентами, як правило, це були або протестанти, або православні. Латиномовну промову Георгія Кониського опублікували європейські газети, і західні оглядачі сходились в тому, що не було ще до цього такого поборника, захисника православного населення в Речі Посполитій, як єпископ могилівський [5; 9; 10].

1768 року вибухнула Коліївщина. Українські селяни, озброєні затесаними колами та ножами (звідси і колій – той що коле), повстали проти своєї польських панів і євреїв-орендарів. Чому вибухнуло це повстання? До Коліївщини призвела, в першу чергу, внутрішня політика Речі Посполитої, утиски православних.

Георгій Кониський став одним з організаторів у 1767 році Слуцької конфедерації, яка взяла своїм обов'язком захист всіх дисидентів Речі Посполитої, тобто всіх некатоликів. У відповідь на утворення Слуцької конфедерації частина католицької шляхти утворила свою – Барську конфедерацію, яка якраз і напала на православних. Звірства Барської конфедерації, напади на українських селян, спалення православних церков, побиття священників, гвалт над місцевим населенням призвели до Коліївщини [3]. Влітку 1768 року повсталі гайдамаки під проводом Максима Залізняка захопили Умань, і місцевий козацький гарнізон під командуванням Івана Гонти теж приєднався до повсталих.

Георгій Кониський підтримував зв'язки з одним з найбільших ідеологів Коліївщини, архімандритом Мотронинського монастиря, де гайдамаки святили свої ножі – Мельхиседеком Значко-Яворським, який був однодумцем Кониського. Така підтримка для Кониського в Речі Посполитій означала фактично смертний вирок, тому за секрет-

ним приписом цариці, його було перевезено до Смоленська на територію Російської імперії, щоб уберегти від розправи з боку польської шляхти. 4 роки Кониський в листах підтримував свою паству, і тільки в 1772 році, коли відбувається перший поділ Речі Посполитої, повернувся до Могилева [8].

Росія отримала північно-східний регіон тодішньої Речі Посполитої з такими містами як Полоцьк, Вітебськ, Мстислав. Що найцікавіше, Полоцьке, Вітебське, Мстиславське воєводства, які існували в Речі Посполитій, були об'єднані у Могилівську губернію. Чому російським урядом було обрано Могилів? Тому що саме це місто стало центром найбільшого захисту православного населення.

Катерина II, говорячи про те, що Росія не забрала жодного клапця власне польської землі мала певну рацію. Адже територія Білорусі, яка завжди належала Русі, це традиційна православна територія.

Окремо варто згадати про ймовірність авторства Георгія Кониського щодо відомого історико-політичного трактату кінця XVIII ст., де обстоюються права України, - «Історії русів». Нині його авторство більшістю дослідників ставиться під сумнів, однак довгий час саме перу Георгія Кониського приписували написання цього блискучого твору й саме його ім'я згадане у передмові. У будь-якому разі питання про можлива причетність цієї людини до виникнення «Історії русів» потребує уважного вивчення.

У 1783 році Георгій Кониський отримав сан архієпископа Білорусії, став членом Святійшого Синоду й контролював не тільки ту частину країни, яка опинилася під владою Російської імперії, але і ту територію, яка ще залишалася у складі Речі Посполитої [3]. Він знову починає активно добиватися того, щоб і решта територій Білорусі, а також Правобережна Україна також відійшли до складу Росії. Це відбулося ще за життя Кониського у 1793 році під час проведення другого поділу Речі Посполитої.

Георгій Кониський помер 24 лютого 1795 року і похований у Спаській церкві в Моглеві. Він сам склав собі епітафію, відчуваючи свою смерть, просячи написати на своїй могилі наступне:

«Колыбель Нежин, Киев мой учитель,
Я в тридцать восемь лет сделался святитель.
Семнадцать лет боролся я с волками.
А двадцать два, как Пастырь, отдохнул с овцами.
За претерпенные труды и непогоду,

Архиепископом и Членом стал Синоду,
 Георгий именем, я из Конисских дому,
 Коню подобен бывал почтовому.
 Сего тут падла закрыл грешны кости.
 Год седмисотый пятый девяностый».

Ця епітафія вибита на могилі Георгія Кониського [1].

Коли в 1862 році в російському Новгороді відкривався пам'ятник тисячоліттю Русі, на ньому було зображено просвітників, які відіграли важливу роль в житті Росії, і серед цих просвітників можемо побачити нашого земляка – Георгія Кониського [6]. Уже в 1993 році Білоруська Православна Церква канонізувала Георгія Кониського і встановила обряд його вшанування. Подібне рішення у 2014 році було прийняте на засіданні Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату під головуванням патріарха київського і всієї Русі-України Філарета [2]. Пам'ять святителя Георгія, архієпископа Могилівського і Білоруського, визначено святкувати в Чернігівській єпархії 26 лютого в день його блаженного упокоєння та 6 серпня в день його прославлення. І останнє, в наступному році 20 листопада 2017 року виповнюється 300 років з дня народження Георгія Кониського. А, отже, треба подумати про гідне вшанування цієї достойної людини.

Джерела та література

1. Булгаков М., священник. Преосвященный Георгий Конисский. Минск, 2000. – С. 505.
2. Журнал № 18 Засідання Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату від 26 липня 2014 року під головуванням Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета // <http://www.cerkva.info/uk/synod/5222-synod-26-07-14.html>.
3. Колыванов Г.Е. Святитель Георгий (Конисский), архиепископ Могилевский, и его время // http://history-mda.ru/publ/svyatitel_georgiy_ko_51.html.
4. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. – К.: «Стилос», 2010. – С. 420.
5. Луняк Є. М. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – Монографія. – К.-Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2012. – С. 313-314.
6. Мартынов И. Могилевская земля – Куликово поле святителя Георгия Конисского // <http://www.rv.ru/content.php3?id=7231>.
7. Фощан Я. Культурно-просвітницька діяльність Георгія Кониського на теренах Білорусі // Українознавство. – 2009. – № 13. – С. 47-49.

8. Часовников В. Ю. Пастырь православной Белоруссии: 290 лет со дня рождения Георгия Кониского // Наш современник. – 2007. – № 12. – С. 256-260.

9. De Varsovie, le 24 août // Gazette d'Altona. – 1765. – 13 septembre. – Vendredi. – №147.

10. [Joubert P., abbé] Histoire des révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III, jusqu'à l'année 1775. – Т. 1. – Р. 333-338.

Анастасія Стахурська (Ніжин)

Ляльки-мотанки України, Польщі та Росії

Цікаво, що лялька-мотанка поширена майже на всій території світу. Проте в кожного народу своя лялька з тканини, її назви теж різняться. Але на території України, Росії та Польщі мотанки мають багато спільних особливостей. Самим корінням мотанка походить від давньослов'янських часів, тому ці ляльки так схожі. Українська має хреста замість обличчя, польська – безлика, а от російські більшість безликі, але зустрічаються мотанки й з мальованим обличчя. Можливо, саме мальоване уособлює ігрову мотанку. На сьогодні постає актуальною проблема існування мотанки в цих регіонах, потрібно з'ясувати спільні та відмінні риси.

В слов'янській міфології існує міф про богиню Берегиню. Саме так часто називають ляльку-мотанку в Росії, Польщі та Україні. «Йшли і йшли люди до Сварога та Берегині зранку й до вечора: подивитися на хатину, піч і жорна, скуштувати того дива, що хлібом зветься... І казав їм Сварог: "Спочатку кутину будуйте, виходьте з печер та бурдеїв. Годі скніти в темряві та холоді. Час жити в світлій хаті...» Далі мова йде проте, що люди попросили навчити Сварога будувати хати, а ткати полотно повинна була навчити Берегиня. Тоді промовила до людей Берегиня: «Ось годі вам, люди, ходити в диких шкурах. Треба ткати біле й м'яке полотно та ходити в білій одяганці, як личить дітям Білобога. Я навчу вас, люди, як з конопель куделю робити, як нитку сукати, полотно ткати, як його вибілювати та вишивати». Люди слухали та раділи. Та лютував Сварог та Мара, і хотіли їм наробити шкоди. «Але їм це не вдалося, загнала Берегиня чорних ящурів Мари в річку Рось. І краса засяяла довкруг, і Берегиня була богинею Краси і захисницею її. І пішла по Землі слава про Берегиню як Захисницю Бі-

лої Хати. І стали люди віншувати і молитися їй, Захисниці дому людського від чорних сил. І, навчилися робити полотно, стали роси, і гукри, і кияни вишивати не тільки "стріли Перуна" та «соколів», а й – Берегиню з піднятими в захисному пориві руками, і почали вирізблювати образ Великої Охоронниці на дверях, на вікнах, вишивати її постать на рушниках, на сорочках, аби Берегиня захищала їх від усього злого завжди й повсюдно» [5, 103-106]. Можливо, саме лялькою-мотанкою Берегинею задобрювали богиню. Можна навіть зустріти мотанки в яких руки зосереджені до неба. Але в цих країнах поширені не лише мотанки Берегині, але й інші види мотанок. Також можна додати, що мотанки виготовляються з натуральних тканин. Обов'язковою умовою є використання натуральної тканини всередині, а для одягу можна використовувати й інші тканини. Парадоксально, але в слов'янській міфології зустрічаються богині які теж подарували людям прялку.

В давнину вважалося, лялька-мотанка повинна бути безликою, щоб в неї не переселився злий дух. Ляльки-мотанки України виготовляються із зображенням хреста на обличчі, але можна зустріти також і безликі ляльки. Ляльки Польщі та Росії – безликі [6, 17-26].

Способи створення ляльки були різними: скручування, скочування, змотування, зв'язування, звивання. Слов'яни – це народ, який здебільшого займався землеробством, а Землю порівнювали з жінкою. Мати – Сира Земля, яка уособлювала родючість [10]. Саме звідси виходить перевага жіночих образів над чоловічими. Мотанка – постає символом матері-прародительниці, берегинею роду, могутнім талісманом і символом вічності життя, втілення віри в добро та захист від злих сил. Образ молодої дівчини характерний для слов'ян не тільки щодо родючості, а й взагалі життя. Богинею плодючості, кохання і шлюбу у праслов'ян була Прія. Днем Прії була п'ятниця. Після переслідувань язичницької віри богиню стали називати – П'ятницею. Богиня П'ятниця у слов'ян уявлялася жінкою з довгими золотими косами, яка крутить колесо прядки. Проте зустрічається згадка ще про богиню Дану, яка за легендою подарувала жінці першу прядку. Вона вважалася богинею води, яка породила на світ Любов, Землю та різні речі на ній. Після того як людина навчилася прядсти полотно з його залишків вона створювала ляльки. Наші предки тоді не знали голок та ножиць звідки ляльку просто стали мотати. В давніх поляків богиню весни та родючості називали Леда, яка була рівнозначною слов'янській богині любові та краси Ладі. Давньоукраїнською богинею родючості, рукоділля, мистецтва та води була Мокош,

яка виступала заступницею вагітних та породіль. Всі ці богині слов'янської релігії походять від одного праджерела – Богині-Матері – заступниці роду, материнства, плодючості, добробуту, лялька-мотанка в собі містить ті ж функції, які виконували ці богині, тож можна задуматися за чиїм образом стали створювати мотанки [9].

Вважалося, що краще цю ляльку виготовляти власноруч тоді вона зберегає позитивну енергетику свого творця та постає справжнім сімейним оберегом. Кожна лялечка була індивідуальним витвором майстра, несхожим на інших. Цю традицію на мою думку потрібно зберегти, бо кожна сучасна дівчина зможе виготовити мотанку. Вважалося, що її потрібно виготовляти цілком і відразу не відкладаючи на другий день. Бо люди думали, що зроблене вдруге перекреслює те, що створене вперше й таким чином оберіг втрачає свою силу [10]. Мотанку не можна було робити вночі, коли відьми та русалки виходять на прогулянку, кращим періодом для її виготовлення вважалася зима. Можливо, саме зима, тому що навесні, влітку, восени – це періоди коли слов'яни займалися посівом, доглядом та збиранням урожаю жінці важко було знайти час для виготовлення ляльок, а от взимку роботи ставало менше й жінка могла зайнятися улюбленою справою. Невдалим часом були свята й вихідні дні, а також середа й п'ятниця (в ці дні займатися рукоділлям вважалося за гріх). А чи задумувалися ми чому в ці дні не можна займатися рукоділлям та й звідки коріння цього правила? Слов'яни середу уявляли в образі худорлявої високої жінки, яка ввечері проти середи заглядає по вікнах, і карає тих молодниць, які займаються рукоділлям. В середу навіть не розчісували волосся, «бо коси не ростимуть», не купались, не пряли, не садили городину. П'ятниця вважалася днем Прії, і в цей день теж не дозволялося працювати. Знову, можна, простежити зв'язок мотанки з слов'янськими богинями [9].

Для виготовлення мотанки-оберегу брали клаптики ношеного одягу, до того ж «щасливого» – того, який носили в найкращі періоди життя, який не був затьмарений бідами, хворобами чи бідністю. Одяг міг бути особистим або належати комусь із родичів. Відомий фольклорист та етнограф М. Грушевський подав дуже цікаві відомості про матеріал з якого роблять «кукли», і сам спосіб їх виготовлення: «Клаптики з краму якого, чи з нового, чи з старого – це все матеріал зветься він крам, крамники, крамки, прибір, приборники, до того ще й прядиво держать, бо це потрібно задля того, щоб було з чого куклу зробити – перш пожують хліба в роті, а тоді з його виліплять таке, як голова в

молодиці. Як засохне, то молодицю зв'язують наче молодицю хусткою, або як дівці, вичешуть кіску з прядива і, узявши за лоб, ззаду заплетуть її з кісниками і стрічками. У вузлик-голівку, на місці, де він зв'язаний і де буде шия, встромлюють паличку або ще більше обмотують її, щоб було за що зачепити сорочечку і крамки подібні до грудей і живота. Рук немає, лише рукави й уставки приробляють і крест одягають. Далі на поясі намотують мотузку чи прядива тісно і ним прив'язують спідницю, запаску чи плахту, попередницю чи фартух. Роблять, то й співають пісень, дівчата – весільних, а молодиці – «Неньки» абощо. Бува і так, що ляльок і двадцять носить дівчина за собою у скринці або у платочку якому і всіх по імені зве. Де хатки роблять або пічки копають – там і ляльки розсажені на видних місцях. Старші люди дивуються: «Чом хлопці до цього байдужі такі? Їм сокирка, ніжик, батіг потрібні, з палички ножика зробить і буде носитися...» [2, 85]. Тут Грушевський описує спосіб роботи саме над вузловою, традиційною лялькою для Середньої Наддніпрянщини лялькою, яку крутять, роблять без голки.

Існувало три типи ляльок-мотанок: Немовля, Баба-берегиня, Наречена (Княгиня). Коли народжувалася дитина використовували ляльку-немовля. Лялька виконувалася у вигляді немовляти у пелюшках. Цю ляльку клали в ліжко немовляти поряд з ним. Часто цій ляльці надавали лікувальних рис. В саму мотанку могли вкласти цілющі трави, наприклад лаванду, яка заспокоювала б дитину. Баба-берегиня допомагала оберігати достаток сім'ї. У середину вкладалися монети, вовна, зерно, щоб зберегти домашнє тепло, отримати хорошу вовну з овець, грошовий достаток. Лялька-наречена захищала від пристрїту та виготовлялася, щоб підтримувати свого господаря по життю. Цю ляльку багато вдягали та прикрашали, тому що вона символізувала придане нареченої і привертала багатого нареченого. Проте взагалі в слов'ян поширено більше 50 видів мотанок. Навіть на території нинішнього Північного Кавказу археологами були знайдені мотанки. Цим лялькам, як і українським, властиве хрестоподібне обличчя, але сама форма хреста відрізняється на дніпровщині – це солярний хрест, а кавказькі ляльки несуть в собі знак більш схожий на трипільські символи, зокрема родючості, жіночого начала. Хрест на обличчі характерний і для ляльок деяких російських регіонів, Курської і Білгородської областей, наприклад Чувашії, Хакасії. Хрестоподібні обличчя ляльок із тканини виплітаються складними візерунками з різнокольорових ниток. В областях на півдні

Росії у традиційних ляльок-мотанок обличчя були перетягнуті червоною ниткою у формі косоного хреста. Як пояснювали майстрині Курської та Білгородської областей, це позначало підборіддя і пухкі щоки ляльки [10]. Символ косоного хреста – це знак заклинання, знак родючості, традиційно він перетягує ляльці груди, південноруські мотанки несуть його на обличчі де він вписаний в символічне сонячне коло. У таких ляльок не було волосся, голова велика, більша за реальні пропорції, з відсутності волосся сама уособлювала сонце. Іноді навіть головне вбрання такій ляльці не робили, щоб підкреслити символ, як, наприклад, Золяна лялька Воронежа. Форма кола була символом: стабільності, захищеності, повторюваності життя, що було властиво соляному хресту [8]. Хоча здебільшого на території Росії поширені безликі мотанки. У польській етнографії зафіксовано стародавній звичай, пов'язаний з використанням магійної ляльки при народженні дитини. Коли у вагітної жінки починалися перейми, вона переходила до лазні. Тим часом її чоловік розвішував на дверях приміщення, де перебувала породілля мотанки. Згідно з народними повір'ями, це робилося для того, щоб злі духи були збиті з пантелику цими ляльками й не змогли нашкодити ні жінці, ні ново народженій дитині [10]. Проте існували й інші мотанки створені з різною метою: Кормителька – відповідала за достаток, Дзвіночок мав приносити добрі вісті, Зілярка опікувалася здоров'ям, Пана/Мужатка була подвійною жіночою лялькою, що уособлювала собою перехід зі становища дівчини до положення заміжньої жінки, а тому зображувалася у вигляді двох поєднаних ляльок, на голові однієї з яких був дівочий вінок, а на голові іншої хустина, Матка з Дитятками символізувала побажання великої родини, Нерозлучники дарувалися молодцям як символ вічного нерозлучного кохання, Жаданиця мала виконувати важливі бажання, тому для цієї ляльки прийнято було дарувати гостинці, просячи допомоги, Зернушка відповідала за урожай і хліб на столі, а її чоловік Богач забезпечував багатство для всієї родини. В Україні кількість різновидів мотанки за призначенням теж значно велика: Коляда, Масляна, Веснянка, Зернянка, Нерозлучники, Горобинка, Десятиручка тощо [6; с. 26]. От наприклад лялька горобинка виступала символом жіночої мудрості, материнства, домашнього вогнища. В слов'ян горобина виступала деревом молодят, в давнину до горобини зверталися для захисту наречених: у їх взуття та кишені ховали листя. Серед всіх слов'ян існувала заборона рубати та ламати горобину, використовувати її на дрова, обривати квіти й навіть ягоди. У магії використовували го-

робину для захисту будинку від магічних злих духів. Для цього горобину садили біля ганку або біля воріт. Іменини дерева горобини святкували чотири рази на рік [11]. Восени, на четверті іменини, коли визрівали плоди, робили мотанку Горобинку. На мою думку в цю ляльку вкладалися плоди горобини, тому що на зиму дерево замирало й не могло захищати, а отже лялька тепер виступала захисником, а потім коли дерево знов вбиралося в листя, то ляльку віддавали гратися дітям, а на зиму виготовляли нову [10].

При виготовленні ляльки-мотанки кожна «дрібниця» має своє значення. У давнину для виготовлення мотанки брали шматочки «щасливого» одягу – того, який носили в найкращі періоди життя, не зацьмарених ні бідами, ні хворобами – що символізує дух пращурів, мудре минуле [1, 17-18].

Виготовлення голови – найважливіший момент. Для цього можуть використовуватися як намотані шматки тканини, що є символом плинності життя та руху, так і горішок – символ мудрості, або зернята пшениці – символ життя і небуття. Адже коли зерно «ховають», воно оживає, проростає і знову розпочинається одвічний коловорот життя. Аби повернути щастя й удачу, усі елементи ляльки намотуються за рухом Сонця, по спіралі, бо ж це – один із найдревніших символів безконечності буття та родючості в усіх народів світу. Намотуючи матеріал, начитуємо молитви, вкладаємо свої думки та наміри: для чого ця лялька робиться, у чому вона покликана сприяти своєму власнику. Коли жінка сідає виготовляти мотанку, то в неї повинен бути гарний настрій. Тому, що мотанка несе в собі тепло рук, любов і турботу, сонячну енергетику [3, 13].

Дівчата до створення мотанки ставилися так само відповідально, як і до вишивання шлюбного рушника. Вона завжди була пов'язана з сімейними традиціями, працею і діяльністю дорослих, оточена дитячою турботою і увагою. У вбранні намагалися відобразити традиційні елементи одягу окремих регіонів України, віхи історії національного костюму. Іграшки з різних місцевостей України мали свій неповторний орнамент, вбрання: київський, волинський, подільський, буковинський, черкаський. Щоб виготовити мотанку потрібно трішки часу, фантазія, та мінімальні знання вишивки свого регіону. Хоча сучасні майстрині не звертають уваги на регіональну відмінність вишивки, а намагаються створити мотанку, як найгарнішу.

Усі елементи одягу, його колір мають своє значення. Спідничка символізує землю, сорочка – часовий простір, головний убір – очіпок, стрічка чи хустка – зв'язки з небом. Головний убір – це невід'ємний елемент одягу ляльки. Обов'язково барвистими стрічками прикрашали фартух – символ захисту жіночого начала. І звісно велику силу має вишивка, особливо старовинна, яка несе в собі позитивну енергію багатьох поколінь. Вишивка на рукавах була покликана «захищати» руки-годувальниці жінки. Серце і сонячне сплетіння захищені намистом, пояс – крайкою, нижня частина – довгою спідницею із відповідно вишитими символами [6, 19-24].

О. Найден описує виготовлення мотанки, зазначаючи: «Головне – спосіб творення і внутрішня основа ляльки. Має вузловий характер і робиться шляхом зав'язування і намотування шматочків тканини без допомоги голки. Ось чому лялька має назву «мотанка». До голови зі звисаючими кінцями хустки прив'язуються або накручуються клапті, що імітують сукню або спідницю, плахту, запаску, фартух. На голову одягається убір, інколи схожий на обрядовий убір, інколи схожий на обрядовий убір нареченої. Навіть коли жінка робила ляльку для дитячої гри, вірила у магичний засіб викликати появу на світ ще однієї дитини» [4, 138].

Ж. Капшук описує правила виготовлення мотанки: «Значення мотанки як оберегу відбилося у традиційності її виготовлення: існують певні правила за якими робиться лялька. Хрестоподібні символи містяться не тільки на обличчі, але й на тілі мотанки: традиційно мотанка обмотується ниткою навхрест на тілі від шиї до талії, та й загалом тіло мотанки робиться у вигляді хреста: ручки мають перетинати тіло, не виходити з нього. Це надає мотанці дійсно оберегового значення. Є й інші правила, за якими робляться українські мотанки. Так, потрібно використовувати лише природні матеріали: натуральні тканини, нитки, дерево, трави тощо. Намотувати нитки й тканину варто за годинниковою стрілкою, а не проти неї, вузликів в'язати не бажано, краще просовувати нитку за нитку» [8].

Як зазначають українські лялькарки, якщо в'яжеш вузлики, потрібно в'язати не парне число вузликів. В давні часи, що стосується волосся ляльки, ляльку-бабу робили в хустині, а ляльці-княгині зав'язували косу, тому що більшість українських жінок були заплетені в косу, бо існував такий обряд, який називався закосичення. Коли в родині дівчина підростала, то проводили цей обряд. Жінки співали об-

рядових пісень, а мати розчісувала дочці волосся, заплітала косу, читаючи замовляння, вплітала в нею стрічку й надягала жінці перший вінок. Мотанки з розпущеним волоссям зустрічалися інколи, хоча на сучасному етапі вони є доволі поширеними [7, 25, 41, 51, 54].

При виготовленні мотанки досить важливо дотримуватися символічності кольорів. При намотуванні хреста на обличчі використовували різноманітні кольори, але враховували їх символічний зміст. Саму мотанку мотали з світлих кольорів, зокрема брали біле полотно, або лляне, яке мало коричнюватий відтінок. Сучасні майстрині здебільшого дотримуються такої системи. Коли виготовляли підюпник для мотанки він теж був світлий. Проте, до кожного свята коли виготовляли мотанку теж підбирали кольори [10].

Коли виготовляли мотанку Веснянку, то використовували яскраві кольори. Її волосся традиційно було дуже яскраве, воно мало незвичайні кольори – червоний, жовтий, зелений, адже зображувала вона не людину, а Дух, який пробуджується. Пасхальна голубка виконувалася в червоному кольорі – символі любові. При виготовленні мотанок не розлучників теж використовували клаптики яскравої тканини, брали й яскраві нитки, щоб під час весілля спрямувати всі погляди на ляльок і відвести заздрість від молодої пари. Коли виготовляли мотанку на вдале заміжжя, то намотували хрест на обличчі із червоно-рожевих ниток, що свідчило про її сором'язливість. Коли виготовляли ляльку-мотанку на вагітність, то не використовували яскравих кольорів. У цієї ляльки був неяскравий одяг – щоб не звертати на неї зайвої уваги, червоні груди – щоб уберегтися від уроків, фартух-живіт, у якого сховано дитину. Взагалі були мотанки буденні та святкові. Для них використовували вбрання різних кольорів з різноманітних дорогих тканин ритуальна лялька, яку використовували в різних обрядах (народження дитини, весілля, збір урожаю), була білого кольору й поділена червоними смужками на три частини. Це своєрідне втілення світогляду прадавніх українців про природу як єдине ціле: сакральний світ був зверху, посередині – світ людський, внизу світ померлих. червона нитка означала кровний зв'язок між усіма поколіннями роду: минулим, майбутнім і теперішнім. Усі елементи одягу, його колір мають своє значення. Обов'язково барвистими стрічками прикрашали фартух – символ жіночого начала. Червоно-зелені відтінки підбирають для одягу ляльки, яку творять на добробут і здоров'я людини, для успіху в фінансових справах – зелені та

золотисті, для щастя в коханні чи подружньому житті – червоні, рожеві, помаранчеві кольори, для успіху в творчості – блакитні [12].

З цього можна з'ясувати, що в мотанці кожна річ символічна, а сама лялька теж символ. Для українців та росіян притаманний поділ мотанок на: Оберегові, обрядові, а потім лише з'являється ігрова функція. О. Тарасова вважає: «Спочатку лялька виникла як атрибут обряду, згодом з'явилася лялька-оберіг. І тільки після цього лялька стала дитячою іграшкою» [7, 5]. Можна сказати про такий обряд, що відбувалося коли народжувалася дитина. Саме в російській традиції використовується лялька Кувадка, яка виготовлялася при народженні дитини. Саме за допомогою цієї ляльки увага злих сил була відвернута від дитини. Виконувався такий обряд: «Мужчине, отцу ребенка, при родах отводилась активная роль. Он присутствовал при рождении ребенка и обеспечивал защиту от нечистой силы, совершая магические обрядовые действия. Эти обряды называются "кувада". В предбанник выставлялось лукошко с куриными яйцами. Мужчина садился на лукошко, делая вид, что высиживает яйца (по поверьям, яйцо являлось первоосновой жизни). Громкими неистовыми воплями, подражая крикам роженицы, мужчина выманивал злых духов в предбанник. Чтобы обманутые и разозленные духи не вернулись к роженице, в предбаннике развешивались обрядовые куклы. Верили, что в эти первые попавшиеся на глаза неодушевленные образы людей и вселялись злые духи. Самого младенца прятали в чулане, а мужчине подкладывали спеленутую куклу. Чтобы понадежнее обмануть злых духов, в некоторых деревнях сразу после родов женщины переодевались в мужнину одежду и начинали вести домашнее хозяйство, а мужчины чуть ли не целую неделю, до крещения младенца в церкви, пролеживали в постели с тряпичной куклой. После родов куклы сжигались во время обряда очищения» [13].

Цей обряд був призабутий у ХІХ ст. Схожі обряди є й в українській та польській культурі. Наприклад, у Польщі при народженні дитини використовувалася лялька-мотанка Дзвіночок, за допомогою цієї ляльки господар ходив і відлякував злі сили. В Україні використовують ляльку Немовля. В ХХІ ст. цими обрядами не користуються вони відійшли в минуле, навіть не всі знають, що були такі обряди. Та цікаво, що вони притаманні для трьох культур. Проте деякі обряди минулого збереглися. Для трьох країн в давнину було притаманне використання ляльок Нерозлучників. Ці ляльки використовувалися на весіллі. Вони супроводжували молодят після вінчання. На весільному кортежі

садовилися наперед, таким чином захищаючи від злих сил. Особливістю цих ляльок була одна спільна рука. Цей обряд нагадує коли на весіллі перев'язують руки молодим, і в них тобі також одна спільна рука. Мабуть, це показує, що вони нерозлучні. Навіть нині можна зустріти ляльок на весільному кортежі, вони можуть заміщатися й іншими речами. Звичайно – це вже не мотанки. Але традиція сягає в глибокі віки.

Отже, можна побачити, що ляльки-мотанки України, Польщі та Росії мають більше спільних рис ніж відмінностей. Вони часто використовувалися в обрядах трьох народів. Стосовно сучасних ляльок цих країн, то традиція їх виготовлення залишається популярною, хоча століття назад була призабутою.

Джерела та література

1. Генсіровська К. Лялька-мотанка – Берегиня роду // Жіноча Січ. – 2013. – № 2 – С. 17 – 18.
2. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – Київ: «Либідь», 2006. – 256 с.
3. Гузенкова Д. Лялька-мотанка: іграшка і оберіг // Рівне вечірнє. – 2011. – № 84 – С. 13 – 14.
4. Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – Київ, 1999. – 120 с.
5. Плачина С. Міфи і легенди Давньої України. – К.: ФОП Стебеляк О. – 2015. – 304 с.
6. Сало А., Луняк Є. Лялька-мотанка в духовній культурі України і Польщі // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Поляки на Чернігово-Сіверщині» – «свої»/ «чужі» Україна та Польща крізь призму століть. – 2014. – С. 17 – 26.
7. Тарасова О. Ляльки-мотанки. – Харків. – 2014. – 126 с.
8. Капшук Ж. Лялька-мотанка: мандрівка крізь віки: [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://tvoryvo.livejournal.com/2350.html>.
9. Дні тижня в слов'ян: [Електронний ресурс]. – Режим доступу www.terenstep.narod.ru.
10. Кукла-мотанка истоки оберега: [Електронний ресурс]. – Режим доступу www.etnoxata.com.ua/statti/kukla-motanka-istoki-obeega.
11. Культ дерев у давніх слов'ян: [Електронний ресурс]. – Режим доступу www.spadok.org.ua.
12. Значення кольорів: [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://about-ukraine.com>.
13. Значення обряду Кувадки: [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.rukukla.ru/article/trya/kuvadki_kuklyzakrutki.htm.

**Штанські: польські шляхтичі, козацькі сотники,
катеринославські дворяни**

На середину XVII ст. територія майбутньої Слобожанщини перебувала у непевній геополітичній ситуації, оскільки не мала чітко визначених кордонів, хіба що так званий «малоросійський» між Річчю Посполитою та Московським царством [5, 24]. У другій половині XVII ст. в умовах просування кордонів Московської держави на південь тривав процес формування Слобідських козацьких полків, які заселялися переважно вихідцями з Гетьманщини та Правобережної України.

В загальному потоці переселенців, які з'явилися на Слобожанщині на межі XVII–XVIII ст., джерела зафіксували такого собі Павла Штанського. У нобілітаційній справі Пантелеймона Штанського згадується його предок Павло – польський природний шляхтич, який вийшов до Харківського слобідського полку [16, 6]. З якої само території Речі Посполитої прибув Павло Штанський і чи справді він належав до польського шляхетства сказати важко.

Геральдист К. Несецький вказує, що в Речі Посполитій родина зі схожим прізвищем зустрічається лише одна – Stansky (Станські, Штанські). Штанські належали до гербу Огончик і походили з Новогородського воєводства [21, 496]. Наприкінці XVII ст. шляхта Новогородського воєводства проявила вірнопіддані почуття польській короні і звернулася до короля з проханням перевести документообіг з руської на польську мову. Сейм задовольнив це прохання у 1696 р. [22]. Гіпотетично могли знайтися православні шляхтичі, яким було некомфортно в умовах, де польська католицька традиція мала переваги. Однак на даний час родинний зв'язок між новогородськими та харківськими Штанськими не знайдений. Тож причини, які спонукали Павла Штанського переселитися до Слобожанщини достеменно не відомі.

За переписом Харківського полку 1710 р. Штанські володіли землями та млинами біля слободи Мартової. Представники роду, зокрема, Михайло Павлович, Іван Михайлович та Савелій Іванович в різний час обіймали посаду сотника Мартовської сотні [2, 131; 16, 7, 24]. Кілька представників родини Штанських входили числа підпрапорних, які складали базу для формування козацької старшини [1, 109].

Після ліквідації Слобідських полків Штанські переходять на службу Російській державі, обіймаючи різні посади в чиновницькій ієрархії. Наприклад, Пантелеймон Іванович у 1782–1793 рр. служив секретарем Воєвчанського повітового суду Харківської губернії [6, 274; 7, 295; 8, 272; 9, 232; 20, 724]. П.І. Штанський намагався nobilitуватися в російському дворянстві, але це йому не вдалося. Це вдалося лише його онуку Никанору Івановичу в ХІХ ст. Нащадки однієї з родових ліній, яка йшла від Степана Федоровича, взагалі з часом перетворилися на військових обивателів та державних селян Харківської губернії (див. додаток).

Никанор Іванович завдяки родинним зв'язкам з родом Коростовцевих увійшов до кола катеринославських дворян. Він успадкував від матері землі в Павлоградському повіті й навіть відіграв помітну роль у земському самоврядування Катеринославщини, коли у 1869 р. був обраний головою Катеринославської губернської земської управи [4, 64].

В період трансформації кордонів у Східній Європі у ХVІІ–ХVІІІ ст. українські землі опинилися в епіцентрі цього процесу. Населення, яке тут мешкало, часто міняло місце проживання, а з ним і підданство. Штанські потрапили у цю веремію і пройшли шлях від польських шляхтичів у ХVІІ ст. через козацьку слобідську старшину у ХVІІІ ст. до російського дворянства у ХІХ ст. Дехто з роду Штанські у ХІХ ст. втрапив шляхетський статус і перетворився на державних селян.

Геополітичні зміни змінювали не лише кордони держав, але й мали кардинальний вплив на долю народів, окремих родин та людей. Опинившись між Польською та Російською державами, Штанські зробили вибір на користь останньої, ставши частиною її провінційної еліти.

В додатку представлений поколінний розпис з повнішою інформацією про рід Штанських. Розпис ґрунтується на архівних та опублікованих джерелах.

ДОДАТОК

Поколінний розпис роду Штанських

- I
1. Павло
 - Вийшов у Слобідські полки з Польщі, польський природній шляхтич [16, 6].
 - Діти: Михайло, Лонгін
- II
2. Михайло Павлович (?–?) 1

• За переписом 1710 р. був сотником Мартовської сотні Харківського полку, на жалуваній землі підданих селян 5 чоловіків та 6 жінок [16, 24].

• Дружина: NN

• Діти: Степан, Іван

3. Лонгін (Логвин) Павлович (1677?–?) 1

• За переписом 1732 р. 50 років. За ревізією 1747 р. 70 років [2, 33, 73].

• Дружина: NN

• Діти: Іван

III

4. Степан Михайлович (1689/1697?–?) 2

• За переписом 1732 р. 35 років. За ревізією 1747 р. 58 років. У 1771 р. 73 роки [2, 33, 73, 137].

• Діти: Степан, Федір, Кирило

5. Іван Михайлович (1697/1710? – до 1763 р.?) 2

• Народився у 1710 р. [16, 27]

• За переписом 1732 р. 32 роки [2, 33].

• Підпрапорний, згодом сотник Мартовської сотні. У 1753 р. володів маєтком біля слободи Мартової, підданих селян 4 чоловіки та 3 жінки [16, 24].

• За ревізією 1747 р. 50 років, підпрапорний [2, 72].

• Призначений на посаду сотника в слобідських полках ордером бригадира Капніста 3.04.1757 р. [16, 7].

• Дружина: NN

• Діти: Савелій, Андрій, Пантелеймон, Костянтин, Феодосія, Марія

6. Іван Логвинович (1724/1726? – до 1782?) 3

• За переписом 1732 р. 8 років. У 1747 р. 20 років. У 1771 р. 45 років [2, 33, 73, 136].

• Дружина: Марфа Степанівна. (?–1792). У 1771 р. 43 роки [2, 136]. На 1782 р. вдова [15, 19].

• Діти: Семен, Іван, Сава, Сидір, Гаврило, Єфросинія

IV

7. Степан Степанович (1722?–?) 4

• За переписом 1732 р. 10 років [2, 33].

8. Федір Степанович (1727?–1783) 4

• За переписом 1732 р. 6 років. За ревізією 1747 р. 20 років. У 1771 р. 43 роки [2, 33, 73, 137].

- Помер у 1783 р. [15, 22].
 - Дружина: Олена Данилівна. У 1771 р. 42 роки [2, 137].
 - Діти: Андрій, Ірина, Степан, Степанида, Маланка, Феодосія, Пе- лагея
9. Кирило Степанович (1734?–?) 4
- За ревізією 1747 р. 13 років. У 1771 р. 39 роки [2, 73, 137].
 - У 1795 р. 65 років [15, 22].
 - Дружина: Агафія Іванівна. У 1771 р. 39 років [2, 137].
 - Діти: Уляна, Леонтій, Омелян, Степан, Петро
10. Савелій Іванович (1726/32?–?) 5
- За переписом 1732 р. 6 років. За ревізією 1747 р. 18 років [2, 33, 72].
 - На службі з 7.05.1747 р. в чині підпрапорного Харківського пол- ку [3, 103].
 - У 1771 р. відставний сотник, 39 років [2, 131].
 - Дружина: Анна Федорівна. У 1771 р. 37 років [2, 131].
 - Діти: Василь, Матрона, Євдокія, Марина, Марія ст., Анна, Дар'я, Анастасія, Марія мол.
11. Феодосія Іванівна (1732?–?) 5
- У 1762 р. мешкала в слободі Мартовій у власному будинку. У 1771 р. 39 років [2, 123, 147].
 - Чоловік: 1) Яків Протасов, мешканець села Тишков
 - 2) Дмитро Пригунов, ротний квартирмейстер Санкт- Петербурзького драгунського полку [2, 123].
 - Діти: Григорій. У 1771 р. 18 років [2, 147].
12. Костянтин Іванович (1736?–?) 5
- За ревізією 1747 р. 11 років. У 1771 р. 34 роки [2, 72, 138].
 - У 1780 р. хрестив Гната, сина Прокопія Семеновича Ілляшенко [2, 213].
 - У 1795 р. 56 років [15, 73].
 - Дружина Агафія Омелянівна. У 1771 р. 32 роки [2, 138].
 - Діти: Олена, Євдокія
13. Пантелеймон Іванович (1746? – ?) 5
- За ревізією 1747 р. 1 рік [2, с. 73].
 - Народився у 1749 р. в слободі Мартовій Вовчанського повіту [16, 28].
 - У 1787 р. мав 35 років [16, 9 об.].

• На службі писарем з 11.10.1764 р., копійст – 11.09.1765 р., підканцелярист – 28.11.1766 р., канцелярист – 28.11.1771 р., губернський секретар – 24.12.1774 р., городовий секретар – 16.08.1781 р. [16, 9 об.–10].

• У 1782 р. губернський секретар, володів маєтком біля слободи Мартової, підданих селян 2 чоловіки, 3 жінки [16, 24–24 об.]

• У 1782–1793 рр. секретар Вовчанського повітового суду Харківської губернії [6, 274; 7, 295; 8, 272; 9, 232; 20, 724].

• Дружина: Наталя Семенівна, донька прапорщика Барікова.

• Діти: Матрона, Іван

14. Марія Іванівна (?–?) 5

15. Семен Іванович (1749?–1831) 6

• У 1771 р. 22 роки [2, 136].

• У 1795 р. 46 років [15, 19].

• Помер у 1831 р. [12, 21].

• Дружина: Агафія Тарасівна. У 1771 р. 20 років [2, 136].

16. Іван Іванович (1756?–?) 6

• У 1771 р. 15 років [2, 136].

• У 1795 р. 40 років [15, 19].

• У 1816 р. 61 рік. У 1829 р. переведений до Білгородського уланського полку [12, 126].

• Дружина: Феодосія Артемівна. У 1795 р. 33 роки [15, 20].

17. Сава Іванович (1758?–?) 6

• У 1771 р. 13 років [2, 136].

• У 1795 р. 38 років [15, 19].

• Дружина: Агафія Олексіївна Сіренко. У 1795 р. 25 років [15, 20].

18. Сидір Іванович (1760?–1786) 6

• У 1771 р. 11 років [2, 136].

• Помер у 1786 р. [15, 20].

19. Гаврило Іванович (1764?–1789) 6

• У 1771 р. 7 років [2, 136].

• Помер у 1789 р. [15, 20].

20. Єфросинія Іванівна (1768–?) 6

• У 1771 р. 3 роки [2, 136].

• Чоловік: Руденко Іван, солдат Харківського легкокінного полку

V

21. Андрій Федорович (1761–1787) 8

• У 1771 р. 10 років [2, 137].

- Помер у 1787 р. [15, 22].
- Дружина: Ірина Іванівна (Степанівна)
- 22. Ірина Федорівна (1763?–?) 8
- У 1771 р. 8 років [2, 137].
- 23. Степан Федорович (1766?–1825) 8
- У 1771 р. 5 років [2, 137].
- У 1795 р. 32 роки [15, 22].
- Помер у 1825 р. [12, 9].
- Дружина: Єфросинія Кіндратівна
- Діти: Федір, Юхимія, Демид
- 24. Степанида Федорівна (1768–?) 8
- У 1771 р. 3 роки [2, 137].
- 25. Маланка Федорівна (1770–?) 8
- У 1771 р. 1 рік [2, 137].
- Чоловік: козак зі слободи Печеніги
- 26. Феодосія Федорівна (1774–?) 8
- У 1782 р. 8 років [15, 22].
- Чоловік: Микита Чепурний, козак
- 27. Пелагея Федорівна (1775–?) 8
- У 1795 р. 20 років [15, 22].
- 28. Уляна Кирилівна (1755?–?) 9
- У 1771 р. 16 років [2, 137].
- 29. Леонтій Кирилович (1758?–1789) 9
- У 1771 р. 13 років [2, 137].
- Помер у 1789 р. [15, 22].
- Дружина: Феодосія (Євдокія) Йосипівна
- Діти: Матрона ст., Агафія, Матрона мол.
- 30. Омелян Кирилович (1762?–?) 9
- У 1771 р. 9 років [2, 137].
- У 1795 р. 34 роки [15, 22].
- Дружина: Анна Іванівна. У 1795 р. 31 рік [15, 23].
- Діти: Мирон
- 31. Степан Кирилович (1764?–?) 9
- У 1771 р. 7 років [2, 137].
- У 1783 р. взятий в гусари [15, 22].
- 32. Петро Кирилович (1767–?) 9
- У 1771 р. 4 роки [2, 137].
- 33. Юстина Кирилівна (1776–?) 9

- У 1782 р. 8 років [15, 23].
- Чоловік: Федір Лаценник, козак слободи Мартової.
- Діти: Іван
- 34. Василь Савелійович (1754?–?) 10
- У 1766 р. приписаний до Салтівського комісаріату, 14 років [3, 339].
- У 1771 р. 17 років [2, 131].
- 35. Матрона Савеліївна (1756?–?) 10
- У 1771 р. 15 років [2, 131].
- 36. Євдокія Савеліївна (1758?–?) 10
- У 1771 р. 13 років [2, 131].
- 37. Марина Савеліївна (1760?–?) 10
- У 1771 р. 11 років [2, 131].
- 38. Марія Савеліївна ст. (1762–?) 10
- У 1771 р. 9 років [2, 131].
- 39. Анна Савеліївна (1768–?) 10
- У 1771 р. 3 роки [2, 131].
- 40. Дар'я Савеліївна (1769–?) 10
- У 1771 р. 2 роки [2, 131].
- 41. Анастасія Савеліївна (1771?–?) 10
- У 1771 р. півроку [2, 131].
- 42. Марія Савеліївна (5.07.1780–?) 10
- Народилася 5.07.1780 р. [2, 205].
- 43. Олена Костянтинівна (1769–?) 12
- У 1782 р. 13 років, у 1795 р. 26 років [15, 73].
- 44. Євдокія Костянтинівна (1772–?) 12
- У 1782 р. 10 років [15, 73].
- Чоловік: Іван Старченко зі слободі Хотомля.
- 45. Матрона Пантелеймонівна (1780 – ?) 13
- У 1787 р. мала 7 років [16, 10].
- 46. Іван Пантелеймонович (1790 – ?) 13
- Народився в м. Вовчанськ у 1790 р. [16, 11].
- Копійст Харківської казенної палати 31.10.1802 р., підканцелярист 17.02.1803 р., губернський реєстратор 2.03.1804 р., переведений до слобідсько-українського губернського правління 7.02.1807 р., колезький реєстратор 31.12.1807 р., звільнений з посади за проханням 20.01.1811 р. [16, 13].

- У 1816 р. губернський секретар, у слободі Хотомля підданих селян 5 осіб чоловічої і 8 осіб жіночої статі [16, 24 об.].

- 10.01.1817 р. та 22.03.1850 р. рішенням Харківського губернського дворянського зібрання внесені до Родовідної книги дворянства, але рішення не затверджене Департаментом Герольдії [16, 22].

- Служив в Харківській казенній палаті, а пізніше в Слобідсько-українському губернському правлінні [16, 12 об.].

- Дружина: Тетяна Олексіївна Коростовцева

- Діти: Андрій, Никанор, Наталя

VI

47. Федір Степанович (1803–?) 23

- У 1835 р. 32 роки [12, 9].

- У 1850 р. 47 років [13, 22].

- У 1858 р. 59 років [14, 22].

- Дружина: Уляна Гаврилівна. У 1850 р. 52 роки [13, 22].

- Діти: Олександр, Леонтій, Григорій, Микита, Марфа, Андрій,

Максим

48. Юхимія Степанівна (1813–?) 23

- У 1835 р. 22 роки [12, 9].

49. Демид Степанович (1814–1846) 23

- У 1835 р. 21 рік [12, 9].

- Помер у 1846 р. [13, 22].

- Дружина: NN

- Діти: Степан, Ольга, Єгор

50. Матрона Леонтіївна ст. (1779?–?) 29

- У 1795 р. 16 років [15, 23].

51. Агафія Леонтіївна (12.04.1780–1789) 29

- Народилася 12.04.1780 р. [2, 202].

- Померла у 1789 р. [15, 23].

52. Матрона Леонтіївна мол. (1790–1790) 29

- Померла у 1790 р. у віці 2 місяців [15, 23].

53. Мирон Омелянович (1772?–?) 30

- У 1782 р. 10 років [15, 23].

54. Андрій Іванович (18.08.1815 – ?) 46

- Народився 18.08.1815 р. Похрещений у Покровському храмі слободи Хотомля Вовчанського повіту Харківської губернії [16, 16].

- 10.10.1832 р. рядовий Тарутинського егерського полку, 11.05.1833 р. унтер-офіцер, 4.07.1835 р. переведений до Московського

піхотного полку, 11.04.1837 р. переведений до Селенгинського піхотного полку, 8.05.1837 р. звільнений через хворобу. Служив у Купянському земському суді з 28.12.1838 р., 31.12.1838 р. колезький реєстратор. Обраний дворянством попечителем хлібних магазинів, з 2.05.1840 р. у відставці. Обраний дворянством попечителем хлібних запасних магазинів, з 2.03.1848 р. у відставці через хворобу [16, 29–29 об.].

- Дружина: Наталя Григорівна Запара

- Діти: Іван

55. Никанор Іванович (9.08.(28.07).1818 – 8.09.1872) 46

- Народився 9 серпня (28 липня – за ст.ст.) 1818 року в слободі Хотомля Вовчанського повіту Харківської губернії [16, 17].

- У 1844 р. він закінчив Харківський університет зі ступенем дійсного студента. У вересні того ж року поступив на службу до Харківської палати державного майна, а менше ніж через півроку отримав перший свій чин губерньського секретаря. У 1845 р. Никанор Штанський склав іспит у Харківському університеті на ступінь кандидата і отримав посаду канцелярського чиновника у департаменті Санкт-Петербурзького цивільного суду. У 1845 р. колезький секретар, у 1850 р. титулярний радник, у 1854 р. колезький асесор [17, 38 об.–39, 40].

- У 1851 р. перебував на посаді старшого помічника столоначальника департаменту Міністерства Юстиції і отримував майже 500 рублів жалування [16, 31 об.].

- У 1856 р. був обраний до Павлоградського повітового суду кандидатом на посаду судді, у відправлення якої вступив 24.05.1857 р. 16.03.1858 р. затверджений на посаді [17, 38 об. – 39, 39 об. – 40].

- Рішенням Департаменту герольдії Урядуючого Сенату від 23.09.1868 р. голова Палати кримінального суду Н.І. Штанський за вислугу отримав чин статського радника [11, 545.]

- 24 жовтня 1869 р. обраний головою Катеринославської губерньської земської управи після того як М.Б. Герсеванов через хворобу відмовився балотуватися на цю посаду [10, 112].

- Дружина: Серафіма Григорівна

56. Наталя Іванівна (22.01.1823 – ?) 46

- Народилася 22.01.1823 р. [16, 18].

VII

57. Олександр Федорович (1830–?) 47

- У 1835 р. 5 років [12, 9].

- У 1858 р. 27 років, державний селянин [14, 22].

- Дружина: Надія Несторівна. У 1858 р. 27 років [14, 22].
- Діти: Марфа, Тетяна, Іван
- 58. Леонтій Федорович (1834 – ?) 47
- У 1835 р. 1 рік [12, 9].
- У 1854 р. державний селянин, забраний у рекрути [14, 22].
- 59. Григорій Федорович (1836 – ?) 47
- У 1850 р. 14 років [13, 22].
- У 1858 р. 21 рік, державний селянин [14, 22].
- Дружина: Анна Марківна. У 1858 р. 19 років [14, 22].
- 60. Микита Федорович (1838 – ?) 47
- У 1850 р. 12 років [13, 22].
- У 1858 р. 19 років, державний селянин [14, 22].
- 61. Марфа Федорівна (1840–?) 47
- У 1850 р. 10 років, державна селянка [13, 22].
- 62. Андрій Федорович (1847 – ?) 47
- У 1850 р. 3 роки [13, 22].
- У 1858 р. 10 років, державний селянин [14, 23].
- 63. Максим Федорович (1850 – ?) 47
- У 1850 р. 1 рік [13, 22].
- У 1858 р. 7 років, державний селянин [14, 23].
- 64. Степан Демидович (1841–?) 49
- У 1850 р. 9 років [13, 22].
- У 1858 р. 16 років, державний селянин [14, 23].
- 65. Ольга Демидівна (1843–?) 49
- У 1850 р. 7 років [13, 22].
- У 1858 р. 14 років, державна селянка [14, 23].
- 66. Єгор Демидович (1847–1853) 49
- У 1850 р. 3 роки, державний селянин [13, 22].
- Помер у 1853 р. [14, 23].
- 67. Іван Андрійович (28.04.1844 – ?) 54
- Народився 28.04.1844 р. Похрещений у Покровському храмі слободи Хотомля Вовчанського повіту [16, 19, 30].
- У 1902 р. колезький реєстратор [18, 3].
- Дружина: NN
- Діти: Володимир, Никанор, Сергій
- VII
- 68. Марфа Олександрівна (1854–?) 57
- У 1858 р. 4 роки, державна селянка [14, 22].

69. Тетяна Олександрівна (1855–?) 57
 • У 1858 р. 3 роки, державна селянка [14, 22].
70. Іван Олександрович (1856–?) 57
 • У 1858 р. 2 роки, державний селянин [14, 22].
71. Володимир Іванович (?–?) 67
 • У 1912 р. володів маєтком площею 228 дес. в Павлоградському повіті [19, 3].
72. Никанор Іванович (?–?) 67
 • У 1912 р. володів маєтком площею 201 дес. в Павлоградському повіті [19, 3].
73. Сергій Іванович (?–?) 67
 • У 1912 р. володів маєтком площею 178 дес. в Павлоградському повіті [19, 3].

Джерела та література

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Основа, 1990. – 256 с.
2. Древности слободы Мартова Волчанского уезда [Харьк. обл.], (1666–1799) / Харьк. част. музей гор. усадьбы; редкол., авт. сост.: А.Ю. Гриппа [и др.] ; предисл. А. Парамонова. – Х. : [б. и.], 2011. – 249 с.
3. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / Упоряд. С. Потапенко. – Харків, 2007. – 496 с.
4. Кочергін І.О. Земське самоврядування Катеринославщини (персонологічний вимір): Монографія / І.О. Кочергін. – Д.: Герда, 2011. – 216 с.
5. Маслійчук В.Л. Козацька старшина Слобідських полків другої половині XVII ст. – першої третини XVIII ст. / В.Л. Маслійчук. – Харків: ВД «Райдер», 2003. – 252 с.
6. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества христова 1790. – СПб: Академия наук, 1790.
7. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества христова 1791. – СПб: Академия наук, 1791.
8. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества христова 1792. – СПб: Академия наук, 1792.
9. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества христова 1793. – СПб: Академия наук, 1793.
10. Постановление IV очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 22 октября по 5 ноября 1869 года. – Екатеринослав: В типографии губернского правления, 1870. – 708 с.
11. Распоряжения правительства // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1868. – 20 ноября. – № 67.

12. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Волчанского уезда. 1835. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – 186 с.
13. Ревизская сказка государственных крестьян слободы Мартовая Волчанского уезда. 1850. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – 122 с.
14. Ревизская сказка государственных крестьян слободы Мартовая Волчанского уезда. 1858. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – 122 с.
15. Ревизская сказка войсковых обывателей слободы Мартовая Чугуевского уезда. 1795. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – 186 с.
16. Российский государственный исторический архив (далі РГИА). – Ф. 1343. – Оп. 33. – Д. 2646. О дворянстве рода Штанских.
17. РГИА. – Ф. 1349. – Оп. 3. – Д. 2536. Формулярные списки: Штампель Е.Н.–Штейн В.А.
18. Список лиц, имеющих право участвовать в избирательных собраниях и съездах Павлоградского уезда для избрания земских гласных на трехлетие 1903–1905 годах // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1902. – 21 декабря. – № 102. – С. 3–4.
19. Список лиц, имеющих право участвовать в избирательных собраниях и съездах Павлоградского уезда для избрания земских гласных на трехлетие (1912–1914 годов) // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. 1912. – 14 января. – № 6.
20. Степанов В.П. Русское служилое дворянство второй половины XVIII (1764–1795). – СПб.: Академический проект, 2003. с. 724;
21. Niesiecki Kasper S.J. Herbarz polski. – Lipsk: Naladem i druciem Breitkopfa i Hertela, 1841. – Т. VIII. – 652 s.
22. Nowogródek [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Nowogr%C3%B3dek#XVII_wiek.

Rafał Wiktor Kowalczyk (Łódź)

Ukraina – kraj na rozdrożu Europy. Czy Ukraina miała szansa na niezależny byt państwowy do wybuchu I wojny światowej?

Ukraina – kraj na styku wschodu i zachodu. Od stuleci przeplatały się tu wpływy ze wschodu od Moskali, z zachodu, od Rzeczypospolitej i od południa – z Imperium Osmańskiego, mocarstwa przed którym drżały państwa czasów nowożytnych. Ukraina była kluczem do osiągnięcia potęgi

w regionie. Rosjanie doskonale zdawali sobie sprawę ze znaczenia Ukrainy. Wspólna koegzystencja Polaków i Ukraińców w Rzeczypospolitej szlacheckiej nie przyniosła rozwiązania narastających problemów.

Szczytem niezadowolenia pozycji Kozaków i sytuacji narodu ukraińskiego w Rzeczypospolitej był wybuch powstania Chmielnickiego w roku 1648. Był to wyraz wzrastającej świadomości politycznej Kozaków i chęci odgrywania przez Sicz, roli ośrodka politycznego. Wyraz wzrastającego znaczenia Kozaczyzny zaporoskiej w pierwszej połowie XVII stulecia. Sojusz z Tatarami był wyrazem politycznej samodzielności Siczy. Zwycięstwa nad Polakami, fatalnie dowodzonymi przez hetmana wielkiego koronnego Mikołaja Potockiego oddało Ukrainę w ręce ówczesnej elity ukraińskiej Kozaków. Chmielnicki po zdobyciu Ukrainy zaczął tworzyć samodzielne państwo. Koszty tego tworu politycznego były bardzo wysokie. Sojusz z Tatarami skutkował ogromnymi zniszczeniami. Wycięto tysiące mieszkańców Ukrainy. Nie tylko szlachty polskiej, ale też mieszczan i chłopów ukraińskich. To lud ukraiński zapłacił najwyższą cenę za tą krwawą wojnę. Na targach niewolników na Krymie pojawiły się tysiące uprowadzonych Ukraińców. Zniszczone miasta, wsie, chutory, wszystko to było skutkiem toczonych z ogromnym okrucieństwem działań wojennych na Ukrainie.

Rosjanie doskonale zdawali sobie sprawę, ze znaczenia Ukrainy. Dlatego też skutecznie wykorzystali moment słabości Rzeczypospolitej szlacheckiej i narosłych w okresie powstania Chmielnickiego antagonizmów pomiędzy Ukraińcami i Polakami. W okresie walk polsko – kozackich, Rosjanie uważnie obserwowali zmieniającą się sytuację. Stworzony przez Bohdana Chmielnickiego w wyniku zwycięskiej wojny z Rzeczypospolitej – Hetmanat system autonomicznych rządów potwierdzony przez ugodę zborowską (1649 r.) przez nowo obranego króla Jana Kazimierza i Rzeczpospolitą szlachecką nie stanowił dla Kozaków gwarancji utrzymania niezależności na zajętych terytorium. Pokazały to kolejne lata wojen z Rzeczpospolitą, która za wszelką cenę próbowała odzyskać zajęte terytoria. Ówczesny car Rosji – Aleksy I Michajłowicz wykorzystując narastający konflikt pomiędzy Polakami, a Ukraińcami, zaangażował się w wojnę domową, podpisując umowę z Hetmanatem. 18 stycznia 1654 r. w Perejasławiu pełnomocnik cara Rosji Aleksego I Michajłowicza – Wasilij Wasilewicz Buturlin podpisał umowę z Hetmanatem i Bohdanem Chmielnickim. W wyniku tej umowy rozpoczęła się wojna rosyjska – polska, a lewobrzeżna Ukraina została zajęta przez

Rosjan i do Rzeczypospolitej nigdy już nie powróciła. Po śmierci Bohdana Chmielnickiego, nastąpiła próba restytucji na nowych warunkach wspólnego państwa polsko – ukraińskiego. Sprawujący wówczas władzę na Ukrainie Naddnieprzańskiej w imieniu małoletniego Jerzego Chmielnickiego, hetman Iwan Wyhowski zwolennik porozumienia z Rzeczypospolitą zawarł umowę hadziacką. Umowa hadziacka była pokłosiem niezadowolenia Kozaków z umowy perejaślowskiej. Po 1654 r. Rosja sukcesywnie odbierała Kozakom prawa w swoim wywalczonym państwie, a kościół prawosławny na Ukrainie był marginalizowany. Moskwa chciała go podporządkować patriarchatowi moskiewskiemu.

Umowa w Hadziaczu była odpowiedzią Polaków na sytuację, jaka wytworzyła się na Ukrainie po śmierci Bohdana Chmielnickiego. Polacy próbowali wygrać elity Ukrainy – Kozaków dając im szansę na realizację swoich politycznych aspiracji w ramach wspólnego państwa – Rzeczypospolitej. Polacy nie wykazali się w tym przypadku żadną inwencją twórczą – Kozaków uczynili szlachtą. Nie wyobrażali sobie innego bytu państwowego, niżli ówczesna Rzeczpospolita. Księstwo Ruskie było tego wyrazem. Miało być takim samym podmiotem, jak Litwa i Korona. Księstwo Ruskie zostało utworzone z województw: kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego. W Księstwie Ruskiem ustanowiono, tak jak dotychczas w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim odrębne urzędy: hetmana, marszałka, kanclerza, podkanclerzego i podskarbiego ruskiego. Posłowie z Księstwa Ruskiego mieli wejść do Sejmu, a biskupi prawosławni do Senatu. Księstwo Ruskie miało posiadać własne wojsko, własny skarb, własne ministerstwa i urzędy, będące pod bezpośrednim zwierzchnictwem hetmana z własnego wyboru. Szlachta wszystkich trzech państw miała wybierać wspólnie króla i wysyłać posłów na sejm walny. W Księstwie Ruskim, wyższe duchowieństwo prawosławne otrzymało równouprawnienie z duchowieństwem łacińskim. Ustanowiono dla wyższego duchowieństwa prawosławnego prawo zasiadania w Senacie, z tym, że w województwie kijowskim urzędy senatorskie zarezerwowane były wyłącznie dla prawosławnych, zaś w braclawskim i czernihowskim, po 50 % z katolikami. Tysiąc Kozaków ze starszyny kozackiej otrzymało jednorazowo nadanie tytułów szlacheckich, a po stu Kozaków, z każdego pułku kozackiego, zatwierdzonych przez hetmana miało z rąk króla otrzymywać szlachectwo corocznie. Postanowienia unii obejmowały również przyjęcie do etatowego rejestru kozackiego 30 tysięcy Kozaków. Polacy uczynili więc z Ukrainy – Księstwa Ruskiego równorzędny podmiot

Rzeczpospolitej, na równi z Koroną i Litwą, czyniąc przy tym duchowieństwo prawosławne równoprawnym z łacińskim. Był to wielki skok w relacjach z Ukrainą i szansą na wspólny byt państwowy, na oparcie się Rosjanom. Jednak zwrot w relacjach nastąpił zbyt późno. Rzeczpospolita była już zbyt słaba, Rosjanie zbyt dużo wpływu na Ukrainie i wojna trwająca od roku 1648 wytworzyła pomiędzy Ukraińcami a Polakami granicę.

Rosjanie zdawali sobie sprawę, że znaczenia Ukrainy i uczynili wszystko by jej wprowadzenie się nie udało. W wyniku ich przeciwdziałania unia hadziacka nie weszła w pełni w życie, a hetmanem został marionetkowy syn Bohdana Chmielnickiego – Jerzy. Był on doskonałym instrumentem do realizacji polityki Moskwy w Ukrainie. Marionetka Moskwy, przeciągnęła na stronę Rosjan swoich zwolenników w Ukrainie. Rosjanie sypnęli złotem i część dowódców Kozackich poparła Jerzego Chmielnickiego. Była to opór prorosyjskiej części dowódców zaporoskich, którzy nie chcieli żadnego porozumienia z Rzeczpospolitą i występowali przeciw unii w Hadziaczu i hetmanowi wojska zaporoskiego – Iwanowi Wyhowskiemu. Warto zaznaczyć, że wpływ na pozyskanie przez Rosjan zwolenników wśród części elity dowódczej Kozaków zaporoskich miało morze krwi wylanej od rozpoczęcia powstania Chmielnickiego, od roku 1648. Likwidacja tych animozji mogła nastąpić dopiero w wyniku upływu czasu.

Jednak Rosjanie nie zamierzali utracić Ukrainy. Wiedzieli, że stawką w tej batalii jest Ukraina i prymat w tej części Europy. W wyniku rosyjskiego przeciwdziałania unia hadziacka nie weszła w pełni w życie, a hetmanem został marionetkowy syn Bohdana Chmielnickiego – Jerzy.. Dlatego doskonale wykorzystali słabość Rzeczpospolitej. 27 października 1659 r. została podpisana tzw. druga ugoda perejasławska. Podpisał ją z jednej strony marionetkowy hetman zaporoski Jerzy Chmielnicki, a w imieniu cara Aleksy Trubecki, książę, dawny wojewoda Rzeczpospolitej, zdrajca Polski, walczący od 1654 r. po stronie Rosjan. Bezwzględny pozbawiony skrupułów karierowicz, dążący do osiągnięcia określonych przez siebie celów, który nie cofnął się przed mordem swoich poddanych, jak po zajęciu Mścisławia 22 lipca tegoż roku – 1654.

Druga umowa perejasławska spychała rolę hetmana zaporoskiego do wasala Moskwy. Hetman stracił samodzielność w zakresie prowadzenia polityki zagranicznej. Wprowadzała zależność wojsk zaporoskich wobec Rosji. Na wezwanie cara wojska zaporoskie musiały stawić i walczyć po

stronie Moskwy, a sam hetman bez zgody cara nie mógł rozpoczynać samodzielnych działań wojskowych. Kozakom zabroniono więc samodzielnej polityki. Wolna Ukraina umarła. Rosjanie zostali wpuszczeni do głównych garnizonów Ukrainy, a ich garnizony utrzymywane przez ludność ukraińską. Całkowitą zależność Ukrainy od Moskwy widać było w artykułach, które mówiły o likwidacji niezależności kozackiej. Hetman nie mógł bowiem bez zgody Moskwy wyznaczać ani usuwać pułkowników, a Kozacy nie mogli wybierać nowego hetmana. Moskwa nie zapomniała o niezależnym patriarchacie kijowskim. Prawosławny metropolita kijowski został zmuszony do uznania zwierzchności patriarchy moskiewskiej.

Druga umowa perejaśławska stanowiła koniec marzeń o wolnej Ukrainie, wywalczonej z takim wysiłkiem przez Kozaków zaporoskich i Bohdana Chmielnickiego, w toku ciężkich walk z Polakami. Wznowiona wojna rosyjsko – polska zakończyła się rozejmem podpisanym w Andruszowie – 30 stycznia 1667 r. Rzeczpospolita była zbyt słaba, a wpływy Rosji wśród części elit Kozackich zbyt duże, by móc wyprzeć z Ukrainy wpływy rosyjskie. Choć kampania cudnowska z roku 1660 dawała nadzieję, na wyparcie Rosjan, to jednak wyprawa zadnieprzańska Jana Kazimierza z lata 1663–1664 rozwiązała tę szansę. Rzeczpospolita wykrwawiła się w toku bratobójczych walk, obrony szlachty polskiej, przed domniemanych, wyreżyserowanych przez opozycyjną magnaterię wizji wprowadzenia absolutyzmu przez Jana Kazimierza. Rokosz Jerzego Sebastiana Lubomirskiego i klęska wojsk królewskich pod Częstochową w roku 1665 była wyrazem upadku państwa. Wygrał naród szlachecki, naród wybrany w Rzeczpospolitej, kupiony przez pieniądze Lubomirskiego i sąsiadów Polski: cesarza Leopolda I Habsburga, elektora Fryderyka Wilhelma i króla Szwecji Karola XI Wittelsbacha, zainteresowanych, by Rzeczpospolita szlachecka była słabym, bezwolnym tworem.

Na mocy rozejmu w Andruszowie, na rzecz Rosji, Korona utraciła województwo czernihowskie i znaczną część województwa kijowskiego, czyli Zadnieprze. Wielkie Księstwo Litewskie utraciło zdobyte w roku 1611 i utrzymane w wojnie polsko–rosyjskiej zwanej wojną smoleńską 1632–1634, województwo smoleńskie. Kijów miał pozostać w rękach rosyjskich przez dwa lata, jednak Rosjanie nigdy już stolicy Ukrainy nie oddali. Ostatecznie osłabiona Rzeczpospolita utraciła lewobrzeżną Ukrainę w wyniku podpisanego w Moskwie 6 maja 1886 r. pokoju Grzymułtowskiego nazwanego tak od nazwiska wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego, reprezentującego Rzeczpospolitą. Traktat pokojowy

Grzymułtowskiego, tzw. pokój wieczysty, kończył wojnę polsko–rosyjską rozpoczętą w roku 1654 i sankcjonował przejęcie przez Rosję nie tylko lewobrzeżnej Ukrainy z Kijowem, ale także smoleńszczyzny, siewierszczyzny, ziemi czernihowskiej, Dorohobuża i Staroduba.

Rosja uzyskała swobodę działania na Ukrainie. Ostatni w pełni wolny, nie będący marionetką Moskwy – hetman Ukrainy – Iwan Mazepa próbował przeciwstawić się próbom ograniczenia niezależności Hetmanatu – jego likwidacji, jakie podjął car Piotr I. Rozpoczął rozmowy ze Stanisławem Leszczyńskim i Karolem XII. W 1708 r. sprzymierzył się z Stanisławem Leszczyńskim, podpisując w swojej stolicy – Baturynie umowę, której gwarantem był Karol XII. Rosjanie wiedząc, że stawką jest prymat w Europie rozpoczęli na Ukrainie skuteczną akcję propagandową przedstawiając go jako zdrajcę. Jednocześnie Rosjanie dowodzenie przez księcia Aleksandra Daniłowicza Mienszykowa zdobyli Baturyn mordując bez litości mieszkającą tam ludność ukraińską, w tym kobiety i dzieci. W nagrodę za ten mord Aleksander Mienszykow w 1725 r. otrzymał Baturyn od carowej Katarzyny I Aleksiejewnej.

Po klęsce hetmana Iwana Mazepy oraz śmierci bądź emigracji znacznej części starszyny kozackiej, zaczęto powoli likwidować autonomię Hetmanatu. Ostatecznie Hetmanat został zlikwidowany w 1764 r. przez carycę Katarzynę II. Katarzyna II po zlikwidowaniu Hetmanatu, włączyła jego terytorium w skład guberni małorosyjskiej, w której jedyną zachowaną spuścizną po Hetmanacie był jej podział. Podzielona była na dziesięć terytoriów pułkowych, zachowanych po Hetmanacie. Celem Katarzyny II było jednak zlikwidowanie nawet pamięci o Hetmanacie i o swobodzie kozackiej i niewielkiej niezależności, jaką posiadał po drugiej umowie perejaślawiekiej. Dlatego Katarzyna II zlikwidowała spuściznę po Hetmanacie już w roku 1781. Gubernię małorosyjską podzielono na namiestnictwa: nowogrodzko–siewierskie, czernihowskie i kijowskie. Dopiero po jej śmierci reaktywował ją Paweł I. Gubernia małorosyjska została utworzona ze zlikwidowanych namiestnictw: nowogrodzko–siewierskiego, czernihowskiego i kijowskiego. Stolicą guberni małorosyjskiej został Czernihów. Po zamordowaniu Pawła I gubernie małorosyjską ostatecznie zlikwidowano. W roku 1803 car Aleksander I zlikwidował ją dzieląc je na dwie mniejsze gubernie: połtawską i czernihowską.

Wydawało się, że szansa na niezależną Ukrainę całkowicie upadła. Rosjanie triumfowali. Zniszczyli elity, zniszczyli Kozaków, zniszczyli rodzącą się świadomość, wolę walki, patriotyzm, zawłaszczyli pamięć.

Jednak wówczas pojawiła się szansa dla Ukrainy. Współgrała ona z oczekiwaniami na wolną Polskę, po pokonaniu Rosji w roku 1812. Polacy liczyli na powiększenie Księstwa Warszawskiego o ziemie, które znalazły się we władaniu Rosji, w toku trzech zaborów od roku 1772 do 1795. By to się ziściło należało najspierw pokonać Rosję Aleksandra I. Polacy słusznie uważali, że Ukraina była kluczem wojny z Rosją w roku 1812. Znaczenie, rolę Ukrainy w rozgrywce z Rosją próbowało ukazać Napoleonowi wielu obeznanych z rosyjskimi realiami Polaków. Józef książę Poniatowski, Aleksander Sapieha próbował przekonać, że wybuch powstania na Ukrainie wymaga wsparcia i to wsparcia Polaków, by zakończyło się sukcesem.

Napoleon nie miał jednak ani poczucia, ani wiary w to, że na Ukraina była szansą na zwycięstwo nad Rosją. Zdecydowanie odrzucił dwie propozycje Józefa księcia Poniatowskiego ministra wojny Księstwa Warszawskiego. Pierwszą, która zakładała marsz na Ukrainę dwóch korpusów liniowych Wielkiej Armii – najliczniejszego I., marszałka Louisa Nicolasa Davouta oraz V. składające się z żołnierzy polskich księcia Poniatowskiego i drugą, by choć Polacy z V. korpusu księcia Poniatowskiego uderzyli na południe – na Ukrainę, w tym w pierwszym rzucie na Wołyń i Podole, gdzie polski wywiad od wielu lat penetrował z wielkim nakładem sił i środków miejscowe środowiska, które mogły być potencjalnie zainteresowane wybuchem powstania antyrosyjskiego. Polski wywiad skierował tam znaczne środki finansowe, który posłużyły do zakupów broni i koni oraz wyszkolenia ludzi. Kaptowano magnatów, kupowano broń, ćwiczone konie. Przygotowywano, ćwiczone jazdę, dla której przykrywką była służba dworska u magnatów. Twórcą polskiego wywiadu na Rosję i dzieła kaptowania ludzi na Ukrainie był Aleksander Sapieha, który z powierzonego zadania wywiązywał się znakomicie, przysyłając profesjonalne raporty o działaniach Rosjan i możliwościach napoleońskich działań ofensywnych przy granicy z Księstwem Warszawskim. Rezygnacja z uderzenia na Wołyń, Podole i dalej w głąb Ukrainy – było niedocenianiem przez Napoleona roli Ukrainy w wojnie roku 1812. Decyzją tą Napoleon w znacznym stopniu przyczynił się do swojej klęski w wojnie z Rosją. Dążenie Napoleona do skoncentrowania, jak największych sił na marszu na Moskwę spowodowały, że porzucił nawet pomysł, aby siły rosyjskie w Bobrujsku i rejonie mozyrskim szachował cały korpus Poniatowskiego. Zdecydował, iż będzie to jedna tylko dywizja, początkowo miała to być 16. – ранego generała Józefa Zajączka ale ostatecznie wybrał 17. – generała Jana Henryka Dąbrowskiego.

Napoleon nie brał nawet pod uwagę ostrzeżeń księcia Poniatowskiego, który obawiał się, że Wielką Armię może spotkać podobna katastrofa, jak armię króla szwedzkiego Karola XII w roku 1709. Napoleon uważał bowiem, że wycofujący się Rosjanie, którzy na terenach dawnej Rzeczypospolitej realizowali politykę „spalonej ziemi”, czynili to ze względu na niechęć do Polaków i nie będą tego robić na rdzennej ziemi rosyjskiej. Koncepcja marszu na Moskwę z użyciem wszystkich sił była błędna ze strategicznego punktu widzenia i kłóciła się z napoleońskim systemem walki, ale Napoleon uważał, że była słuszna i nie brał pod uwagę żadnych rad.

Napoleon i jego Wielka Armia – zajmując ogromny obszar należący do Cesarstwa Rosyjskiego kierowała się na wschód. Napoleon liczył, że wygra z Aleksandrem I w jednej bitwie. Rzucił na kolana Rosję i zmusi cara do przyjęcia jego warunków pokojowych. Dlatego nie zważając na przeciwności parł na wschód za ustępującą rosyjską armią dowodzoną przez carskiego ministra wojny i głównodowodzącego generała Michała Bogdanowicza Barclaya de Tolly. Napoleon musiał pozostawić znaczne siły do ich osłony. Wojska napoleońskie ogromne ubytki marszowe. Od momentu przekroczenia granicznej rzeki Niemen, po symboliczną granicę dawnej Rzeczypospolitej – Dniepr i Dźwinę wynosiły od 25 do 40 %. Straty – głównie marszowe, spowodowały, że Wielka Armia, która w czerwcu liczyła ponad 500 tys. żołnierzy, u wrót Smoleńska – kluczowej pozycji strategicznej do dalszego marszu na Moskwę liczyła już tylko 195 tys. Fakt, wpływ miała na to natura – spadek temperatury, opad ulewnych deszczy. Tragiczna sytuacja na liniach komunikacyjnych była wynikiem zmiennej aury – co powodowało duże straty wśród kawalerii, konie padały dziesiątkami, a szalejąca dyzenteria straty wśród ludzi. Skala rozprężenia Wielkiej Armii osiągnęła niespotykane rozmiary, a setki dezertorów zasiliły bandy terroryzujące mieszkańców zajętych obszarów. Na to wpływu Napoleon nie miał, ale sytuacja, w jakiej znalazła się Wielka Armia u wrót Smoleńska była wynikiem przeprowadzonych operacji i decyzji samego Napoleona.

Napoleon z uporem odrzucał znaczenie, rolę Ukrainy w wojnie z Rosją w 1812 r. Nie brał pod uwagę realiów rosyjskich i uważał, że zwycięstwo czeka na niego, gdzieś tam w ostępach rosyjskich. Dlatego postanowił kontynuować marsz na ustępującą armią carską, licząc że Rosjanie zostaną zmuszeni do bitwy, gdyż Moskwa po zajęciu Smoleńska, tej bramy Moskwy, pozostawała bezbronna. Uważał, że Rosjanie będą bronić swojej prastarej stolicy i na pewno nie pozwolą jej zająć bez walki. Wykorzystają do jej obrony wszystkie siły, którymi dysponowali. Sądził, że skierują na

Moskwę nie tylko siły ustępującej armii Barclaya de Tolly, ale też flankowych sił naddźwińskiej armii generała Ludwika Christianowicza Wittgensteina i – „wołyńskiej” generała Aleksandra Pietrowicza Tormasowa, a być może nawet „mołdawskiej” admirała Pawła Wasilewicza Cziczagowa. Uważał, że pomiędzy Smoleńskiem a Moskwą stoczy bitwę, która pozwoli mu zakończyć wojnę w 1812 r. Wierzył, że później podyktuje warunki carowi Aleksandrowi I, który będzie musiał je przyjąć, i jako zwycięzca wróci na zachód, koncentrując się na ostatnim ogniwie, które podważało jego prymat w Europie kontynentalnej – na wojnie w Hiszpanii. Stąd też był zdecydowanie przeciwny osłabianiu swoich głównych sił idących na Moskwę.

Przegrana Napoleona z Rosją w roku 1812, była utraconą szansą na próbę wywalczenia jakiegokolwiek formy niezależności. Napoleon nie miał jednak ani poczucia, ani wiary w to, że na Ukraina była kluczem do zwycięstwa nad Rosją. Ze znaczenia Ukrainy zdawali sobie natomiast doskonale sprawę Rosjanie, obawiając się tam wybuchu antyrosyjskiego powstania. Jeszcze jesienią roku 1812, obawiali się, że wybuch powstania na Ukrainie był możliwy i że miał szansę na sukces. Rosjanom udało się. Błędy popełnione przez Napoleona, niedocenianie roli Ukrainy w wojnie roku 1812 spowodowały, że wysiłek polskiego wywiadu, zaangażowanie wielu ludzi, struktur z Księstwa Warszawskiego, na czele z Aleksandrem Sapiehą zostało zaprzepaszczone. Ukraina pozostawiona bez wsparcia padła ofiarą grabieży Austriaków i Sasów z Wielkiej Armii. Natomiast Rosjanie byli ostrożni. Maszerujące z południa z Mołdawii oddziały admirała Piotra Cziczagowa na Ukrainie nie dokonały grabieży i gwałtów. Cziczagow zgodnie z dyspozycjami płynącymi z Petersburga wydawał deklaracje wzywające do pojednania, które miały uspokoić sytuację. Prawdziwe oblicze pokazał dopiero na Białorusi, kiedy jego oddziały ostatecznie spacyfikowały Ukrainę, kiedy to szansa na wybuch antyrosyjskiego powstania była już pogrzebaną i admirał Cziczagow mając zabezpieczone tyły rozpoczął rajd na stolicę Białorusi – na Mińsk.

Ukraina pozostała bierną, a Napoleon goniąc za armią carską do Moskwy – przegrał wojnę z Rosją. Ukształtowało to na kolejne sto lat obraz Europy z Rosją, jako mocarstwem, dławiącym ruchy narodowowyzwoleńcze Ukraińców, Polaków i innych nacji.

Dla Ukrainy rozpoczął się nowa era. Przez cały XIX wiek była zdominowaną przez Rosję. Niepowodzenia w budowie przemysłu zbrojeniowego na Uralu skierowały wzrok Petersburga na Ukrainę. Już u

schyłku XVIII stulecia kochanek Katarzyny II, ksiązę Grigorij Aleksandrowicz Potiomkin przekonał Katarzynę II do zainteresowania rejonem donieckim. Z inicjatywy Potiomkina przeprowadzono szeroko zakrojone badania tamtejszych rejonów. Dokonali tego członkowie Akademii Petersburskiej, geolodzy: Güldenstädt, Pallas i Zujow. W ich wyniku został opracowany projekt budowy fabryki żelaza. Zakładano ścisłą współpracę z regionem leżącym na wschód od Dniepru, w dorzeczu rzeczek Ingulec i Saksagani. Jednak koncepcja ta była błędna, i pomimo, że Rosja trwała w okowach feudalnych, mając do dyspozycji darmową siłę roboczą – chłopów pańszczyźnianych, zakończyła się fiaskiem ze względu na wysokie koszty transportu. Skupiono się bowiem na poszukiwaniach w Zagłębiu Donieckim. Nie włączono do obszaru poszukiwań pobliskiego regionu – Krzywego Rogu. W Donbasie natomiast poszukiwano zarówno złóż węgla kamiennego, jak i rud żelaza. Jednak nigdy tam wysoko jakościowych rud żelaza nie było nigdy. W rezultacie inwestycje rządowe w tamtym rejonie: fabryka Ługańska, Pietrowska (1862) oraz najnowocześniejszej, w której nowoczesny park maszynowy pozwalał na wykorzystanie w procesie produkcji – koksu w Lisiczańsku nad Dońcem (1870), były inwestycjami nietrafionymi.

Dopiero przegrana w wojnie krymskiej zmusiła Rosję do zmiany strategii. Zmieniła się również skala zainteresowania Petersburga Ukrainą. Nowe władze Cesarstwa Rosyjskiego wyciągając wnioski z przegranej wojny zdecydowały się na wyprowadzenie gospodarki Rosji z technologicznego, ekonomicznego i cywilizacyjnego zapóźnienia. Jej podstawowym instrumentem miał się stać rozwój kolejnictwa. Jednak rosyjski przemysł ciężki, w tym ukraiński i polski – branże: hutnicza i metalowo-maszynowa a nie była w stanie dostarczyć ogromnych ilości, żelaza, stali, szyn, wagonów i lokomotyw dla nowo projektowanych inwestycji kolejowych. Petersburg nie chciał oczekiwać produkty krajowe. Chciał rozpocząć inwestycje natychmiast. Wyszły wówczas zapóźnienia z okresu rządów Mikołaja I. Budowa odpowiedniej infrastruktury przemysłowej w Ukrainie, w Królestwie Polskim potrwałaby kilka lat. Wówczas zakłady ukraińskie i te z Królestwa Polskiego nie były w stanie zrealizować wielomilionowych kolejowych zamówień rządowych. W rezultacie Aleksander II zdecydował pod wpływem swoich ministrów resortów gospodarczych o zmianie doktryny gospodarczej, odzegnując się od dotychczasowej polityki protekcyjnej Mikołaja I. Zdecydował o tym przedstawiony mu program industrializacyjny ministra finansów Michaiła

von Reutern (1862–1878). Jego podstawowym instrumentem stała się progresywna liberalizacja taryf celnych. Jej zastosowanie miało przynieść natychmiastowe zmiany i pozwolić Rosji dokonać na skok gospodarczy, który uważano, że dokona się poprzez budowę kolei. Zastosowanie tego programu doprowadziło do szerokiego otwarcia rynku rosyjskiego, co było wynikiem obniżenie prohibicyjnego cła na surówkę i zapoczątkowało dobę ery liberalnej. W rezultacie do Rosji z zachodu, głównie z Niemiec popłynął strumień gotowych produktów, bądź półproduktów, które pozwoliły na natychmiastową budowę kolei w Rosji.

Zmiany nastąpiły. Jednak carat był państwem zacofanym i ustępował pod niemal każdym względem państwom zachodniej Europy. Cesarstwo Rosyjskie zapóźniony technologicznie olbrzymi peryferyjny kraj Europy, rozwijało się tylko dzięki posiadanym surowcom. Dopiero lata 70-te zmusiły rząd rosyjski do odejścia od kosztownej polityki liberalnej w gospodarce rosyjskiej – firmowanej przez ministra Michaiła von Reutern i doprowadziły do ogromnego rozwoju Ukrainy. W 1877 roku rząd rosyjski zdecydował o odejściu od progresywnej liberalizacji taryf celnych i wprowadziła „złote cła”. Sukcesywnie od 1877 roku system ten obejmował coraz więcej sektorów gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego. Sukces polityki protekcyjno – prohibicyjnej pociągnął za sobą rozwój przemysłu i możliwość rozszerzenia bazy podatkowej.

Rozwój Ukrainy od lat 70-tych XIX w. był najbardziej dynamiczny w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego. Związane to było z budową ośrodka przemysłu ciężkiego (okręgi Donbas i Krzywy Róg oraz podokręgi Wybrzeże Morza Azowskiego, Niż Dnieprowski i Kercz). Rząd rosyjski stworzył system lukratywnych koncesji w Ukrainie, który wymuszał na zagranicznych inwestorach, chcących czerpać zyski z rynku w Cesarstwie Rosyjskim do lokowania tam kapitałów. W rezultacie w Ukrainie zbudowano na południu od podstaw dziesiątki fabryk, hut, czy kopalni. Oprócz klasycznych zakładów, hut z branż górniczej, hutniczej, powstały tam fabryki ściśle kooperujące z głównymi gałęziami produkcji: z zakresu energetyki, przemysłu maszynowo – metalowego, produkcji materiałów budowlanych, chemicznego, a także lekkiego. W ciągu kilkunastu lat Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego, a okręg południowy w największy ośrodek przemysłu ciężkiego. Atrakcyjność Ukrainy – Krzywego Rogu, Donbasu, później Kercza spowodowała, że Ukraina w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego uzyskała dominującą pozycję w przemyśle ciężkim.

W wydobywaniu rud żelaza w roku 1900 osiągnęła poziom 57,2 %, węgla kamiennego 69,5 %, w produkcji surówki 51,8 %, a stali i żelaza 44,0 %.

W ukraińskim okręgu południowym rozszerzano także profil produkcji o wyroby przemysłu chemicznego. W roku 1910 w Donbasie wyprodukowano 500 ton siarczanu amonu, a w roku 1913 już 14 tys. ton. Do 1914 r. na Ukrainie w skali ogólnorosyjskiej wydobywano 71 % węgla, produkowano 68 % surówki żelaza i żelaza, a stali 58 %. Dynamizm rozwoju tego ośrodka był tak duży, że do 1914 r. przekształcił się on w drugi pod względem wielkości ośrodek przemysłu ciężkiego w Europie, zaraz po okręgu północnym na pograniczu Francji i Belgii.

Ukraina, jej rozwój gospodarczy, rozwój przemysłu włączył ją pod koniec XIX stulecia w system globalizującego się świata, rynków, które osiągnęły pewien pułap rozwoju. W początkach lat 90-tych większość państw ówczesnego świata chroniła swoje rynki (Rosja od 1877 r.). Wzmogło to ekspansję kapitału inwestycyjnego. Wzrastające wzajemne powiązania kapitałowe, inwestycyjne, gospodarcze pomiędzy państwami pomimo protekcjonizmu rosły. Zależność jednej gospodarki od drugiej stawała się coraz większa. Cementowały je kryzysy, które rozpoczynały okres recesji, a które obejmowały coraz większe połacie powiązanego gospodarek ówczesnego świata. Rosję, a w tym Ukrainę obejmowały wszystkie kryzysy 2 połowy XIX w., zarówno największy kryzys XIX w. kryzys roku 1873, który wyszedł od Austrii, jak i ten z roku 1882, który rozpoczął się we Francji, jak i kryzys 1899 r., który zaczął się w Rosji. Kryzys obejmował wszystkie uczestniczące w życiu gospodarczym gospodarki. Przed 1914 r. wiele nowych rynków zostało wchłoniętych przez procesy globalizacyjne w sferę gospodarek połączonych międzynarodowymi interesami ekonomicznymi. Proces postępującej globalizacji przyspieszał niesamowity postęp techniczny, rozwój transportu kolejowego i morskiego oraz gwałtowny proces demograficzny. Niezwykle ważny dla ówczesnych gospodarek był stabilny system walutowy. Przyspieszyła go w najbardziej rozciągniętym wówczas obszarze gospodarczym ówczesnego świata – Europie deprecjacja srebra i przejście do Gold Standard. Dla Cesarstwa Rosyjskiego i rozwoju Ukrainy ważna była reforma walutowa Siergieja Witte. Przyspieszyła ona nie tylko rozwój gospodarczy Rosji, Ukrainy i Polski, ale popchnęła te kraje w system postępującej globalizacji. Globalizacja przed 1914 r. objęła znaczną część gospodarek świata i stała się podstawą do rozwoju tych procesów w okresie międzywojennym i po 1945 r. Jednak gospodarka Ukrainy została z

przyczyn politycznych z tego procesu wyłamana. Zwycięstwo bolszewików wpędziło te gospodarki w stan izolacji, a narody Związku Sowieckiego na drogę krwawych represji ze strony najbardziej zbrodniczego systemu – systemu stalinowskiego.

Rozwój przemysłu przyczynił się do dynamicznego wzrostu liczby robotników przemysłowych. Na Ukrainie w 1914 r. było ich 645 000. Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego, nie tylko ze względu na okręg południowy – największy ośrodek przemysłu ciężkiego carstwa, ale także w inne branże przemysłu, głównie związane z dynamicznie rozwijającym się rolnictwem. W rezultacie w Ukrainie dobre wyniki osiągały takie branże przemysłu rolno–spożywczego, jak: cukrownictwo, garbarstwo, młynarstwo i produkcji oleju. Było to związane z rozwojem wsi ukraińskiej. Przed wojną produkowano w Ukrainie blisko połowę pszenicy w skali ogólnorosyjskiej. Następował wzrost znaczenia ukraińskiej burżuazji, która zaczęła piastować stanowiska w dumach miejskich i ziemstwach. Ukraina po Polsce (Królestwo Polskie) było najbardziej uprzemysłowionymi częściami Cesarstwa Rosyjskiego.

Uprzemysłowienie Ukrainy odbywało się kosztem ukraińskiego narodu. Rozwój Ukrainy miał służyć centrali – dynastii Romanowych. System rządów w Cesarstwie Rosyjskim opierał się bowiem wyłącznie na osobie panującego cara. Polityka Mikołaja II Romanowa prowadziła do daleko idących napięć. Nieudolne rządy ostatniego cara zasadały się od początku XX w. na utrzymywaniu anachronicznego, scentralizowanego systemu władzy. Mikołaj II obsadzał zwolennikami samodzierżawia resorty ministerialne, popierał przeciwników jakimkolwiek reformom, włącznie z gospodarczymi, gdyż uważał je za zagrożenie samodzierżawia. Na Ukrainie polityka ta powodowała głębokie niezadowolenie. Przekładały się one na liczne strajki oraz wystąpienia włościan.

Wiązało się to z faktem, że Cesarstwo Rosyjskie pomimo dużej dynamiki wzrostu pozostało do roku 1914, pozostało państwem o zacofanej strukturze, importującym gotowe wyroby z zachodniej Europy, a eksportującym głównie nieprzetworzone surowce, tj. węgiel, drewno, ropę naftową, futra i zboże. Nieprawidłowy rozwój rynku wewnętrznego, czego wyrazem był dochód na głowę, stymulowały silne procesy monopolizacyjne, jakie nastąpiły po kryzysie przełomu wieków XIX i XX. Wszystko to powodowało wzrost niezadowolenia wśród rozbudzonego pod względem narodowym społeczeństwa ukraińskiego. Knebel rosyjski nie pozwalał na

realizację aspiracji narodowych, a problemy gospodarcze pchały do wystąpienia coraz liczniejszej rzeszy robotników ukraińskich, wyzyskiwanych przez właścicieli fabryk.

Mikołaj II prowadził rządzoną przez Cesarstwo Rosyjskie do katastrofy. W 150 milionowym państwie kumulowały się rozbieżne interesy siłą tłumionych nacji przez wojsko, policję i tajną policję polityczną potocznie zwaną ochraną. Rosyjska armia była gwarantem statusu Rosji, jako mocarstwa, samodzierżawia cara. Dopiero I wojna światowa, przegrana Rosji carskiej otworzyła przed Ukrainą szansę na budowę nowego ładu politycznego. Szansa na niepodległość Ukrainy pojawiła się dopiero wraz z upadkiem samodzierżawia w Rosji w roku 1917. Bez upadku znaczenia Rosji szansa na niepodległą Ukrainę nigdy by nie zaistniała.

Reasumując należy podkreślić, że Ukraina w XVII stuleciu nie miała szans na uzyskanie niepodległego bytu państwowego. W Rzeczypospolitej nie było idei wykreowania Kozaków, elity ówczesnej Ukrainy, jako elementu współwładczego w państwie. Doprowadziło to do wybuchów niezadowolenia wśród rosnących w siłę Kozaków zaporoskich. Wybuch powstania Chmielnickiego, bratobójcze walki pomiędzy Polakami i Ukraińcami skutecznie wykorzystała Moskwa. W Moskwie doskonale zdawano sobie sprawę, że znaczenia Ukrainy. Chmielnicki nie mogąc ostatecznie wywalczyć niezależnego państwa, wolnego od woli rewanżu i powrotu do dawnych stosunków, jaki występował wśród elit Rzeczypospolitej zdecydował się na sojusz z Rosją. Umowa perejasławska stała się jednak dla Rosji pretekstem do podporządkowania Ukrainy. Słabnąca Rzeczpospolita, gdzie dopiero wówczas zakiełkowała myśl współistnienia w Rzeczypospolitej, Korony, Litwy i Księstwa Ruskiego, na takich samych zasadach, społeczeństwa szlacheckiego, była już zbyt pogrążona w anarchii by tą myśl urzeczywistnić. W rezultacie Ukraina wpadła w szpony Rosji. Coraz silniejsze wpływy Rosji w Hatmanacie spowodowały, że ostatni niezależny hetman Ukrainy Iwan Mazepa podjął próbę znaczenia rosyjskiej dominacji. Klęska Karola XII pod Połtawą pogrzebała jednak tą szansę. Kolejni rosyjscy władcy ograniczali rolę Hatmanatu. Ostatecznie zlikwidowała go Katarzyna II, która również podjęła politykę zlikwidowania wśród społeczeństwa ukraińskiego pamięci o okresie wolnego bytu państwowego w czasach rządów państwa kozackiego – Hatmanatu. Okres napoleoński był szansą dla Ukrainy, z tym że okres rządów Katarzyny II doprowadził do zaniku wolnych gotowych do walki o wolność Kozaków i Ukraińców. Ukraina i Ukraińcy w tej rozgrywce Napoleona z Aleksandrem I, w wojnie roku 1812 byli tylko

przedmiotem, a nie podmiotem tych istotnych dla całego ówczesnego świata wydarzeń rozgrywających się na terytorium Polski, Rosji, Ukrainy, Białorusi, Litwy i Łotwy. Po roku 1815 Ukraina stała się terytorium ściśle podlegającym centrali – Petersburgowi. To Rosja realizowała na Ukrainie swoje cele. Przegrana w wojnie krymskiej zmusiły Rosję do przyśpieszenia procesów gospodarczych, by samodzielnemu nie pozostało daleko w tyle za państwami Europy. Budowa przemysłu uczyniła z Ukrainy jeden z głównych oprócz Polski (Królestwo Polskie) najbardziej uprzemysłowionych części Cesarstwa Rosyjskiego. Jednak polityka hamowania reform spowodowała, że ukraińska inteligencja i burżuazja pozbawiona była możliwości samorealizacji politycznej. W kraju rządziła policja i wojsko, na tych dwóch filarach opierał się Mikołaj II. Dopiero wybuch I wojny światowej, obnażenie słabości Rosji i upadek samodzielnego państwa dał szansę na niepodległy byt państwowy Ukrainy, który podjął Semen Petlura. Rozdrobnienie sił ukraińskich na Ukrainie, polityka białych realizowana przez generała Antona Denikina, polityka mocarstw, wszystko to spowodowało, że wojna o niepodległy byt państwowy Ukrainy zakończyła się klęską, a Ukraina znalazła się w okowach sowieckiej dominacji, podczas którego wymordowano miliony niewinnych obywateli Ukrainy.

Literatura

Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 1299; Z. Wójcik, Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza, Warszawa 1959; Z. Wójcik, Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa 1960; Z. Wójcik, Wojny kozackie w dawnej Polsce, Kraków 1989; J. Kaczmarczyk, Bohdan Chmielnicki, Wrocław i in. 1988; Z. Wójcik, Wojny kozackie w dawnej Polsce, Kraków 1989; W. A. Serczyk, Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651, Warszawa 1998; J. Hrycak, Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu, Lublin 2000; N. Jakowenko, Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku, Lublin 2000; W. A. Serczyk Historia Ukrainy, Wrocław i in. 2001; K. Grünberg, B. Sprengel, Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko–ukraińskie w X–XX wieku, Warszawa 2005; J. Kaczmarczyk, Rzeczpospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość: ugoda hadziacka – teoria i praktyka, Kraków 2007; P. Kroll, Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660, Warszawa 2008; N. Jakowenko, Historia Ukrainy do 1795 roku, Warszawa 2011; W. Biernacki, Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649, Zabrze 2006; T. Ciesielski, Od Batochu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652–1653, Zabrze 2007; R. Romański, Kozaczyzna, Warszawa 2004; L. Podhorodecki, Sicz

Zaporoska, Warszawa 1960; L. Podhorodecki, Zarys dziejów Ukrainy, Warszawa 1976; Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej, pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera, Zabrze 2010; M. Kukiel, Wojna 1812 roku, t. 1, Kraków 1937; J. Skowronek, Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha, Warszawa 1992; J. Skowronek, Książę Józef Poniatowski, Wrocław i in. 1986; J. Pachonński, General Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818, Warszawa 1981; T. A. Olszański, Historia Ukrainy XX wieku, Warszawa 1993; L. Mendelson, Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych, t. 2, Warszawa 1960; W. Rusiński, Zarys historii gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500 – 1939), Warszawa 1970; W. Puś, Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w., [w:] Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka), Red. Edward Wiśniewski, Łódź 2001; A. Gerschenkron, Economic Backwardness in Historical Perspective, Harvard 1962; M.H.Dobb, Soviet Economical Development since 1917, New York 1967; M.E. Falkus, The Industrialization of Russia 1700–1914, London 1972; P. I. Ljaszczenko, Istorija narodnogo chozjastwa SSSR, t. 2, Moskwa 1952; R. Kowalczyk, Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii „Przeglądu Technicznego”, Acta Universitatis Lodziensis 2003, Folia Historica 77; R. Kowalczyk, Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r., Łódź 2007; R. Kowalczyk, Інвестиції у важку промисловість донецько–придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму, Український Історичний Журнал, 6. 2010; R. Kowalczyk, Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku. Na styku Zachodu i Wschodu, «Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки», materiały z międzynarodowej konferencji, Tarnopol 2012; R. Kowalczyk, Украина в противостоянии Франции и России за облик Европы – конфронтация Востока и Запада в войне 1812 года, [w:] ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ IV-ї МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНОЇ ПАМ’ЯТІ ПРОФЕСОРА Г.Л. БОНДАРЕВСЬКОГО (1920—2003 РР.), Луганськ 2013; R. Kowalczyk, Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914, Warszawa 2013; R. Kowalczyk, Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году? Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы, Ред. А. Н. Артизов, А.К. Левыкин, Ю.А. Петров, Москва 2013; R. Kowalczyk, Истоки процесса глобализации капиталистической экономики развивающихся стран перед первой мировой войной, ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ, Київ 2013; R. Kowalczyk, Між Сходом і Заходом. Україна на роздоріжжі. Модернізація чи стабілізація?, Варіації модерну та модернізації: український соціум в контексті глобальних процесів, Київ 2013; R. Kowalczyk, Україна — утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року, Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Серія: Історія науки 2014, No 7 (284); R. Kowalczyk, Смоленск 1812 года — Ворота Москвы, Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, серія: Історичні науки, no 5(306)

2015; R. Kowalczyk, Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14-21 listopada 1812, Warszawa 2015; R. Kowalczyk, Наполеон и Украина в 1812 г. Почему Наполеон недооценивал роль Украины в войне с Россией царя Александра I? Чорноморський літопис, Науковий вісник, Выпуск 16, Миколаїв 2016; Kowalczyk R., Україна до і після Кримської війни, наш Крим, Науковий вісник, Выпуск 2, Київ 2016; R. Kowalczyk, W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności..., Ucraina Magna, Volumen I, Київ 2016.

Володимир Баров (Ніжин)

Діяльність річкових флотилій в Україні в період радянсько-польської війни 1920 року

Актуальність теми дослідження визначена значною кількістю нерозроблених історіографічних сюжетів у вітчизняній історичній науці відносно доби Української революції та національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Передусім це стосується військово-історичної тематики, зокрема, історії річкових флотилій – червоної Дніпровської та польської Пінської. Чимало аспектів їх організації, бойової діяльності та впливу на перебіг військових дій ще не розкриті повною мірою, що зумовлює актуальність зазначеної теми.

Українська історіографія накопичила чималий доробок з історії українського війська періоду 1917–1921 рр. Однак, значно менша увага в цих роботах приділялась річковим формуванням як противників, так і союзників українського війська. Переважно, це згадки в контексті тих чи інших подій. Через це значну частину історіографічної бази даного дослідження склала зарубіжна історіографія, передусім, російська та польська.

З досліджень вітчизняних істориків слід відмітити роботи В.А. Савченко [7], в яких приділяється певна увага радянсько-польській війни, і особливо Я.Ю. Тинченко [9], присвячені історії українського військово-морського флоту (в тому числі річкових флотилій, що діяли в Україні). Російська історіографія представлена роботами М. Какуріна [4] та А. Саковича [8], що були створені по завершенню радянсько-польського конфлікту і містять цінну інформацію, доступну авторам як сучасникам подій, що дозволяє розглядати ці праці як певною мірою джерела. Польська історіографія представлена перекладеним електрон-

ним ресурсом з історії Пінської флотилії [6]. Також були використані загальні праці з історії радянсько-польської війни [2;5]. Побічно в цих роботах висвітлюються деякі аспекти бойового застосування поляками та червоними річкового транспорту.

Постановкою проблеми статті виступає неповне розкриття тематики «річкової війни» під час радянсько-польської війни 1920 р. у вітчизняній історіографії, яка ще не отримала цілісного висвітлення та ретельного аналізу.

Метою дослідження є вивчення Пінської та Дніпровської річкових флотилій та їх участь у бойових діях на території України в 1920 р., що є складовою як військової історії, так і в цілому історії України в зазначений період.

Військові дії на території України періоду національно-визвольних змагань відрізнялися значною маневреністю, зумовленою багатьма факторами, в тому числі знанням місцевих умов. Особливої ваги для усіх сторін набували комунікації та шляхи сполучень як для транспортування військ і їхнього постачання, так і для перешкодження цих дій своєму супротивнику. Залізничні шляхи стали вразливими та ненадійними. Безпека залізничного сполучення була можливою лише за умови повного контролю над територією, що потребувало залучення додаткових військових сил для охорони шляхів. Створення річкових флотилій дозволяло збільшити маневреність та тактичні можливості сухопутних військових з'єднань. За таких умов зростала роль річкових комунікацій, і в першу чергу – Дніпра [8, 65-67].

Хронологічно виникнення таких формацій як польська Пінська та червона Дніпровська флотилії слід віднести до кінця 1918 – початку 1919 рр., що було пов'язано зі зміною військово-політичної ситуації. Спочатку у військових цілях починають використовуватися звичайні рибацькі човни, а також переобладнаний цивільний річковий транспорт (пароплави, буксири, баржі). Основними шляхами поповнення наявного складу флотилій ставали ревізиції або військові трофеї, захоплені плавзасоби ворога. Захист та озброєння суден мало в основному імпровізований характер. Основним засобом захисту екіпажу була дерев'яна обшивка з двох дощок та прошарку піску, інколи – листи м'якої сталі. Подібний захист встановлювався на рубці та найбільш вразливих частинах корабля. Більш важке бронювання встановити не дозволяли тактико-технічні характеристики річкового транспорту. Озброєння складалося з кулеметів, інколи – гармат малого та середнього калібрів (від 37-

мм до 75-мм). Хоча їх використання на річкових пароплавах було проблематичним. Частіше важке озброєння транспортувалося для потреб річкового десанту з подальшим використанням на березі [8, 68-69].

Польські військово-морські сили, складовою частиною яких стали річкові флотилії, почали створюватися відповідно до декрету Ю. Пілсудського від 28 листопада 1918 р. На той час Польща не мала власних кораблів та гаваней. Політична обстановка відзначалася крайньою нестабільністю. Особливу небезпеку становив східний кордон, на якому відбувалися численні малі конфлікти, що загрожували перерости у велику війну [5].

З 1919 р. Польща опинилася в стані необ'явленої війни з Радянською Росією, що призвело до посилення частин на східному кордоні. З цією метою вже у вересні було розпочато формування польської Пінської флотилії. Її перший склад утворили моторні катера «Лисовчик» («Lisowczyk»), «Лех» («Lech»), «Лидзейко» («Lizdejko») та «Лауда» («Lauda»). Те, що всі назви починались на одну літеру не було випадковим збігом: таким чином позначалась їх приналежність до військ генерала Листовського.

На самому початку основним завданням Пінської флотилії були військові перевезення, що зумовлювалось важкою логістикою Полісся того часу. Так, наприклад, навесні будь-які перевезення гужовим транспортом ставали неможливими. Поліські болота, весняні розливи річок та розпутиця зумовлювали потребу в річковому транспорті.

Суттєве розширення флотилії відбулось внаслідок захоплення поляками на Прип'яті 7 березня 1920 р. 22 пароплавів, 10 моторних катерів та 62 барж. Проте через технічні труднощі не всі з захоплених суден одразу вступили у стрій. Так, до кінця березня Пінську флотилію поповнили лише 5 кораблів, зокрема канонерська човен «Трахтомиров», що отримала нову назву «Panzer 1» [6].

На кінець квітня 1920 р. бойовий загін Пінської флотилії складався з 1 канонерського човна, 4 озброєних катерів (МБ-1, МБ-2, МБ-3, МП-1) та розвідувальних катерів В-1 та В-2. Крім того, існував транспортний загін з 9 допоміжних кораблів та 18 барж. На ремонті знаходилось ще 14 кораблів і 8 катерів.

Через конструктивні вади та технічні обмеження на нових кораблях Пінської флотилії особливого переустаткування не робилось. Лише на деяких пароплавах було встановлено по одній гарматі калібру 37-мм та кілька кулеметів.

Однією з маловідомих сторінок радянсько-польської війни на теренах України є битва за Чорнобиль, яка стала найбільшим бойовим зіткненням польської Пінської та червоної Дніпровської річкових флотилій.

Під час польського наступу на Київ 9 піхотна дивізія генерала В. Сікорського отримала завдання зайняти Чорнобиль, що був найбільшим річковим портом на р. Прип'ять. На той час місто було тилом частин Червоної армії, дислокованих між Прип'яттю та Тетеревом, а його річковий порт забезпечував підтримку дій червоної Дніпровської флотилії в усті Прип'яті. Для захоплення Чорнобиля генерал Сікорський сформував бойову групу під команду майора кавалерії Яворського, яка складалася з підрозділів піхоти, важкої та польової артилерії. Підтримку їй надавав загін Пінської флотилії у складі п'яти кораблів [1, 112-114; 10].

25 квітня о 4-й годині ця бойова група почала наступ з Демовічського тракту вздовж Прип'яті у напрямку Чорнобиля. Паралельно з наступом сухопутних військ розпочався і наступ польських кораблів на Прип'яті. В той же день вечері частини Яворського обстріляли підрозділи Дніпровської флотилії. У бою прийняли участь більш слабо озброєні польські катери, які нанесли ушкодження одному кораблю, а інший був вимушений відступити вниз за течією. Це дозволило в Кощаровці захопити човни для транспортування польської піхоти та артилерії. Майор Яворський розділив групу на дві колони. Перша під його власним командуванням мала наступати вздовж Прип'яті і при підтримці сил річкової флотилії нанести удар по Чорнобилю з півночі. Друга колона, на чолі з К. Галінським, повинна була наступати на Чорнобиль з заходу через Залісся. Обидві колони мали вступити в бій за Чорнобиль одночасно 27 квітня на світанку. Місто утримували 61 стрілкова бригада та 12 кораблів Дніпровської флотилії [6; 7, 325-327].

Бій за місто почався з бою колони Яворського за село Лойове, де поляки зіткнулися зі спротивом 61 стрілкової бригади та кораблів Дніпровської флотилії. При підтримці польських кораблів, які прийшли на допомогу сухопутним частинам, війська Яворського прорвали оборону Червоної армії і підійшли до Чорнобиля. Тим не менш, це сталось пізніше за колону Галінського, яка підійшла до міста ще о 4-й ранку. Попри сильний спротив червоних та обстріли з кораблів, авангард другої колони зайняв цвинтар і пояс садів, що оточували місто з заходу. Через годину (внаслідок затримки під Лойовом) підійшла колона Яворського та сили Пінської флотилії. Їх смілива атака за короткий час зла-

мала оборону червоних, змусивши їх поспішно відступити. Відбувся бій між польським сторожовим катером «Panzer 1» і 4 озброєними човнами та 6 канонерками Дніпровської флотилії. Бій перетворився на погоню польської флотилії за супротивником на відстань більш ніж 25 км. Під час цього переслідування розгорнувся ще один бій нижче за течією, приблизно о 10 годині снаряд випущений з «Panzer 1» влучив в камеру боеприпасів канонерського човна «Губительный», який затонув разом з екіпажем. Також було серйозно пошкоджено ще два кораблі Дніпровської флотилії [2, 368-379].

Канонерний човен «Губительный» мав доволі цікаву історію, в загальних рисах типову для кораблів річкових флотилій того часу. Пароплав свого часу належав до річкової флотилії отамана Струка та був відомий як річковий колісний буксир «Соня». Ставши трофеєм Дніпровської флотилії пароплав був націоналізований. В серпні 1919 р. його захопили денікінці та включили до складу білої Дніпровської флотилії під назвою «Доброволець». В жовтні 1919 р. пароплав знов став трофеєм червоних, які перейменували його на «Пролетар» та включили знов до Дніпровської флотилії. Пароплав брав участь у боях з білими та польськими військами. Пізніше отримав назву «Губительный». Під час річкової битви під Чорнобилем з польською флотилією, пароплав загинув у бою поблизу с. Плютовище нижче Чорнобиля [3].

В праці М. Какуріна «Війна з білополяками» наводиться наступні свідчення стосовно битви за Чорнобиль: «В день 27 квітня на крайніх флангах польської ділянки Південно-Західного фронту відбулись наступні події: на крайньому правому фланзі противник після бою з нашою Дніпровською флотилією зайняв м. Чорнобиль, при цьому в нас загинула канонерка «Губительный» та вийшли зі строю канонерки «Мудрий» та «Молодецький». На лівому фланзі противник розгорнув свій наступ по всьому фронту 14-ї армії, відтісняючи її на схід» [4, 147].

Переслідування було зупинено через дві години, коли «Panzer 1» почав набирати воду у носову частину. Це сталось не внаслідок ворожого ураження, а через віддачу погано змонтованої гірської гармати, що призвело до послаблення заклепок підводної частини судна, яка дала течу. Пізніше «Panzer 1» був відремонтований в Чорнобильському порту.

Внаслідок бою Дніпровська флотилія відступила до устя Прип'яті, а польські війська повернулись назад до Чорнобиля. У порту полякам в якості трофеїв дісталась один пошкоджений канонерський човен «Пры-

ткий», 4 озброєних кораблі, 3 моторизовані човни, які увійшли до складу Пінської флотилії.

Прямим наслідком перемоги поляків у битві за Чорнобилем став вихід кораблів Дніпровської флотилії з Прип'яті. Пізніший рейд червоних військових катерів під Чорнобилем 28 квітня призвів лише до захоплення польського транспортника Т-2. Щоб уникнути подібних рейдів в майбутньому, польські війська почали відновлення берегових батарей, що мали перешкодити активності Дніпровської флотилії. Зокрема, берегова батарея була відновлена в районі устя Прип'яті, поблизу с. Теремче. Тим не менш, вже 8 травня 1920 р. червоні канонерки підійшли до Лойова, що свідчить про недостатність польських берегових батарей у протидії Дніпровській флотилії. Виникла потреба у створенні двох груп кораблів, щоб заблокувати ворожі канонерки. Однак, таке розділення сил могло призвести до послаблення Пінської флотилії [6; 8, 80-82].

7 травня 1920 р. об'єднані польські та українські війська почали бій за Київ. Важливе значення для подальшої кампанії мало оволодіння мостами на Дніпрі та Задніпров'я. Спостерігаючи за приготуваннями поляків до штурму, червоноармійці зробили спробу підірвати частину Ланцюгового моста зі східного берега. Тим не менш, підриг не зруйнував міст повністю. Вже 9 травня поляки здобули плацдарм на східному березі. Перед самим підригом відбулось захоплення другого мосту – Русанівського. Відступаючі червоноармійці спробували закріпитися на лівому березі, і навіть, контратакувати. Користуючись, тим що основна увага супротивника прикута до штурму Ланцюгового мосту, поляки здобули Дарницький залізничний та Наводницький мости. Внаслідок штурму була захоплена Дарниця та Троєщина на Лівобережжі, що забезпечило місто від обстрілів Червоної армії [2, 379-384].

Після зайняття поляками Києва флотилія отримала поповнення з 17 кораблів, 26 човнів та 10 барж. Екіпажі канонерки «Panzer 1» та 2 катерів отримали поповнення особового складу з Києва [6].

Командування польської 3-ї армії висунуло план створення польської Дніпровської флотилії з захоплених кораблів, шляхом їх озброєння та модернізації. Відсутність озброєння та навченого особового складу завадила втіленню цього проекту. Остаточо план перекреслив наступ радянської 12-ї армії на Київ, що почався 26 травня 1920 р. [9, 76].

В протидії радянському наступу активну роль відіграла і Пінська флотилія. Так, 2 червня біля Віташову за допомогою транспортних кораблів було висаджено полк польської піхоти. Інша група флотилії в ніч

з 1 на 2 червня давала відсіч катерам, що почали форсування устя притоки Прип'яті. Попри підтримку батареї з чотирьох 152-мм та десяти 75-мм гармат, форсування не вдалось зупинити. Втративши канонерський човен «Меткий», що був потоплений польською артилерією, кораблі Дніпровської флотилії увійшли до Прип'яті [8, 82-85].

Цей прорив призвів до втрати тактичної ініціативи польськими військами. 2 червня 1920 р. в усті Прип'яті були встановлені міни. Наступного дня почалась переправа Червоної армії в районі селища Пічки за допомогою кораблів Дніпровської флотилії. Переправі намагалась перешкодити Пінська флотилія та сухопутні сили, що атакували мости в районі с. Окунінова. 4 червня відбувся бій між поляками і радянськими канонерками «Мстительный» та «Малый», що тривав до вечора. Вранці поляки планували продовжувати бій, але були атаковані підкріпленням, яке підійшло до канонерок. Результатом бою став відступ поляків до Києва [6].

Того ж дня відбувся прорив кінноти Будьонного, яка прорвала фронт 3-ї польської армії, поставивши під загрозу оточення Київ. Почався загальний відступ польського війська. Внаслідок цього кораблі Пінської флотилії були відрізані від своєї основної бази. Саме існування флотилії стало питанням часу.

Природною перешкодою радянському наступу виступав Дніпро. Тому полишаючи Київ, щоб загальмувати швидкість ворожого наступу, поляки знищили усі київські мости. 11 червня було знищено Ланцюговий міст, а наступного дня – Наводницький. Наслідком цього перерив сполучення між Лівобережжям та Правобережжям. Водночас, знищення мостів викликало хвилю ненависті місцевого населення до поляків [4, 224-227].

Тим не менш, 9 червня два захоплені пароплави, «Panzer 1» та здобутий на Десні раніше корабель «Ostria», відіграли важливу роль в переправі польських військ через ріку Ірпень. В умовах відступу командування Пінської флотилії прийняло рішення про затоплення кораблів, які неможливо було відвести. З 11 червня почався період затоплення кораблів: спочатку трофейних, потім – бойових. Наприклад, бойова група лейтенанта Б. Мохача затопила свої судна в районі Міжгір'я біля устя Десни. Екіпажі відступали суходолом в напрямку на Мозир. Екіпажам довелось затопити або спалити 8 найбільших пароплавів. Після радянського наступу в районі Лойова залишились в оточенні два катери «МВ-3» та «МР-1». Пінська флотилія майже припинила свої існу-

вання. Команди затоплених кораблів приймали участь в боях як звичайна піхота [6].

На початку липня 1920 р. для протидії червоній Дніпровській флотилії, поляки використовували лише бойовий загін з трофейної канонерської лодки «Panzer 2» (колишня назва «Усердний») та три катери М-7, М-15 и М-47.

Відродити Пінську військову флотилію полякам вдалось лише в жовтні 1920 р. після розгрому Червоної армії під Варшавою і її відступу, що дозволило підняти затоплені кораблі та повернути базу флотилії – Пінськ.

Отже, можна зробити висновок, що річкові комунікації були вагомим фактором у тактиці, а інколи, й стратегії польської та радянської сторін під час радянсько-польської війни, зокрема в кампанії 1920 р. Одним з засобів контролю над водними комунікаціями ставали річкові флотилії, подекуди, створені з непризначених для цього цивільних суден. Їх захист та озброєння багато в чому мали імпровізований характер. Тим не менше, наявність цих річкових флотилій була одним з факторів, що дозволяв як Війську Польському, так і Червоній армії, вести більш маневрені бойові дії та бути менш вразливими за несприятливих умов. Проаналізувавши ключові події кампанії 1920 р. можна відзначити, що дії Пінської флотилії на Прип'яті відіграли важливу роль в успіху Київської операції. Водночас, збереження основних сил радянської Дніпровської флотилії, попри втрату бази в Чорнобилі, дозволило в умовах контрнаступу Червоної армії, заблокувати дії польських сил на Дніпрі та Прип'яті. Наслідком цього стало майже повне знищення Пінської флотилії. Відновити її вдалось лише з поверненням польськими військами стратегічної ініціативи після боїв у серпні-жовтні 1920 р.

Джерела та література

1. Боевой путь Советского Военно-Морского Флота / В. И. Ачкасов, А. В. Басов, А. И. Сумин и др. – 4-е изд., испр. и доп.- М.: Воениздат, 1988. – 607 с.
2. Грицкевич А.П. Борьба за Украину 1917-1921. – Минск: Современная школа, 2011. – 528 с.
3. «Губительный» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.navy.su/1850-1917/kanboat/gubitelny/index.htm>.
4. Какурин Н. Гражданская война в России: Война с белополяками/ Н. Какурин, В. Меликов. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 730 с.

5. Мельтюхов М. Советско-польские войны. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 672 с.
6. Польская Пинская флотилия [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.moremhod.info/index.php/library-menu/16-morskaya-tematika/105-poland>.
7. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.
8. Сакович А. Речные и озерные флотилии. – М.-Л.: Гос. изд-во Отдел военной литературы, 1927. – 134 с.
9. Тинченко Я.Ю. Військово-морські сили України 1917-1921. – К.: Темпора, 2012. – 116 с.
10. Thomas N. Hook A. Armies of the Russo-Polish War 1919–21. – Oxford: Osprey Publishing Ltd, 2014 – 52 p.

Василь Галуха (Рівне)

Комасація та її вплив на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства у міжвоєнний період

Аграрні перетворення у сусідніх із Польщею країнах, безумовно, впливали на неї і спонукали владу до проведення власної аграрної реформи, і перш за все комасації, яку держави Західної Європи завершили ще десятиліття тому і вже переконалися у її корисності. Крім того, Друга Річ Посполита належала до тієї групи держав, де незначна частина населення володіла величезним обсягом сільськогосподарських земель, тоді як основна маса населення була або зовсім безземельною, чи володіла незначною її кількістю, і не мала без реформи жодних шансів на поліпшення свого жалюгідного становища. За таких умов необхідність аграрної перебудови набувала не стільки економічного, скільки соціального характеру.

Отже, одночасно із розбудовою держави найактуальнішою проблемою для Польщі після Першої світової війни була необхідність проведення аграрної реформи. Польський дослідник Ф. Буяк, аналізуючи це питання, писав у ті часи, що якщо хочемо збудувати сильну, здорову державу, то мусимо насамперед зайнятися упорядкуванням аграрного устрою [9, 9].

Юзеф Пілсудський уже в декреті від 7 лютого 1919 р. зробив розпорядження міністрові землеробства і державних маєтностей розпочати

невідкладні роботи з організації і проведення парцеляції маєтків, створення установ для проведення парцеляції, внутрішньої колонізації, а також меліорації. Декрет Ю. Пілсудського вимагав заснувати Польський земельний банк, щоб через нього передавати в оренду безземельним і малоземельним господарям землі держави в розмірі достатньому для того щоб вони могли прогодувати свої сім'ї [13, 134–135].

Питання земельної реформи не сходили з порядку денного і під час роботи Законодавчого сейму. 10 липня 1919 р. сейм ухвалив постанову про основи земельної реформи, основна цінність якої була в тому, що головні її ідеї збереглися у всіх наступних законах про виконання земельної реформи.

Однак, на початку 20-х років ХХ століття відносини у аграрному секторі економіки загострилися. Після схвалення у 1921 р. Конституції Польщі виявилось, що засади земельної реформи, окреслені сеймовими законами 1919–1920 рр., які передбачали примусовий продаж землі великих власників понад встановлений максимум 180 га (400 га у Галичині та Пруссії) за ціною 50 % її ринкової вартості, не відповідали конституційним нормам. За зверненням великих землевласників Конституційний трибунал відхилив ці закони як такі, що суперечили Конституції. Реформа не проводилася. Гострою проблемою, що заважала реформуванню економіки в цей період, була й розрегульована фінансова система. Головною проблемою була інфляція, яка у 1923 р. переросла у гіперінфляцію. Уряд прем'єра В. Грабського, який у грудні 1923 р. змінив на цій посаді В. Вітоса, до середини літа 1924 р. зміг приборкати інфляцію і домогся схвалення сеймом у грудні 1925 р. закону про земельну реформу. Закон передбачав добровільне відчуження і парцеляцію великих земельних маєтків, які перевищували 180 га, а на східних землях – 300 га землі. Відшкодування власникам за відчуження землі відбувалися за ринковими цінами. Якщо річна квота відчужених земель не досягала встановленого мінімуму 200 тис. га, то уряд мав право застосовувати примусове відчуження.

За архівними даними, у Волинському воєводстві в 1921 році 1 744 997 га земель потребували комасації і на них функціонувало 322 500 господарств. На терені Польщі таких земель було біля 10 млн. га з 1,5 млн. господарств. Отже, більше 1/6 земель, що потребували комасації знаходилося на Волині [5, 7].

Комасацію селянських земельних наділів польська влада розпочала на Волині у 1922 р., але належного розмаху вона набула з 1926 р., після приходу до влади Ю. Пілсудського та його політичного угруповання.

Керована в 1928–1938 рр. Г. Юзевським адміністрація Волинського воєводства приділяла значну увагу питанням земельного устрою, розвитку землеробства. Воєвода Г. Юзевський всіляко підтримував комасаційні заходи та меліорацію земель волинського Полісся.

Зазначимо, що до 1931 року на терені Волині комасацією було охоплено 443 села, які включали 70 729 господарств із загальною площею 460783 га земель. Із них у 165 селах, що нараховували 24 552 господарства які володіли 150 839 га земельних угідь комасаційні роботи були завершені [3, 26].

Комасаційна акція досягла свого піку у 1931 році, коли впродовж року були проведені комасаційні роботи на площі 95 290 га. У наступних роках цей процес стабілізувався на позначці біля 70 000 га землі на рік [5, 7].

Економічна й фінансова криза та депресія 1932 – 1935 років серйозно вплинули на уповільнення темпів комасації.

Початком нового етапу в проведенні комасаційних робіт на землях Волинського воєводства став 1936 рік, у якому комасація проводилась у 275 селах і було охоплено 54 118 селянських господарств з загальною площею землі 317 354 га. Зазначимо, що у 1937 році обсяги комасаційних робіт знову уповільнилися. Як відзначав у своєму виступі у січні 1938 року в бюджетній комісії Сейму посол від Волині С. Тимошенко «за останній час ця праця звільнила свій темп, бо через страйк мірничих, який Міністерство Рільництва не може зліквідувати вже майже рік. А шкода, бо добродійства рільної реформи є незаперечні для волинського села...» [1, 16].

Загалом, на 1 жовтня 1938 року 1 222 села завершили або проводили комасацію і залишилося до проведення комасації 819 сіл. Тобто, на початок жовтня 1938 року більше ніж 65 % сіл Волинського воєводства завершили, або проводили комасаційні роботи [5, 101].

Для порівняння відмітимо, що на терені Польщі до 1 грудня 1938 року комасаційні роботи були виконані на площі 5 303 435 га на яких функціонувало 834 161 господарство. На Волині ж до зазначеного вище терміну було комасовано 779832 га (149 198 господарств), що становило половину земель воєводства які її потребували.

З урахуванням того, що російська влада до Першої світової війни здійснила на терені Волині комасацію на площі 193 778 га, (27 850 господарств) за весь період комасаційної акції її було завершено на площі майже 1 мільйон га [5, 7].

Якщо визначати корисність комасації, то слід зазначити, що вона мала значний вплив на позитивні зміни у системі господарювання та культури ведення господарства. Доцільність та необхідність комасації у Волинському воєводстві визначалася тим, що вона була однією із перших сходинок до успіху в системі господарювання. Вона давала можливість відмовитися від вимушеної системи трьохпільля, ефективність якої уже давно віджила і перейти до більш прогресивної форми господарювання, що базувалася на системі сівозміни. Після проведення комасації створювалися сприятливі умови для вирощування таких коренеплодів, як цукрові та кормові буряки. На таких землях ставало можливим вирощування багатих на білки багаторічних культур – конюшини і люцерни, які мали важливе значення для відгодівлі худоби і вирощування яких за трьохпільною системою господарювання було неможливим. Створювалися придатні умови для розвитку садівництва, вирощування овочевих культур, хмелю, тютюну та ін.

Зміна системи землекористування давала можливість більш раціонально використовувати органічні добрива, а зближення земельного наділу до форми квадрата давало можливість проводити оранку землі не тільки вздовж, а й впоперек, що значно поліпшувало її технічний стан.

Індивідуальне посідання землі робило більш раціональним не тільки використання орних земель, а й лук і пасовищ. У комасованих господарствах селяни розпочали використовувати більш досконалі знаряддя праці як для обробки землі, так і очищення насіння. Комасація наближувала землі до господарських будівель, що давало можливість раціональніше використовувати працю усіх членів сім'ї. Значно менше необхідно було часу і витрат на вивезення органічних добрив та під час збирання врожаю.

За рахунок впливу різних чинників на ефективність господарств, після комасації продуктивність 1 га землі у рослинництві збільшувалася до 30 % [4, 16].

Крім того, у комасованих селах поліпшувалася протипожежна безпека, у порівнянні з тою, якою вона була у скупчених селах, де будинки і господарські будівлі одного власника знаходилися на незначній відстані від іншого.

Якщо говорити про корисність від комасації з погляду культури взаємовідносин, то тут слід зазначити, що вона перш за все вела до поліпшення соціального клімату на селі, зростання етичного рівня мешканців, який проявлявся в усвідомленні ними того, що вони є власниками неподільних, відокремлених від громади села ґрунтів. Таке усвідомлення спонукало їх до розуміння ролі громади села. Це мало важливе значення для розвитку кооперативного руху на селі.

Отже, комасація вела до поліпшення взаємовідносин між господарями, зменшувала кількість суперечок за межі земельних наділів, непорозумінь між селянами ставало менше, створювалися більш сприятливі умови для впровадження нових методів господарювання.

Одним із найважливіших наслідків комасації було те, що вона призвела до поліпшення аграрної структури земель.

У 1921 році в Волинському воєводстві загальна площа якого становила 3 028 000 га проживало 1 437 907 осіб [2, 4].

Згідно статистичних даних за 1921 рік сільськогосподарське виробництво у Волинському воєводстві займало площу 2 474 424 га. Загальна структура цих земель мала наступний вигляд:

- орні ґрунти – 1 183 800 га (47,8 %);
- луки і пасовища – 373 885 га (15,1 %);
- сади та огороди – 62 852 га (2,5 %);
- ліси – 639 778 га (25,9 %);
- інші землі та невжитки – 214 099 га (8,7 %) [14, 532].

Перепис 1931 року встановив, що кількість населення у воєводстві за десятиліття збільшилася майже на 45 % і виросла до 2 084 791 особи.

Таке значне збільшення населення краю було обумовлене високим рівнем народжуваності, що забезпечив приріст населення на 32,4 %, та приєднанням у 1931 році до Волинського воєводства Сарненського повіту, що збільшило кількість мешканців краю на 12 %.

Переважна кількість населення краю виживала за рахунок праці на власних господарствах і проживала у сільській місцевості. Частка міського населення заледве перевищувала 12,3%, а проживало у містах 252 866 осіб [4, 9].

Реформування аграрного устрою, та проведення комасаційних робіт, зокрема впродовж першого десятиліття міжвоєнного періоду, позитивно вплинуло на зміни у загальній структурі земель краю. На 1931 рік вона мала наступний вигляд:

- ґрунти орні – 1 500 431 га (43,5 %);

- огороди і сади – 81 368 га (2,4 %);
- луки і пасовища – 625 315 га (18,1 %);
- ліси – 798917 га (23,2 %);
- неужитки та ін. землі – 443 054 га (12,8 %) [6, 1].

Зазначимо, що за цей період частка земель, яку використовували господарства значно збільшилася і зросла із 2 474 414 га в 1921 до 2 748 000 га у 1931 році.

Особливо відчутні зміни в ході аграрної реформи відбувалися у зростанні кількості орних земель. З урахуванням того, що на Сарненський повіт припадало біля 100 000 га орних земель, їх загальна кількість у воєводстві за десятиліття виросла більше ніж на 200 000 га. На думку польського дослідника В. Менджецького, таке збільшення відбувалося в основному за рахунок включення до сільськогосподарського обігу лісових площ – 180 000 га, та біля 20 000 га неужиткових земель [12, 211].

На 1932 рік у Волинському воєводстві в сільськогосподарському вжитку знаходилося 64 % земель, із яких 43 % становили орні землі. Найбільша частка орних земель була у Кременецькому – 73,2 %, Горохівському – 68,1 %, Дубенському – 62,0 % та Рівненському – 68,1 % повітах. У 4-х північних повітах воєводства (Сарненському, Ковельському, Костопільському, Любомльському) їх частка не перевищувала 27 % [4, 10].

Якщо аналізувати зміни у структурі земель у другому десятилітті міжвоєнного періоду, то слід зазначити, що вона майже не змінилася, адже площі для об'єктів несільськогосподарського призначення нерідко виділяли за рахунок земельних угідь. Тому залучення до сільськогосподарського обороту неужиткових земель суттєво не впливало на зміну їх структури. Крім того, більшість заходів, що проводилися у ході комасації були направлені не на залучення нових земель, а на поліпшення якості тих, що були у вжитку.

Одним із найважливіших соціальних показників, що характеризували наслідки комасації й інших заходів, які реалізовувалися в ході аграрної реформи були зміни розмірів селянських господарств. Найсуттєвішим чинником, що вплинув на зміну структури земельної власності була парцеляція. Її здійснення вело до певних зрушень у майнових стосунках, великі земельні магнати, поступалися певною часткою власності на користь селян, що вело до зростання частки останніх у загальній структурі земель.

Зазначимо, що за визначенням І. Дзідоша велика власність на Волині до початку аграрної перебудови владою Польщі домінувала, осо-

бливо на Волинському Поліссі, де у 1922 році нараховувалося 39 маєтків землевласників площею більше 3000 га землі. На початку 30-х років частка великої власності у загальному обсязі земель, що знаходилися у сільськогосподарському вжитку на терені Волині хоча і зменшилася, все ж залишалася значною і становила майже 30 % [10, 43].

До зменшення загального обсягу великої власності спричинила і ліквідація сервітутів, що відбувалася у ході комасації. За міжвоєнний період сервітутути були ліквідовані на площі 238 000 га земельних угідь, що дало можливість селянам у обмін за сервітутні права отримати у власність 77 922 га землі. Крім того, у 1938 році 162 села користувалися сервітутними правами [8, 8].

Для з'ясування змін у структурі господарств за їх розмірами проаналізуємо їх стан на кінець 30-х років у порівнянні з 1921 роком. Загальну структуру господарств у 1921 році характеризують дані, наведені у табл. 1 [14, 109].

Таблиця 1.

Структура господарств Волинського воєводства у 1921 році

Розмір господарств (га)	Кількість господарств (од.)	Частка господарств (%)	Загальна площа землі (га)	Середній розмір господарств (га)
0-1	13 522	5,94	6 410	0,47
1-2	18 758	8,24	28 312	1,51
2-3	26 629	11,70	67 599	2,54
3-5	59 028	25,93	236 702	4,01
5-10	76 899	33,78	547 294	7,20
10-20	26 659	11,71	355 781	13,35
20-50	4 518	1,99	123 877	27,42
50 і більше	1 620	0,71	1 108 166	684,05
Разом	227 636	100	2 474 141	10,8

Наведені у таблиці дані ілюструють недосконалу структуру господарств у Волинському воєводстві. За розрахунками зробленими на основі наведених у таблиці даних у Волинському воєводстві в 1921 році на господарства розміром до 5 га припадало 13,7 % землі, на господарства 5–10 га – 22,12 %, а на господарства від 10 до 50 га – 19,38 %. Тобто, на 1 620 господарств великої власності припадало майже стільки землі як на 226 016 інших господарств. У найгірших соціальних умовах залишалися 58 909 господарств, які володіли земельними наділами до 3,0 га.

Недосконала структура господарств Волині щодо їх розмірів і високий відсоток малоземельних господарств вимагали від влади в ході аграрної реформи перерозподілу землі з урахуванням потреб малоземельних і безземельних селян. Результати вирішення зазначеної проблеми впродовж першого десятиліття характеризують дані, наведені у табл. 2 [4, 9].

Таблиця 2.

Структура господарств у повітах Волинського воєводства в 1931 році

№ за/п	Повіт	Кількість господарств (площа в гектарах)					
		До 5	5-10	10-20	20-50	50-100	100 і більше
1	Дубенський	41 646	12 030	222	400	76	76
2	Горохівський	17 889	6476	2121	175	25	36
3	Костопільський	16 859	7396	2243	161	7	150
4	Ковельський	30 157	17 240	5941	414	66	58
5	Кременецький	55 217	7296	1414	197	70	54
6	Любомльський	11 783	4379	1074	165	15	26
7	Луцький	31 274	16 125	3481	522	61	86
8	Рівненський	29 950	7840	1788	353	35	59
9	Сарненський	13 388	11 142	2768	537	162	94

10	Володимирський	20 896	8169	1745	143	54	59
11	Здолбунівський	21 441	3363	553	90	23	29
У воєводстві в цілому		290 500	101 456	25 240	3157	594	727
Разом усіх господарств у Волинському воєводстві 421 674							
Частка господарств у %		68,90	24,06	5,98	0,75	0,14	0,17

Як видно із наведених вище даних, загальна кількість господарств у воєводстві за десять років зростає більше ніж на 50 %. Зростає частка дрібних господарств розміром до 5 га з 51,81 % до 68,9 %, а їх загальна кількість виросла з 117 937 до 290 500. Це є свідченням того, що проблема малоземелля в краї загострювалася і однією із причин такого стану був значний приріст населення у воєводстві, який становив майже 45 % за 10 років. Водночас зазначимо, що нараховувалося майже 130 тисяч господарств розміром від 5 до 50 га, що репрезентували групу, котра уже добре могла утримуватися за рахунок доходів від праці у власному господарстві. Кількість господарств великої власності, понад 50 га, в означений період зменшилася на 299 господарств.

За підрахунками спеціалістів відділу економіки і рільництва у Пулавах, за найнижчу межу самозабезпеченості можна було вважати у південній частині Волині господарства площею 5 га і більше за максимального для даної частини воєводства рівня врожайності зернових 13,81 ц з га і з граничною кількістю осіб, що спільно проживали – 4,72. Для північної частини воєводства ця норма мала становити 10 га [11, 4].

Наголосимо, що на одне господарство дрібної власності в середньому припадало у Ковельському повіті – 6,2 га, Любомльському – 5,6 га, Сарненському – 5,4 га, Луцькому – 5,4 га, значно менше у Здолбунівському і Кременецькому – по 3,3 га, Рівненському – 3,7 га [10, 43].

Загалом у Волинському воєводстві в міжвоєнний період було розparcelьовано з урахуванням водних ділянок 322 823,9 га. На цих землях утворено 21 074 самотійних господарств та укрупнено 3539 садово-городніх ділянок для робітників та службовців [5, 3]. Для укрупнення малоземельних господарств було виділено 116 693,9 га, що дало можливість збільшити їх наділи у середньому на 1,9 га.

Загальний результат удосконалення структури господарств Волинського воєводства за їх розмірами на кінець міжвоєнного періоду, поданий нами у табл. 3 [7, 8].

Таблиця 3.

Структура господарств Волинського воєводства у 1939 році

Розміри господарств (га)	Кількість господарств (од.)	Кількість господарств (%)	Загальна площа (га)	Загальна площа (%)
0-1	44 274	10,8	23 852	1,3
1-2	68 788	16,7	95 223	5,7
2-3	60 383	14,7	147 108	7,9
3-5	102 661	24,6	402 031	21,2
5-7	60 222	14,7	355 534	19,2
7-10	43 629	10,5	362 347	19,0
10-15	22 621	5,5	268 042	14,5
15-20	6164	1,6	104 499	5,7
20-30	2793	0,7	65 964	3,6
30-50	951	0,2	35 364	1,9
Усього	412 486	100	1 859 904	100

Як видно із наведених у таблиці даних, кількість господарств розміром до 5 га становила майже 67 % їх загальної кількості. Із визначеної групи господарств особливо значною – 42,2 % була частка господарств, що не перевищували 3 га.

Отже, комасація була одним із важливих поступів в аграрній сфері направленим на підвищення рівня продуктивності селянських господарств, однак вирішити усі соціально-економічні проблеми волинського села вона не могла.

Джерела та література

1. Виступ посла С. Тимошенко в Бюджетовій Комісії Сейму // Шлях. Рік 11. Релігійно-громадський часопис для народу.– 1938.– 1(9) січня.
2. Ogólny stan gospodarczy, polityczny i kulturalny. – ДАВО (Державний архів Волинської області). – Ф. 46, оп. 1, спр. 639, арк. 1–77.
3. Sprawozdanie Wojewody Wołyńskiego o ogólnym stanie Województwa, działalności administracji państwowej w r. 1929-m i ważniejszych zamierzeniach na przyszłość. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 1, спр. 3356, арк. 1–37.
4. Melioracje. 1934 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 24–26.
5. Plan prac parcelacyjnych obiektów państwowych na rok 1935–1936. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 46–48.
6. Program prac melioracyjnych na Wołyniu. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 4, спр. 638, арк. 1–34.
7. Protokół z posiedzenia Rady Wojewódzkiej Łuckiej odbytego w dniu 25 maja 1937 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 201, арк. 1–9.
8. Dane o Województwie Wołyńskim z dnia 2 stycznia 1939 r. – ДАВО. – Ф. 46, оп. 6, спр. 2501, арк. 8–15.
9. Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce / F. Bujak – Warszawa, 1918. – 160 s.
10. Dziadosz I. Oblicze gospodarcze rolnictwa na Wołyniu / I. Dziadosz // Znicz. – 1936. – №3. – S. 43.
11. Giziński W. Problem bezrobocia na Wołyniu / W. Giziński. – Warszawa, 1938. – 22 s.
12. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921– 1939 / W. Mędrzecki. – Wrocław, 1988. – 203 s.
13. Ohanowicz A. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne reformy rolne / A. Ohanowicz. – Poznań, 1926. – 494 s.
14. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – 532 s.

Григорій Кондратюк (Сімферополь)

Чехи та поляки Криму в умовах політики коренізації міжвоєнної доби (20-30-ті роки ХХ століття)

Однією з найбільших за чисельністю національних груп в УРСР була польська. Значна кількість поляків мешкала в західних регіонах УСРР, але польська громада існувала і в Кримській АРСР.

Перші поляки з'явилися на Кримському півострові фактично з часу приєднання Криму до Російської імперії. Для них Крим стає місцем заслання, як, наприклад, для видатного польського поета Адама Міцкевича. Згідно даних перепису 1897 року, в Криму проживали 6929 поляків, які становили 1,3% загальної кількості жителів Таврійської губернії. Таким чином, поляки не відносились до значних за кількістю національних груп на території півострова.

1917-1920 роки були часом громадянської війни на кримському півострові. Частина польської громади виїхала за межі півострова. В листопаді 1920 року була встановлена радянська влада. В квітні 1921 року був проведений перепис населення півострова. Усього на півострові проживало 720873 чоловіки. Згідно даних перепису в Криму проживало 5734 поляків. За місцем проживання поляки Криму розподілялись так: міських жителів – 4703, селян – 1020 [1, 54]. Від загальної кількості населення Криму, згідно даних перепису 1921 року, поляки склали 0,80%. Якщо порівнювати цю чисельність поляків з даними перепису 1897 року, то за 23 минулих роки чисельність поляків скоротилась на 17,25% [2, 5]. Скорочення чисельності польського населення відбулось за рахунок еміграції. Не слід забувати, що в результаті національно-визвольних змагань була відтворена Польська держава Юзефа Пілсудського і ця обставина стала важливим стимулом до повернення на історичну Батьківщину. Перепис 1921 року зафіксував також і кількість письменних серед поляків Криму. Із загальної кількості 5734 чоловік письменними були 4186, а неписьменними – 1548. З 4703 жителів міст грамотними були 3502, а неписьменними – 1201. З 1031 селянина – 684 письменних, та 347 – неписьменних. [3, 31]. Ці дані засвідчують, що в цілому, для поляків був характерним високий рівень писемності.

В квітні 1923 року на XII з'їзді РКП(б) була проголошена політика коренізації. Коренізація мала багато векторів здійснення. Влада прагнула створити собі базу підтримки серед представників різнонаціонального селянства. Коренізація демонструвала наявне здійснення тези про знищення гноблення однією нацією іншою. Для більшовиків важливим було закріпити свій вплив серед багатонаціонального складу УСРР. Таким чином, коренізація є варіантом національної політики. Найважливіший аспект коренізації – це робота серед національних меншин. Коренізація включала декілька напрямків. Зокрема, це ведення пропагандистської роботи через національні клуби і товариства.

Одним із найважливіших напрямків коренізації в Кримській АРСР серед польського населення була робота в галузі освіти і культури. Причина в тому, що кількість польського населення була відносно невелика, тому економічний аспект не мав тієї гостроти, як для кримськотатарського чи німецького населення. 31 серпня був зареєстрований статут культурно-просвітницького польського товариства «Праца», основні програмні положення якого польське товариство прагнуло реалізувати на території Криму. Більшовики прагнули показати себе як освободителів народів із самодержавної «тюрми народів». Тому задоволенню культурних потреб приділялась певна увага. Влада пішла на зустріч населенню і сприяла створенню двох польських шкіл.

В 1921-1922 роках в Кримській АРСР діяли 2 польські школи першого ступеня – в Сімферополі і Севастополі. Значна частина учбового процесу в зазначених школах здійснювалась польською мовою. Наприкінці 1922/23 учбового року Севастопольський окружний відділ народної освіти намагається закрити польську школу, мотивуючи це рішенням браком коштів. Батьки учнів об'єднуються з метою протидіяти закриттю навчального закладу. Для досягнення цієї мети в листопаді 1923 року було створено культурно-просвітнє товариство. Зазначене товариство співпрацювало з Сімферопольським польським товариством.

В 1924 році представники Севастопольського товариства проводять обстеження стану польської школи в Сімферополі. Ця школа діяла при костелі. При костелі була бібліотека, яка налічувала понад 3000 книг на польській мові.

В листопаді 1924 року при Севастопольському товаристві почав діяти польський клуб, єдиний польський клуб в Кримській АРСР. При клубі працювала бібліотека і театральний гурток. Для клубу виписувались польські газети.

Питання розвитку польських шкіл стали предметом обговорення на засіданні Нацкомісії, створеної при ОК РКП(б). На перше засідання Нацкомісії яке відбулось 23 жовтня 1925 року було запрошено народного комісара освіти Кримської АРСР Усеїна Баліча. Нарком виступив з доповіддю «Об ітогах та перспективах роботи НКО серед національностей». Нарком охарактеризував основні напрямки роботи в галузі освіти серед національних меншин, та відзначив, що працюють 2 польські школи в яких налічується 70 учнів та 3 викладача [4, 163в.]. Необхідно зазначити, що для більшовиків освіта була цінною не сама по собі, а як джерело знань про комуністичне суспільство і партійні

настанови. Нове покоління радянських громадян, яке навчалось у школі, повинно було засвоїти комуністичну догматику. Тому нарком Усеїн Баліч у своєму виступі не був вільним від політичних оцінок. Баліч доволі скептично висловився про так званих «нацменах Заходу». На комуністичному новоязі цим терміном відзначали німців, чехів, поляків, естонців які мешкали в Криму. Більшовицька влада відносила до них з недовірою, вважаючи представників цих народів своєю «п'ятою колоною». У своєму виступі Баліч казав: «Якщо прийнято народності першої категорії (німці, естонці, чехи, поляки, частково - євреї) вважати «культурними» не варто доказувати, що їх хвалена «культурність», «цивілізованість», майже повна грамотність... як раз обернено пропорційні придатності для радянзації, їх можливості бути залученими до активного робітничо-селянського будівництва» [5, 20]. Однією із важливих компаній, яка проводилась властями, була ліквідація неписьменності. Як правило, ліквідацію здійснювали ліквідацію неписьменності на рідній мові. Серед поляків Криму ліквідація неписьменності також здійснювалась на рідній мові. З 13 ліквідаційних пунктів 1 був польський і він працював в місті [6, 21].

Політико-просвітницька робота серед національних меншин Криму здійснювалась в формі клубної роботи. Більшість клубів виникла в результаті ініціативи громадських організацій та на їх кошти. В Сімферополі працював клуб Національних меншин (Нацмен) Заходу ім. К. Лібкнехта та також спеціалізований польський клуб [7, 22]. Клуби були популярними, так як польське населення було здебільшого міським. Устав клубу Національних меншин Заходу фіксував, що його метою є «об'єднання національних меншин Заходу в місті Сімферополі і в Криму на ґрунті культурно-просвітницької роботи та організація розумного відпочинку та розваг для членів клубу, а також встановлення смички міста з селянством західних нацменшин» [8, 9]. В клубі працювали національні секції. Клуб здійснював роботу у формі театральних постановок здійснюваних театральним гуртком, проведення лекцій, роботи бібліотеки. Устав також фіксував необхідність «розповсюджувати серед своїх членів теоретичні та практичні відомості з сільського господарства, промислового та кустарного виробництва і в загальному здійснювати заходи щодо культурного та господарського підйому своїх членів» [9].

Одним із пріоритетів в діяльності органів державної влади по здійсненню коренізації щодо польського населення Кримської АРСР була

робота шкіл. В 1924/25 навчальному році працювали 2 польські школи першого ступеню. В наступні два навчальних роки збереглась зазначена кількість польських шкіл [10, 10зв.]. Але ж, на жаль, цієї кількості шкіл було недостатньо. Польська національна школа охоплювала тільки 10% дітей. Звіт Народного Комісаріату Освіти Кримської АРСР констатував: «Значний відсоток дітей шкільного віку єврейського, вірменського, грецького, польського та караїмського міського населення здійснюється загальною школою, особливо молодшими групами семирічок та дев'ятирічок» [11, 11]. В 1927/28 навчальному році функціонували 2 польські школи першого ступеню в яких навчалось 82 дітей и викладали 2 вчителів [12, 40]. Цей факт свідчить про процеси русифікації, яким не змогла протидіяти польська громада в Криму. Поляки були переважно міськими жителями, серед яких асиміляція здійснювалась значно швидше. Польська молодь навчалась також і в інших учбових закладах. В професійно-технічних навчальних закладах налічувалось 27 поляків, що складало 0,75% від загальної кількості учнів. В індустріально-технічних професійних школах навчалось 10 поляків, а в сільськогосподарських профшколах – 3 учні, в музичній профшколі – 1 чоловік, в школах фабрично-заводського учнівства – 3 поляків, в промислово-економічних технікумах – 3, медично-фармацевтичному технікумі – 2, в музичному технікумі – 3 поляків [13, 17].

17 грудня 1926 року був проведений Всесоюзний перепис населення. Згідно з його результатами в Кримській АРСР проживало 4514 поляків, що становило 0,6% загальної кількості жителів. Дані свідчать, що відбулось як абсолютне, так і відносне скорочення кількості поляків, що мешкали на півострові [14, 8]. Дані перепису свідчили також про те, що поляки Криму були міськими жителями. В Сімферополі мешкало 1200 чоловік, Севастополі – 1020, Ялті 430, Феодосії – 280, Євпаторії – 190, Керч – 140, Джанкой – 40 поляків [15, 82].

Національна політика щодо поляків координувалась на загальносоюзному рівні. Комплекс заходів здійснювався в різних регіонах країни на загальних засадах. Ці заходи розроблялись на основі партійних настанов, а також здійснюваних нарадах. В тих регіонах, де мешкали поляки діяли бюро чи секції а рамках Агітпропів обкомів партії. В кримському обкомі РКП(б)-ВКП(б) діяла Нацменкомісія Агітпропу. Спеціальної польської секції в Кримському обкомі створено не було, роботу здійснювала Нацменкомісія. З 7 по 12 травня 1928 року в Москві була проведена Всесоюзна нарада робітників польських бюро. З го-

ловною доповіддю виступила Дзержинська. В своїх рішеннях нарада звертала увагу на поживлення ідеологічної роботи, агітації та пропаганди. Польські бюро повинні були допомагати в підборі необхідних робітників, розвитку культурно-освітніх закладів. Важливіший напрямок був позначений як радянська поляків, активний ідеологічний вплив на них. Влада констатувала, що «цей процес радянської супроводжується процесом розпаду національної єдності в польському селі, зростанням політичного розшарування польського селянства, зростанням ролі бідноти, як і деяким послабленням впливу католицького духовенства» [16, 9]. Таким чином, громадянська ідентичність повинна була прийти на зміну національній. Влада ставила завданням «розмивання» національної єдності заснованої на релігії та збереженні рідної мови. Польська мова виступала тепер як засіб донести до поляків ідеологічні догми. В резолюції по докладу «О стані роботи серед трудящих поляків СРСР» зазначалось, що «в справі радянської польського населення особливе значення має робота серед молоді та дітей. Відмічаючи зростання комсомолу за рахунок польської молоді, слід також признати це зростання недостатнім і в подальшому посилити залучення в комсомол робітничої, батрацької та бідняцької молоді... здійснюючи рішучу боротьбу за молодь на ідеологічному фронті (релігія, націоналізм, побут)» [17, 13]. За результатами Всесоюзної наради було прийнято документ «Завдання культурного будівництва серед трудящого польського населення». В документі був здійснений аналіз ситуації і сформульовано завдання, серед яких першочергова – боротьба з польською інтелігенцією. Зокрема, констатувалось що: «Польське вчительство в своїй більшості не відповідає призначенню. Частина його, і не мала, знаходиться під впливом ворожих нам елементів, зокрема – духівництва. Частина – не має достатньої педагогічної підготовки. Громадська цінність також радянські налаштованої частини вчительства має бути кращою. Все ще слабкий комуністичний та комсомольський прошарки серед польського вчительства... Наявний кадр вчительства (окрім тієї частини яку потрібно із'явити зі школи перепідготувати педагогічно та політично, як на спеціальних польських, так і на загальних курсах)» [18, 17].

Питанню якісного складу інтелігенції було приділено увагу на обласній партійній нараді з питань національного будівництва, яка проходила в Сімферополі в 1929 році. Інтелігенція формувала національну свідомість своєї етнічної групи, тому нарада проаналізувала складові стратегії щодо цієї соціальної групи. Партійна нарада в своїй ре-

золюції зазначила, що «здійснення завдань соціалістичної реконструкції і подальшого посилення соціалістичного наступу на капіталістичні елементи в місті та селі, при посиленні активності і спротиву цих елементів в умовах багатонаціональної Кримської АРСР, надає особливого значення питанню про інтелігенцію» [19, 20]. Обласна нарада з питань національного будівництва у своїй резолюції також зазначила, що «здійснення швидкого темпу індустріалізації, проведення земельної реформи, підйом та соціалістична реконструкція сільського господарства та посилення соціалістичного наступу на непмана та кулака, повинні складати основний зміст роботи кримської партійної організації з національного будівництва Кримської АРСР» [20, 13].

В 1930 році згідно з постановою від 25 червня ЦК ВКП(б) було введено обов'язкову початкову освіту. Наркомос Кримської АРСР здійснив комплекс заходів по виконанню зазначеної постанови. Був проведений загальний перепис усіх дітей шкільного віку. В Криму мешкали 80396 дітей. З них 191 складали польські діти [21, 16]. Введення загальної обов'язкової освіти потребувало значних фінансових ресурсів та організаційних заходів. Влада прагнула залучити до реалізації цього завдання широкі кола громадськості. Найбільш поширеною формою стали конференції та все кримські наради. Вони повинні були активізувати громадськість національних меншин на підтримку шкіл. Наради та конференції серед національних меншин Криму, як елемент національної політики, повинні були також просумувати громадську думку різних національних груп. 26 квітня 1930 року в Сімферополі пройшла Всекримська нарада нацменшин. В роботі зібрання прийняли участь 150 делегатів. На кожну національну групу, що мешкала в Криму, були виділені квоти кількості делегатів. Для поляків було виділено 2 місця [22, 11]. На нараді обговорювалось широке коло питань, зокрема хід колгоспного будівництва, розвиток культури, участь національних меншин в радянському будівництві. Головний доклад мав назву «Національна політика радянської влади та чергові завдання національного будівництва Кримської Республіки» і в ньому характеризувався комплекс заходів здійснюваних місцевим партійним керівництвом. Одним із важливих заходів стала так звана коренізація в органах влади та управління. В органах влади виділялись квоти згідно чисельності того чи іншого народу, що мешкав в автономії. Сутністю цього заходу було формування діалогу між владою та громадянами. Чиновники, та перш за все селяни, повинні були розмовляти однією мовою.

Між владою та чиновниками не повинно було бути мовного бар'єру. РНК та ЦВК Кримської АРСР ініціювали також кампанію «висуванців». Критеріями для зайняття посади на щаблях влади були соціальне та національне походження. К 1930 року в управлінських апаратах державних установ в результаті здійснення зазначених заходів коренізації налічувалось 36 поляків, що складало 0,1% від загальної кількості працюючих чиновників [23, 33].

В Кримській АРСР організаційним центром роботи серед поляків та інших слов'янських національних меншин став Агітаційно-пропагандистській відділ (Агітпроп) Кримського обкому РКП(б)-ВКП(б). 22 квітня 1924 року в Сімферополі відбулась нарада комуністів-поляків. На нараді були присутні Дзешкульська, Росоцецький, Сайба, Стахович, Шведов та Міронов. Нарада прийняла рішення щодо створення польського бюро при Сімферопольському райкомі партії та затвердила план роботи серед польської меншини Криму [24, 2].

Основні програмні положення товариства «Праца» поляки прагнули реалізувати і на території Криму. Ця організація носила загальнодержавний характер. Вона була створена у Москві в серпні 1922 року при безпосередній участі Польського бюро при ЦК РКП(б). Польське бюро контролювало діяльність товариства, розробляло його основні концептуальні завдання. Головне Управління Товариства в Москві здійснювало політичний контроль над регіональними відділеннями, зокрема кримським [25, 14]. Тому задоволенню культурних потреб приділялася певна увага. Влада пішла назустріч населенню і сприяла створенню двох польських шкіл.

В 1923 році в Севастополі був створений також польський клуб та при Севастопольському райкомі партії почало діяти Польське бюро. Польське бюро розповсюджувало серед мешканців міста газету «Комуністична Трибуна», яка видавалась Польським бюро ЦК РКП(б). Для досягнення цієї мети в листопаді 1923 року було створено культурно-освітнє товариство, яке співпрацювало з Сімферопольським польським товариством.

В 1924 році представники Севастопольського товариства проводять обстеження стану польської школи у Сімферополі. Ця школа діяла при костьолі. При костьолі була також бібліотека, яка налічувала понад 3000 книжок на польською мовою.

В листопаді 1924 року при Севастопольському товаристві почав діяти польський клуб, єдиний польський клуб у Кримській АРСР. При

клубі працювали бібліотека і театральний гурток. Для клубу передплачувались польські газети.

Зокрема, в 1924 році в польській школі в Севастополі навчалось 40 дітей. В віці від 7 до 9 років – 21, від 9 до 13 – 19. В звіті підкреслювалось, що всі діти «пролетарського походження» [26, 35]. В звіті по результатах обстеження польської школи в Сімферополі зазначалось, що «стан школи незадовільний, так як там відсутнє політичне керівництво, вчительки безпартійні та набожні, знаходяться під впливом клерикалізму... існує благоприємне поле діяльності укріплення національної контрреволюції в Криму» [27, 81]. Ця школа була розташована в Сімферополі по вулиці Салгірній (нині проспект Кірова), і більшовиків особливо дратувало те, що школа була в одному дворі з польським костюлом.

Серед поляків Криму ліквідація неписьменності також здійснювалась рідною мовою. З 13 ліквідаційних пунктів один був польський. Він розташовувався в Севастополі, в приміщенні польської школи. З березня 1924 року ліквідація неписьменності серед доросли відбувалась вісім занять на місяць [28, 10]. Ліквідація неписьменності була неможлива без створення бібліотек, щоб у людей які пройшли курс освіти була можливість читати і бажано рідною мовою. В Сімферополі до 1921 року існувала польська бібліотека. З встановленням радянської влади вона була закрита, а книги передані в Центральну бібліотеку. Загалом налічувалось близько трьох тисяч польських книжок, але керівні органи не влаштовували їхній зміст. Тому перед поляками-комуністами Сімферополя було поставлено завдання скласти їх опис та провести відбір потрібної літератури [29, 81].

Політична складова роботи клубів була на центральному місті. На засіданні польського-культурно просвітницького товариства, яке відбулось 12 квітня 1925 року відзначалось, що «товариство буде прагнути протиставити свій вплив впливу католицького духівництва та церкви» [30, 43].

Згідно з даними перепису 1926 року, в УСРР налічувалось 476,4 тисячі поляків, які склали 61% всього польського населення СРСР. На Правобережжі мешкали 400 тисяч поляків, які склали 84% поляків УСРР. На остальній території України проживало 76 тисяч поляків, чи 16% загальної кількості. В РРФСР мешкали 197 тисяч поляків, чи 25 % загальної кількості польського населення Радянського Союзу [31, 164]. Звертає на себе увагу той факт, що серед поляків, які мешкали

в УСРР в містах проживало тільки 21% загальної кількості, а основну масу складали селяни, на той час як в Криму переважали жителі міст.

Національна політика щодо поляків, а також болгар та чехів координувалась на загальносоюзному рівні. Комплекс заходів здійснювався в різних регіонах країни на загальних засадах. Ці заходи розроблялися на основі партійних настанов, а також на нарадах, що проводились в тих регіонах, де мешкали зазначені слов'янські меншини, діяли бюро чи секції в рамках Агітпропів обкомів партії.

У березні 1927 року відбувся з'їзд Товариства кримських чехів. Товариство нараховувало біля 200 чоловік, серед яких за соціальним складом були: 161 селянин, 12 кустарів і 7 робітників, а також 16 службовців. Компактними групами чехи проживали у Джанкойському і Сімферопольському районах, зокрема в селі Олександрівка. Товариство мало свою бібліотеку книг чеською мовою. Цією бібліотекою користувались учні двох чеських початкових шкіл. З'їзд обрав правління Товариства кримських чехів. Головою був обраний Гавелко, секретарем Сватоша.

В Кримському обкомі РКП(б)-ВКП(б) діяла Нацменкомісія Агітпропу яка здійснювала поточну роботу серед поляків, а також інших слов'янських національних меншин. Спеціальної польської секції в кримському обкомі не було створено, роботу здійснювала Нацменкомісія. Польське бюро було створено в Сімферопольському райкомі. Польські бюро мали формувати нового «радянського громадянина» і вести «боротьбу з костюлом» [32, 9].

Отже, громадянська ідентичність мала прийти на зміну національній. Влада ставила завданням «розмивання» національної єдності, що базувалася на релігії та збереженні рідної мови. Польська мова виступала тепер як засіб донесення до поляків ідеологічних догм. Послаблення національної свідомості сприяло асиміляції поляків серед інонаціонального оточення. Так, згідно даним перепису 1926 року тільки 46,3% поляків вважали польську рідною мовою. В сусідній БРСР тільки 37% поляків вважали польську рідною. Так, Костюшко І.І. прийшов до висновку, що «Радянізація польського населення не отримала значного поширення і мала переважно поверхневий характер. Більшість поляків не схвалювала політику радянської влади, частина з них чинила пасивний чи активний спротив її заходам. Разом із тим, проявлялась пересторога влади по відношенню до польського населення, котра в наступні роки набула репресивних рис» [33, 168]. Така ситуація цілком відпові-

дала настановам інтернаціоналізації в СРСР [34, 13]. В документі було зроблено аналіз ситуації і сформульовано завдання, серед яких першочергове – формування нової, радянської інтелігенції [35, 17]. Аналогічні тенденції партійної і радянської роботи бачимо і серед інших слов'янських національних меншин. Завдання перепідготовки вчителів було поставлено і на Всекримській нараді з культурної роботи серед болгарського населення, яка проходила 4-5 березня 1926 року. Зокрема, планувався «перевід шкіл, обслуговуючих болгарське населення, на рідну мову викладання, шляхом призначення вчителів, володіючих літературною болгарською мовою» [36, 14]. Було прийнято рішення командувати за кошти Кримського НКО двох болгар для здобуття освіти в УСРР, в Преславському педагогічному технікумі [37, 15].

Отже, можна зробити висновок що робота з польською громадою не відносилась до числа пріоритетів національної політики в Кримській АРСР. Цей факт обумовлений перш за все малою чисельністю поляків на півострові. По-друге, русифікованістю поляків Криму. Польські діти навчались в загальних російськомовних школах і тільки до 20% були охоплені 2 національними польськими школами. По-третє, були відсутні компактні маси польського населення, воно було розпорошене серед інших національних груп. Проживання компактною общиною виступає як перешкода на шляху асиміляції, сприяє збереженню мови та традицій. Важливо відзначити, що більшість поляків були міськими жителями. Міський образ життя сприяє асиміляційним процесам. Місто в Криму було російським і розмовляло російською мовою. Також необхідно звернути увагу на те, що на практиці представники влади негласно поділяли народи на «лояльні і ворожі». Відносини Польщі Півсудського були не надто добрими з СРСР і негативне ставлення до поляків, яким випало жити в радянській країні, очевидне. До числа таких же «ворожих націй», окрім поляків, були віднесені німці, естонці, чехи. Відношення влади к полякам було «прохолодно-ворожим», влада не прагнула завоювати симпатії польської громади, як це було у випадку з кримськими татарами. Робота з польським населенням здійснювалась в загальному контексті роботи з «нацменшинами Заходу».

Джерела та література

1. Отчёт Крымского экономического совещания на 1 октября 1921 года. – Симферополь: Госиздат КрымОблОтдел, 1921. – 57 с.

2. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь: Издание КрымСтатУпр. и КрымИздат, 1922. – 50 с.
3. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. – Симферополь: Издательство КрымЦСУ, 1922. – 115 с.
4. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.435, арк. 16зв.
5. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк.20.
6. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк. 21.
7. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк. 22.
8. ДААРК. Ф. П. 7, оп.1, спр.119, арк.9.
9. ДААРК. Ф. П. 7, оп.1, спр.119, арк.9.
10. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.698, арк. 10зв.
11. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.698, арк.11.
12. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.698, арк.40.
13. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.698, арк.17.
14. Бюллетень ЦСУ. №9. – июнь 1928.
15. ДААРК. Ф. П.1, оп1, спр.547, арк.82.
16. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.819, арк.9.
17. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.819, арк.13.
18. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.819, арк.17.
19. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.20.
20. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.13.
21. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1039, арк.16.
22. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.11.
23. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.33.
24. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ).
Ф. 63, оп.1, спр. 616, арк. 2.
25. РДАСПІ. Ф.63, оп.1, спр. 616, арк. 14.
26. РДАСПІ. Ф. 63, оп. 1, спр. 601, арк. 35.
27. РДАСПІ. Ф.63, оп. 1, спр. 602, арк. 81.
28. РДАСПІ. Ф. 63, оп. 1, спр. 601, арк. 10.
29. РДАСПІ. Ф. 63, оп.1, спр. 602, арк. 81.
30. РДАСПІ. Ф. 63, оп. 1, спр. 602, арк. 43.
31. Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222 с.
32. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 819, арк. 9.
33. Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222 с.
34. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 819, арк. 13.
35. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 819, арк. 17.
36. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 566, арк. 14.
37. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 702, арк. 15.

Поділи України та Речі Посполитої

Андрусівське перемир'я 1667 р. та Ризький мир 1921 р. ділили українські землі між Річчю Посполитою і Росією, і кожного разу в найближчій перспективі приводили Україну до ще більших катастроф, а для Польщі ставали провісниками трагедій її майбутніх поділів, які, у свою чергу, ще більше підривали позиції України.

Не маючи сил поставити під свій контроль всю Україну, Річ Посполита і Росія, як держави-суперниці, знаходили консенсус у тому, щоб отримати хоча б частину бажаного для них «українського пирога». Така ситуація здавалась їм розумним компромісом, оскільки дозволяла не лише поділити українські землі, але й спільними зусиллями придушувати визвольні змагання українського народу.

Формально поділ України за умовами Андрусівського договору 1667 р. здавався вигіднішим для Речі Посполитої, ніж для Московії. До Московії відійшла Лівобережна Україна, яка становила лише частину козацької України, не кажучи про інші українські землі в складі Речі Посполитої. Руїна і турецька експансія на правобережній козацькій Україні привели до її повного спустошення, і вона стала жертвою безжалісної розправи над нею всіх ворогуючих сторін. Тому сумнівний здобуток Польщі полягав у тому, що ця територія не дісталась козацькій Україні, а згодом, з початку XVIII ст., потрапила до нової хвилі господарського освоєння. Зі свого боку, Московія-Росія поволі перетравлювала непокірне козацтво і його державні інституції, привчаючи довгим періодом співіснування до своєї влади, і вдало використовуючи українські ресурси у війнах проти османів і татар.

Проте, незважаючи на збереженні у своєму складі українських земель, геополітичні ігри Речі Посполитої стали для неї програшними. Поділ України 1667 р. закінчився поділами Речі Посполитої кінця XVIII ст. Ці події нібито значно розведені в часі, але друга з них значною мірою є наслідком першої. Договір про поділ України навіть теоретично не вважався таким, що може привести до стійкого миру між Річчю Посполитою і Московією, тож не випадково він був укладений лише на 13,5 років. Інша річ, що нема нічого постійнішого, ніж тимчасове.

У питанні встановлення польсько-російського кордону угода діяла понад сто років завдяки збігу низки геополітичних обставин. Після останнього спалаху польської потуги наприкінці XVII ст., Річ Посполита вже з початку XVIII ст. поступово втрачає суб'єктність у міжнародних відносинах і перетворюється на російський протекторат. Поляки раділи збереженню формальної незалежності, і пояснювали її існування тим, що «Польща безладдям сильна», тобто не становить загрози нікому з сусідів, а тому нікому не заважає. Проте для Росії питання переділу кордонів надовго втратило актуальність, оскільки вона тримала у своїх руках всю Річ Посполиту. А контроль над нею забезпечувала не лише військова сила, але й активне роздування релігійної і національної проблем.

У 1773, 1793 і 1795 роках Росія, Австрія і Прусія провели три поділи Речі Посполитої, і після останнього країна надовго зникла з політичної карти світу. На мою думку, прецедентом до поділу Речі Посполитої став саме попередній поділ України.

Подібна історія повторилась майже один до одного в першій половині XX ст., тільки з тією відмінністю, що події розгортались майже блискавично. Відновлена друга Річпосполита провела поділ України з більшовицькою Росією за Ризьким договором 1921 р. Зрозуміло, що у кожному випадку існувало багато інших важливих обставин (військові дії, роль Антанти тощо), проте інтереси обох сторін були абсолютно однаковими з тими, що існували за два з половиною сторіччя раніше.

Цікаво, що укладаючи цю угоду, поляки сподівались, що більшовицький режим протримається недовго, а потім Польща разом з Росією можуть бути союзниками проти Німеччини.

Поділивши Україну, Радянська Росія і Річпосполита проводили однакову за метою, хоча й різну за методами, політику експлуатації українських ресурсів і знищення українців.

На цей раз наслідків від нового поділу України довелось чекати недовго. Уже у 1939 р. Німеччина і Радянська Росія знову поділили Річпосполиту, фактично повторивши досвід XVIII ст.

Українські землі й українська проблема були постійною «ахіллевою п'ятою» польської внутрішньої і міжнародної політики, що успішно використовувала Росія у всіх випадках політичної експансії проти Речі Посполитої, починаючи від XVII ст.

Тому всі спроби Польщі використовувати українські землі як розмінну монету в стосунках з Росією давало лише зовні позитивний і

лише короткостроковий для неї результат. Для Росії ж втягання Польщі у поділи України кожного разу ставало елементом вдалої політичної гри з метою досягнення спочатку ближчих проміжних, а потім вже й далекоюсяжних цілей. І на кожному наступному етапі вже сама Польща ставала розмінною монетою у міжнародних торгах.

Дмитро Гордієнко (Київ)

“Україна між Сходом і Заходом” в осмисленні української еміграції ХХ століття

Історіософське осмислення історії України бере свої початки з методологічних праць М. Грушевського і особливо активно розвивається в 1920–1930 х рр., а в повоєнні роки в інтелектуальних колах української еміграції. Власне воєнна поразка Української Революції 1917–1923 рр. й зумовила пошук відповіді на питання про причини поразки і шляхів подальшої боротьби. З іншого боку, Перша світова війна зруйнувала Гегелівське уявлення світової історії як єдиного процесу, породивши європейські цивілізаційні концепції світової історії, однією з перших серед яких була праця Освальда Шпенглера “Занепад Європи” (1918–1922).

Розгортання підготовки до нової великої війни, примара якої на кінець 1930 х рр. ставала все виразнішою, поставило перед українською еміграцією й виклик цивілізаційного вибору. Досвід воєнної поразки зумовлював пошук зовнішнього оперття у боротьбі за відновлення української державності і вибір української еміграції був однозначним: “Між сходом і заходом, ми твердо обрали захід” [21, 3], що чітко було задекларовано й на сторінках офіційного органу Уряду УНР – газеті “Тризуб” [Напр.: 1; 4]. Прикметно, що і на окупованій більшовиками Україні М. Зеров та М. Хвильовий кинули чітке гасло “геть від Москви”.

Однак і Друга світова війна не вирішила питання відродження політичної незалежності України, лише підтвердила страхи цивілізаційних конфліктів. Особливо ж гостро відчувався розкол Західного світу, який у роки війни опинився по два боки ворожих таборів. Проте розгортання холодної війни увело світ у “традиційні” рамки, в яких Західний світ знову об’єднався в рамках НАТО, покликане захищати Захід від східної

загрози, яку репрезентував СРСР. Ці процеси і знайшли своє відображення в концепції Семуеля Гантінгтона “Зіткнення цивілізацій” (1996).

Залишення України “за завісою”, поява нової хвилі української еміграції в західному світі, поставило і нові завдання перед українською інтелектуальною еміграцією: утримати Україну в культурному полі західного – європейського світу: “Зв’язати Україну з загальноєвропейським розвитком – це наше чергове завдання, тим більше необхідне, що й Європа сама переходить в нові фази свого існування”, – наголошував Б. Крупницький [7, 22–23. Також: 9, 130].

Цій темі – осмисленню місця України в світі по осі Схід – Захід присвятили своєї праці низка українських емігрантських вчених, що жили в різний час і в різних країнах, мали різний життєвий і політичний досвід, різні методологічні підходи, проте вирішували подібні завдання. Серед них можна виділити праці Олександра Лотоцького, Лева Окіншевича, Івана Лисяка-Рудницького та Ігоря Шевченка. Певним чином до цього кола можна віднести і Бориса Крупницького, хоча у його візії європейськість, навіть західноєвропейськість України є беззаперечною. На жаль лекційний курс вченого “Україна між Заходом і Сходом”, який він читав в Українському вільному університеті у Мюнхені, залишився незавершеним і неопублікованим [15, X]. Однак у сучасній українській історіографії цілісно осмислено лише доробок О. Лотоцького з цього питання [12].

Пристаючи до огляду осмислення українськими вченими-емігрантами означеного питання, варто окреслити, що власне українські вчені розуміли під “Сходом” і “Заходом”.

Так, О. Лотоцький чітко зазначає, що “Захід” – це європейський світ, відповідно “Схід” – це світ, що містить у собі риси азійського світу [11, 3]. В українській історії Схід репрезентувала насамперед Москва, активність якої була спрямована строго на Схід і яка ворожо ставилась до всього, “що приходило із зовні, навіть нарешті з православного Сходу, а тим більше – із католицького Заходу” [11, 13].

Натомість для Л. Окіншевича Захід – це лише Західна Європа, відповідно Схід – Східна Європа, народи слов’янські або ж православні [13, 611]. Такий поділ детермінований різною підосновою цих світів: римською – на Заході та візантійською – на Сході. Це було точне повторення подібної тези Б. Крупницького [9, 122], однак, у концепції Л. Окіншевича, Росія не входить до Східної Європи, відтак вчений і ставить питання про “позаросійські межі східноєвропейського «куль-

турно-історичного» типу» [13, 611]. Натомість Україна та Білорусь “лежать у смузі зіткнення різних цивілізацій” [13, 612]. Проте вже Б. Крупницький зауважував, що розмежовуючи Європу на Східну і Західну, “не можна було провести виразної лінії поділу ні географічно, ні культурно, ні політично, ні економічно” [9, 121].

Подібно Схід і Захід розглядає І. Шевченко, для якого “Схід означає Візантія, а Захід означає «Європа»” [20, 1], хоча й відмічає, що Візантія лежить не на схід, а на південь від Києва. Власне конфлікт Сходу і Заходу вчений традиційно виводить з часів Геродота, який у таких категоріях оцінював персько-грецькі війни початку V ст. до н. е. Цей поділ був посилений поділом Римської імперії [20, 2], хоча межа Геродотового Сходу і Східної та Західної Римської імперії не співпадали. При цьому ж “вклинення слов’ян у Балканський півострів у VI ст. ще більше розмежувало Схід і Захід” [20, 2]. Таким чином, у візії І. Шевченка, слов’яни а ргіогі належать до Сходу. Розмежування ж Європи за належністю до Католицької чи Православної Церкви дослідник цілком слушно кладе на період після завоювання хрестоносцями Константинополя 1204 р. [20, 2]. Проте тут же, згадуючи про вибір віри Володимиром, І. Шевченко стверджує, що його вибір увів Україну “до культурної сфери, що в очах Заходу була Сходом” [20, 2].

Натомість І. Лисяк-Рудницький під “Заходом” розуміє “Європу в цілому” [10, 1]. При цьому під Європою дослідник розуміє не географічну одиницю, а сім’ю народів, “які, незважаючи на політичну роз’єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культурну і суспільну спадщину” [10, 2]. Відповідно вчений виводить поняття Західної Європи, яка в українській ментальності отожднюється насамперед з центральною Європою – Німеччиною, що зіграло, як наголошував Б. Крупницький, і свій злий жарт у роки Другої світової війни, коли “невідрадний досвід, здобутий під нагаєм СС-ців, мимоволі перенесено і на цілу Європу” [8]. Відтак І. Лисяк-Рудницький виводить більш вузьке розуміння Заходу як Центрально-Східної Європи, насамперед Польщі та Литви, через які Україна впродовж своєї історії й долучалась до загальноєвропейської спільноти [10, 2].

Відтак під Сходом у контексті української історії І. Лисяк-Рудницький розуміє як світ східного/візантійського християнства, так і світ євразійських кочівників [10, 3].

Отже, якщо розуміння Заходу є суголосним у всіх українських вчених-емігрантів, то поняття Сходу варіюється від вузького окреслення його Східною Європою, Росією до цілого Азійського простору.

Одним з перших серед діячів української еміграції, хто звернувся до теми історіософського осмислення місця України на осі “між Сходом і Заходом”, був відомий діяч Української Революції, директор Українського наукового інституту у Варшаві О. Лотоцький, який напередодні Другої світової війни у львівському часописі “Сьогодні й минуле” опублікував статтю “Схід і Захід у проблемі української культури” [11]. На той час ця дилема зумовлювалась й інтелектуально-політичним рухом євразійства, що був поширеним у колах російської еміграції і частково втягував у свою орбіту українські елементи. Для О. Лотоцького, євразійство у своїй ідеологічній суті є епігоном давнього московського “мракобесія” XVI–XVII ст. і для українського світогляду воно є “органічно чуже вже з самих культурно-історичних традицій, і участь українських елементів у євразійській течії можна пояснити лише деякою дегенерацією української психології під довголітнім та всебічним русифікаційним впливом” [11, 14].

Власне О. Лотоцький у своїй студії чітко задав напрямок дальшого осмислення питання “України між Сходом і Заходом”. Цивілізаційний вибір України визначається релігійною складовою, відтак, вперше Україна постала перед вибором між Сходом і Заходом за Володимира Великого, коли той був змушений обирати державну релігію для своєї країни [11, 3]. Властиво саме в українських емігрантських колах міжвоєнної доби гостро обговорювалась теза С. Томашівського про помилковий вибір Володимиром на користь християнства східного, візантійського зразка, “що несло у своїх наслідках – політичних, культурних і національних – дещо небажаного” [18, 40]. Ця дискусія показує й неуважне ставлення до творчої спадщини М. Грушевського, яку на озброєння брали як правило всі опонентські групи української еміграції – від політичних до методологічних. Запобігаючи тезі С. Томашівського, у своїй монументальній “Історії України-Руси” М. Грушевський чітко наголошував, що не вина Володимира в тому, що в подальшому розвитку Україна буде відставати від Західної Європи: “предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а візантійській – маліти, тоді не можна було. Візантія стояла і політично і культурно в zenіті своєї сили й слави” [2, 528]. Відтак і УНРівська еміграція в ювілейних публікаціях до річниці хрещення України на сторінках газети “Тризуб” дала чітку від-

повідь цій тезі, проголосивши, що вибір Володимира був вибором саме європейського шляху розвитку для своєї країни [16, 4].

Так само й О. Лотоцький чітко наголошує, що вибираючи між Сходом і Заходом, Володимир чітко обрав Захід, європейський світ, у візантійському варіанті. Дослідник, з одного боку, справедливо наголошує, що на момент запровадження християнства в Україні, ще не було формального розриву християнської церкви, а з другого боку, “ще й за доби дохристиянської княгиня Ольга Мудра звертала свій зір однаково і на Схід, і на Захід” [11, 3]. Відтак, у візії Лотоцького, Західна і Східна Європа та той час були поняттями географічними, а не культурними: “од самих початків свого державного існування Україна-Русь була східною частиною тої самої Європи, яку на Заході залюднювали народи романсько-германської раси” [11, 4]. Однак і за такого підходу, вчений вбачає єдність України з Західною Європою вже в тому факті, що “основи державности на Україні закладають люди Заходу – варяги”, відтак і український соціумів “одбивав риси західньо-європейського життя” [11, 4].

У литовсько-польську добу Україна стає безпосередньо частиною Європейського світу. І навіть боротьба за збереження українських традиційних цінностей, що точилася насамперед у сфері релігійній у першій половині XVII ст. сприяла вестернізації України. Дослідник наголошує, що партію православних пуристів очолював московський емігрант Артемій. У той же час, “два світи – український та московський – такі були між собою чужі ідеологічно й навіть психологічно, що не було в них ґрунту для духовної співпраці” [11, 6]. Відтак православна партія змушена була шукати опертя не у зовнішніх чинниках, а у формі внутрішньої самоорганізації, виявом якої став братський рух та засновані братствами друкарні та школи. Ці школи, будучи оперті на східнохристиянські традиції, активно залучали здобутки західної освіти та культури, що й було зумовлено потребою гідної відповіді західноєвропейським – католицьким впливам: “Освіту з чужих джерел оцінюють не як складання зброї перед противником, а навпаки – як найслухніший засіб та зброю для боротьби з ним” [11, 8]. Саме таку місію й виконувала Могилянська школа, що була зорганізована на кшталт латинських польських шкіл, однак православна у своїй основі і цілях, а “завдяки латинській та польській мовам, що їх культивувала Могилянська школа, ця школа служила посередницею в переносенні наукових і взагалі культурних засобів із Заходу та з Польщі на Україну” [11, 9]. Ці запозичення відповідали потребам тодішньої культурної боротьби, однак віддаляли українську куль-

туру від вільного духу гуманізму, що проникав в Україну іншими, позамогилянськими шляхами. Так само, на думку О. Лотоцького, “національної інтелігенції ця школа не виховувала”, відтак її випускники були індиферентними до народно-національних змагань і навіть легко змінювали свою конфесійну та політичну приналежність, що було, як наголошує дослідник, загалом притаманно європейській освіті [11, 10–12]. Та попри цей загальний ганж “Могилянська школа прислужилася нації головно тим, що дала їй якись, бодай схоластичні й застарілі, та все ж раціональні, європейські засади освіти, сполучила своїх вихованців із культурним європейським світом і дала їм можливість використати всі засоби європейської культури”. Відтак, випускники Могилянки – “справжні європейці, представники європейської освіти” [11, 12].

Місце ж України в міжцивілізаційному просторі, за О. Лотоцьким, і визначається протистоянням Москві, боротьбою двох світів, “що їх у тогочасній термінології означали як грецький та латинський, а насправді це була боротьба двох культур – східньо-азійської та західньо-європейської” [11, 13]. Цей конфлікт зумовлював і елемент національного антагонізму між українцями та московитами, що поглиблювало й цивілізаційний злам.

Відтак дилема цивілізаційного вибору України між Сходом і Заходом поставала наприкінці Х та в XVII–XVIII століттях і в обох випадках, за О. Лотоцьким, Україна обрала Захід.

Як і у міжвоєнний період після Другої світової війни значну популярність у соціо-гуманітаристиці зберігав цивілізаційний підхід, репрезентований насамперед працями британського історика Арнольда Тойнбі та американського соціолога Семюеля Гантінгтона.

Одним з перших, у рамках цивілізаційного підходу, на виклики повоєнного сьогодення намагався дати відповідь відомий український історик-емігрант Борис Крупницький у статтях “Захід і ми” [8] та “Історичні основи європеїзму України” [9]. Саме в цей час в українських емігрантських колах набув поширення ізоляністський напрям, спричинений нездійсненністю мрій і сподівань, які покладались на Європу як у міжвоєнну добу, так і в роки війни. На той час ставало очевидним, що Захід не буде встрявати у відкритий конфлікт з СРСР, який можна було б використати в інтересах України. Проте Б. Крупницький залишався оптимістом, що актуально і для України початку XXI ст.: “Прийде час, коли наші люди спокійніше, більш зрівноважено поставляться до цієї Європи. Прийде час, коли ми не будемо дивитися на Європу як

на якогось заборгованого перед нами купця, що оголосив своє банкрутство, коли ми, свідомі своєї європейськості, постараємося реально підійти до європейських відносин, до Європи, як вона є, а не як вона уявлялася нам у наших мріях” [8].

Проте, якщо Б. Крупницький зосереджується на питанні Європи й України, то в схемі України між Сходом і Заходом провадить своє дослідження його опонент Л. Окіншевич [13]. На відміну від Б. Крупницького, методологічною базою Л. Окіншевича є не Шпенглер, а М. Данилевський (хоча в есе він згадує і А. Тойнбі та О. Галецького). Як білорус за походженням Л. Окіншевич не обмежується Україною, а й залучає до дослідження Білорусь.

Виходячи зі свого розуміння Сходу, звертаючись до минулого, до монгольську Україну вчений чітко відносить до Сходу – до візантійсько-православної культури. Надалі, в часи Великого князівства Литовського, й відбувається цивілізаційний розлам по території України, що інколи постулюється і в сучасній українській публіцистиці (Я. Грицак). “Саме в цей час українські й білоруські міста засвоюють норми західноєвропейського магдебурзького права і саме тоді починається доба поновного засвоєння степових просторів середнього Придніпров’я. Козачі ватаги «дикого степу» – це є щось органічно далеке від сталих укладів західноєвропейського життя; вони є куди ближчі до татарсько-ногайських степових здобичників, від кого українське козацтво запозичило й свою назву” [13, 612]. Відтак, у часи Гетьманщини “ми завжди спостерігаємо наявність західних і східних типів, устроїв і породжених ними людських вдач. Цим пояснюється, з одного боку, намагання створити упорядковану Гетьманську державу, та, з другого боку, ворожість до цієї держави Запорозьких братчиків” [13, 612–613]. Таким чином, очевидно, Гетьманщину дослідник відносить до Заходу, а Запоріжжя – до Сходу, тим самим відходячи від власного визначення Заходу і Сходу. Відтак у козацьку епоху Захід (Європу) репрезентують Тетеря, Виговський та Мазепа, а Схід (Москву) – Пушкарь, Брюховецький та Сірко, при цьому Богдана Хмельницького Л. Окіншевич відносить до “конфліктного”, “внутрішньо-складного” типу діячів, що поєднували елементи східної і західної культури [13, 613].

Природно, що Л. Окіншевич виводить і релігійний розкол українського соціуму ранньомодерної доби, де Захід репрезентувала Унія, а Схід – православ’я, що тяжіло до Москви. Слобідську ж Україну дослідник чітко окреслює як частину Сходу – Московської держави. Цей

розкол посилюється в кінці XVIII ст., коли частина українських земель стає частиною західноєвропейського світу – Австрійської монархії, інша ж частина – східного – російського світу [13, 613], хоча далі вчений наголошує, що політичне підпорядкування народу не є вирішальним у їх цивілізаційній приналежності [13, 615]. Проте саме цей розкол, спричинений політичними підпорядкуваннями, за Л. Окіншевичем, і проявився під час Української Революції, яка в Галичині відбувалася під національними, а в Наддніпрянській Україні – соціально-визвольними гаслами. Воєнна поразка Революції призвела і до посилення цивілізаційного розколу України, коли до Заходу належать землі західної України та Закарпаття, а до Сходу – окупована Москвою Наддніпрянська Україна. Однак “ми ніколи не знайдемо 100% приєднання жодної з її [України. – Д. Г.] частин до того чи іншого культурного комплексу <...> Тому ми й зустрічаємо опришків, нащадків гайдамаків, на Карпатах і магдебурзьке право на Лівобережній Україні, москвофілів XIX століття в Галичині й Драгоманівське «європейське» вчення на Великій Україні...” [13, 614].

Відтак, за Л. Окіншевичем, Україна “є країною проміжного характеру, з територією, що лежить на кордоні двох «культурно-історичних типів» і являє собою широкий простір переходового від одної до другої цивілізації характеру” [13, 614].

12 липня 1963 р. на Слов’янському історичному конгресі в Зальцбурзі (Австрія), присвяченому св. Кирилові та Методію, І. Лисяк-Рудницький виголосив доповідь “Україна між Сходом і Заходом” [24], що згодом була перекладена та опублікована українською мовою [10].

І. Лисяк-Рудницький виходить з позиції історії ментальностей: “Я вірю в існування чогось такого, що згрубша можна назвати «національним характером»” [10, 1], який розглядає з позиції суспільно-культурної, а не біологічної. За І. Лисяком-Рудницьким, Україна органічно належить до Заходу, вона від самих своїх початків була і залишається європейською, а тому й не потребувала жодних насильницьких акцій з європеїзації, як то було у Московщині за Петра I [10, 2]. Проте Лисяк-Рудницький розвиває й концепцію України як країни синкретичної культури: європейської в основі, але з сильними східними впливами. При цьому перші симбіотичні зв’язки землеробського населення зі світом східних кочівників дослідник вбачає в контактах іранських кочових племен – скитів і сарматів з власне “праукраїнським” населенням [10, 3]. На відміну від мирних контактів з іранськими пле-

менами, з IV ст. – періоду великого переселення народів до кінця XVIII ст. – ліквідації Кримського Ханату Україна стала своєрідним забором Європи проти азійського, агресивного кочового світу, розвиваючи тим самим подібну тезу М. Грушевського [2, 14] та Б. Крупницького [9, 130]. При цьому, для України, яка завжди залишалась частиною європейського світу, фактор азійського Сходу був могутнім гальмівним чинником [10, 4–5]. “Тут треба особливо підкреслити знищення міст. Київська Русь уже посідала розвинене міське життя. Але під час великої монгольської навали в 13 стол. ці городські центри систематично зрівнювано з землею. Мусимо теж згадати про перерізання торговельних шляхів, що відіграло велику роль в занепаді квітучої культури середньовічної Русі” [10, 5].

З іншого боку, за аналогією з американською історією, вплив Дикого поля сприяв утворення в Україні суспільства пограничного типу, репрезентантом якого в XVI–XVII століттях був козак, при цьому, “навіть у тих областях України, наприклад Галичині, що фактично не були охоплені козацьким рухом, знаходимо незчисленні народні пісні, що прославляють козаків” [10, 5]. Самих козаків І. Лисяк-Рудницький, знову ж, за аналогією з американською дійсністю, розуміє як “озброєних фермерів” [10, 6], у такий спосіб відходячи від власного ж розуміння Заходу, лише як Європи. Таким чином, Революція 1648 р., у візії дослідника, була спрямована проти неприйняттого для українського суспільства польського політичного устрою. Відтак, вплив азійського сходу на Україну І. Лисяк-Рудницький розуміє суто в категоріях А. Тойнбі, як виклик – відповідь, де на зовнішній виклик кочового світу Україна витворила суспільство пограничного типу, однак суто європейське в своїй основі [10, 6].

Звертаючись до “вибору віри” Володимиром, І. Лисяк-Рудницький вступає в полеміку як з С. Томашівським, так і з А. Тойнбі, який поділяє християнську цивілізацію на західноєвропейську, що охоплює католицькі та протестантські країни, та східнохристиянську – візантійську та її “спадкоємицю” Росію. Так, відповідаючи С. Томашівському, І. Лисяк-Рудницький наголошує, що візантійський вибір Володимира не був випадковим, а був “перерішений тією обставиною, що українські землі належали до сфери променювання грецької й гелленістичної культури вже добрі півтора тисячоліття до хрещення Русі”. З іншого боку, на кінець X століття Візантійська імперія перебувала на вершини своєї могутності і розвитку, відтак вона давала більше користі молодій державі,

ніж давав католицизм новонаверненим країнам. Тим самим, сприйняття високої візантійської культури “дало спонуку до швидкого культурного розквіту Київської Русі, яким вона себе прирівняла до відносно найбільш розвинених частин тогочасної Європи” [10, 7–8]. Далі вчений фактично продовжує думку М. Грушевського, що якби не напади кочівників і особливо монгольська навала 1239–1240 рр. Україна була б спроможна “дотримати кроку з загальним європейським прогресом” [10, 8]. Відповідаючи Тойнбі, Лисяк-Рудницький відмічає таку характеристичну рису Київської держави, як поєднання грецько-візантійської релігійної й культурної традиції з переважно західною суспільною та політичною структурою, що було притаманно і пізнішим українським державно-політичним утворенням. Натомість Московська держава була поєднанням як візантійської теократії, так і деспотизму Золотої Орди [10, 8]. Тим самим вчений заперечує цивілізаційний поділ за принципом належності до Православної чи Католицької традиції. Щодо України, то “етос і естетичне чуття українського народу закорінені в духовній традиції східного християнства. Але поскільки країна рівночасно була у своїй соціальної і політичній структурі частиною європейського світу, постільки українці прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. У релігійній сфері це зробило Україну класичною країною унійної традиції” [10, 9]. При цьому унійну традицію дослідник розуміє не як приналежність до Католицької Церкви східного обряду, а як країну синтезу католицької, православної та протестантської культур, найяскравішим прикладом якої була Києво-Могилянська академія.

Вже після проголошення незалежності України, у 1992 р. в “Harvard Ukrainian Studies” [25] було опубліковано відповідне есе І. Шевченка, згодом перекладене та опубліковане й українською мовою [20, 1–12]. Власне пошук сучасною українською політичною елітою шляху на Захід і спонукав вченого підготувати це есе [20, 10].

У візії І. Шевченка, українська культура є синтезом Сходу і Заходу, символом чого є собор Св. Софії в Києві, всередині розписаний візантійськими мозаїками та фресками, а зовні обрамлений у західні барокові форми [20, 1].

Як і Л. Окіншевич, І. Шевченко кладе цивілізаційний розлам Сходу і Заходу по території України. При цьому частина українських земель потрапила під вплив Заходу ще задовго до 1349 р. Цей вплив посилювався після 1569 та 1793 рр. і протривав до 1939 р. Відтак, в Україні “цей «Захід» виступав передовсім у польському кунтуші” [20, 3].

Подібно до О. Лотоцького, активне засвоєння західних елементів українською культурою І. Шевченко відносить на XVII ст., період релігійної полеміки в Україні. Однак і в цих умовах Україна не сала частиною Заходу, бо від середини XVII ст. і до кінця XVIII ст. сама Польща в західноєвропейському світі почала розглядатися як приналежна до Сходу [20, 5]. Лише з кінця XVIII ст. частина українських земель увійшла до складу беззаперечного Заходу – Австрійської монархії. Більша ж частина України з того часу підпала під “другий візантійський” вплив, який на той час приходив дійсно зі сходу (хоча Шевченко пише “з півночі”) – з Москви [20, 6], а розпочався він у середині 1650 х рр. після сумнозвісного Переяславського договору. Однак, “не минуло й п’ятдесяти років, як Російська імперія почала великими порціями імпортувати культуру із Заходу, а незабаром західні цінності вже через Росію перекочували в її українські володіння” [20, 6–7]. Проте, хоча західні митці, як Растреллі та Шедель, прибували в Україну через Росію, вони несли цінності Західної Європи, а не псевдовестернізованої Росії. Тому явно помилковою є теза І. Шевченка, що Україна черпала елементи західної культури не безпосередньо, а через посередника [20, 7]. Росія тут виступала лише географічною і адміністративною одиницею, самі ж митці були безпосередніми носіями західної культури. Тому про жодну “другорядність” української культури щодо Заходу говорити не можна. Бароко прийшло в Україну не через Польщу, а як в частину Речі Посполитої, набувши оригінальних рис українського/козацького бароко.

З іншого боку, як і І. Лисяк-Рудницький, І. Шевченко звертається до безпосереднього/азійського Сходу, який в українській історії був переважно Півднем, на що вказує розташування відносно Києва кримського Бахчисарая чи Стамбула. Відтак І. Шевченко актуалізує питання осі Північ – Південь, на якій лежать як Москва, так і Візантія та Османська імперія [20, 8]. Вперше цю вісь Північ – Південь протиставив осі Схід – Захід ще у міжвоєнний період Юрій Липа і частково вона була опрацьована І. Крип’якевичем [5]. Однак у візії Ю. Липи, цю вісь визначає шлях із “варяг у греки”, що поєднує європейський північ і південь. У візії ж І. Шевченка, це вісь, що поєднує Схід зі Сходом, відповідно вона не є цивілізаційною віссю.

Таким чином, питання цивілізаційної належності України хвилювало українську наукову еміграції починаючи з кінця 1930 х рр. аж до проголошення незалежності України. Варто відмітити, що окрім нау-

ковців це питання активно порушували й публіцисти та політики (наприклад [23]). Залишається воно актуальним і для сучасної України [див.: 19]. Потрапило це питання і в сучасну дидактичну літературу з історії України, очевидно з “подання” І. Крип’якевича та І. Шевченка. Так, І. Крип’якевич у своїй “Історії України” подав тезу, що “характеристичною рисою географічного положення України було її посереднє місце між Центральною Європою та Азією. Як римський Янус, Україна має два лиця – одне звернене до Заходу, друге – до Сходу” [6, 22], що нагадує тезу Б. Крупницького, за якою “Україна, належачи фізично до Східної Європи, належить духово до Західної Європи” [9, 122]. Відтак Н. Яковенко, одним із завдань свого нарису історії середньовічної та ранньомодерної України ставить завдання наповнення конкретним змістом “нині поширеного погляду на Україну як цивілізаційне перехрестя «між Сходом і Заходом»” [22, 15].

Проте підходи українських вчених-емігрантів значно варіативніші. При цьому різниця у висновках криється не в політичних симпатіях, а в методологічних підходах. Власне ті дослідники, на яких найбільше позначився вплив О. Шпенглера (О. Лотоцький та Б. Крупницький) чітко окреслюються Україну як країну західноєвропейську. Натомість Л. Окіншевич, що спирається на М. Данилевського, а за ним і І. Шевченко цивілізаційний розлам проводять по території України. Відтак основним критерієм цивілізаційного поділу України, а інколи й розламу її території є належність до Західної чи Східної Церкви. Проте більш обґрунтованою є позиція Б. Крупницького, за яким православна в основі Україна вже з XI ст. все більше повертається обличчям до Заходу одночасно послаблюючи свій зв’язок з Півднем та Сходом [9, 124; пор.: 14].

З іншого боку, фактично всі дослідники української еміграції розвивали тези М. Грушевського. Саме М. Грушевський запропонував розглядати дилему “Схід – Захід”, як “Росія – Захід” [17], при цьому дослідник клав цивілізаційну межу між українською та російською історією на середину XII ст. Згодом, з приходом у кінці XVI ст. в Україну Ренесансу, Реформації та Контрреформації, Україна впевнено стає країною західноєвропейської культури. З того часу “Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури” [3, 15]. Таким чином, український народ належить до кола західноєвропейського, не лише історично, а й ментально. І лише в XIX ст. Наддніпрянська Україна “була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ,

ткнута носом в глухий кут великоросійської культури і життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинене на великоруський ґрунт, на потік і розграблення” [3, 17].

Завершуючи ж, можна навести слова Б. Крупницького, що “говорити про європеїзацію України можна тільки з непорозуміння. Україна є частина духової Європи, незважаючи на всі особливості її розвитку, вимушені обставинами, і тут нема чого європеїзувати: треба тільки підтримувати її вічний європейський дух. Органічний шлях українського розвитку є європейський” [9, 130].

Джерела та література

1. В. С. З життя й політики: Сучасна європейська криза. Наше підготовлення до неї. Українські потенціальні сили // Тризуб. – 1939. – Ч. 17–18 (667–668) (7 травня). – С. 8–11.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 736 с.
3. Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – 278 с.
4. Данько М. Московська дипломатія і українська справа в Європі // Тризуб. – 1938. – Ч. 11 (611) (13 березня). – С. 4–7.
5. Крип’якевич І. “Відвічна вісь” України / [Публ., комент. Д. Гордієнка] // Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qıptimiz. – Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 700 літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / За ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка. – К., 2015. – С. 103–108.
6. Крип’якевич І. П. Історія України / Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Л.: Світ, 1990. – 520 с.
7. Крупницький Б. До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці української історичної групи 6 липня 1946. – Авгсбург, 1946. – 23 с.
8. Крупницький Б. Захід і ми // Українські вісті. – 1948. – Ч. 7. – С. 103.
9. Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України // Літературно-Науковий вісник. – Регенсбург, 1948. – Вип. I. – С. 120–130.
10. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том I / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – К.: Основи, 1994. – С. 1–9.
11. Лотоцький О. Схід і Захід у проблемі української культури // Сьогочасне й минуле. Вісник українознавства. – Л., 1939. – Т. II. – С. 3–15.
12. Михайленко Г. М. Українська культура між Сходом і Заходом: візія О. Лотоцького // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2007. – Вип. XXVI. – С. 101–105.

13. О ч Л. Між Заходом і Сходом // Україна. Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1952. – Ч. 8. – С. 611–615.
14. Полонська-Василенко Н. Особливості Української Православної Церкви // Український збірник. – Мюнхен, 1958. – Вип. 14. – С. 59–95.
15. Полонська-Василенко Н. Професор д р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під советами. – Мюнхен, 1957. – С. I–XXXVI.
16. Славінський М. Чин князя Володимира з 15 липня року 988 // Тризуб. – 1938. – Ч. 30–31 (630–631) (24 липня). – С. 4–5.
17. Тельвак В. Дилема “Росія – Захід” в історіографічній спадщині Михайла Грушевського // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2014. – Вип. 24. – С. 184–195.
18. Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. – Л., 1919. – 155 с.
19. Україна між Сходом і Заходом: міст чи кордон? / Підгот. П. Коломієць // Політика і час. – 1994. – № 12. – С. 36–40.
20. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авторизований переклад з англійської М. Габлевич, під ред. А. Ясіновського. – Л., 2001. – XIX+250 с.
21. Шульгин О. Державність чи гайдамащина? (Зб. статей та документів). – Париж: Меч, 1931. – 48 с.
22. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії. – Вид. 3 є, перероб. та розш. – К.: Критика, 2006. – 584 с.
23. Янів В. Протиставлення Сходу й Заходу з психологічного погляду // Визвольний шлях. – Лондон, 1953. – № 6. – С. 20–24; № 7. – С. 17–23.
24. Rudnytsky Ivan L. The Ukraine between East and West // Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS Cirilli et Methodii anno 1963 celebrati. – Wiesbrati: Otto Harrasowitz, 1966. – P. 163–169.
25. Ševčenko I. Ukraine between East and West // Harvard Ukrainian Studies. – 1992. – Vol. XVI. – N. 1/2. – P. 174–183.

Олена Бучковська (Рівне)

Реалізація стратегії партнерства в українсько-польському міжкультурному співробітництві

Республіка Польща здавна є стратегічним партнером України. Такий її статус визначений історичними, економічними і політичними чинниками. Тривалий час становленню українсько-польських взаємин значно заважала по суті міжнародна ізоляція України, викликана дез-

інтеграційними процесами у Радянському Союзі, однак і на той час, виважена політична позиція Польщі у відносинах з Україною, сприяла формуванню позитивного іміджу України як у майбутньому надійного партнера. На думку Я. Турчин від залагодження суспільно-політичних негараздів в Україні великою мірою залежить геополітична успішність й політичне лідерство самої Республіки Польща [7, 120]. А отже польське керівництво першим вітало появу України на міжнародній арені як суб'єкта міжкультурного діалогу й міжнародного права.

Набуття Україною незалежності і встановлення дипломатичних відносин у січні 1992 р., перегорнуло нову сторінку у довготривалих відносинах – відбулося «відкриття» України польською політичною елітою, підписання перших історичних документів про двостороннє співробітництво й вивчення потенціалів держав-партнерів, розробка спільної позиції щодо інтеграції в ЄС.

Нині у взаємовигідних партнерських відносинах з Республікою Польща відкриваються нові перспективи і співробітництво залишається пріоритетним та взаємовигідним для обох сторін. У даному контексті важливість українсько-польського міжкультурного діалогу набиратиме все більшої вагомості для усього континенту, оскільки Україні разом з Республікою Польща належатиме забезпечити вирішення відповідального завдання – формування стрижня стабільності і безпеки у центрально-європейському регіоні.

Щоправда налагодженню взаємозацікавлених суспільно-політичних й культурних відносин, виробленню взаємної державної стратегії України та Польщі іноді стають на заваді відгомони українсько-польських конфліктів в історичному минулому – визвольної війни 1648-1654 рр., другої світової війни, неоднозначне тлумачення обома сторонами суспільно-політичної значущості постаті С. Бандери й вояків УПА, трагічних подій на Волині.

Подолання антагонізмів минулого та залагодження потенційних конфліктів сьогодення є стратегічною метою керівництва України й Польщі. Задля формування партнерських відносин, що ґрунтуються на взаємній зацікавленості у стабільності і сталому розвитку, був укладений ряд документів: Міжурядова угода щодо охорони пам'ятних місць та місць поховання жертв воєн та політичних репресій (1994), Угода про охорону і повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (1996), Спільна заява президентів Республіки Польща й України «Про порозуміння та єднання»

(1997), Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі культури, науки і освіти (1997), Спільна заява Президентів України та Республіки Польща «Про примирення – в 60-у річницю трагічних подій на Волині» (2003), Послання Греко-Католицьких Єпископів України та Римо-Католицьких Єпископів Польщі з нагоди акту взаємного пробачення і поєднання (2005), Спільна заява Президента України та Президента Республіки Польща з нагоди 60-ї річниці акції «Вісла» (2007), Спільна Декларація між Українською Греко-Католицькою Церквою та Римо-Католицькою Церквою Польщі з нагоди 70-х роковин злочину на Волині від 28 червня (2013). Важливим кроком стало заснування керівниками зовнішньополітичних відомств України й Республіки Польща у 2011 р. Українсько-польського форуму партнерства метою діяльності якого є створення платформи для конструктивних дискусій щодо уникнення небажаної політизації спірних сторінок українсько-польської історії та ефективного залагодження проблем, що виникають у двосторонньому співробітництві як на рівні міждержавної політики так і на рівні громадянського суспільства.

Діалог між істориками, політиками та культурними діячами, як і суспільством загалом має продовжуватись, зокрема і для виявлення історичної правди Волинської трагедії і вироблення взаємоузгодженої позиції у зв'язку із ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 і 22 липня 2016 р. щодо Волинської трагедії, які українською стороною розглядаються як такі, що перекреслюють «весь конструктивний політичний і дипломатичний доробок та зусилля двох держав і народів, спрямовані на взаємне прощення та примирення і вшанування пам'яті невинно убієнних українців та поляків» [2].

Отже, важливою для обох країн є узгоджена об'єктивна оцінка історичним подіям, адже у Спільній декларації «Про порозуміння та єднання» зазначається про неприпустимість замовчування або упереженого висвітлення історичних фактів польсько-українських взаємин, адже їх приховування або фальсифікація лише посилить образу скривджених і їх близьких й не сприятиме налагодженню взаєморозуміння і взаємоповаги між нашими народами [6].

Незважаючи на постійні дискусії політиків і дипломатів щодо визначення стратегічних та перспективних партнерів (зокрема, нині Україна має близько 20 стратегічних партнерів), фахівці вважають, що саме з Республікою Польща стратегічне партнерство характеризується

найвищим рівнем розвитку двосторонніх відносин у політичній, економічній, гуманітарній сферах [8, 230].

Зазначене сприяє розвитку міжвідомчих зв'язків й формуванню договірно-правової бази, виведенню двостороннього стратегічного партнерства на діалоговий рівень відносин. Змістовне вдосконалення українсько-польських стратегічних відносин вагомо збагатило скарбницю базових цінностей усієї європейської спільноти.

Українсько-польським взаєминам притаманні стратегічна інтенсифікація міжкультурного діалогу на найвищому, регіональному й місцевому рівнях, динамізація культурно-освітніх, гуманітарних контактів. За суспільно-політичним значенням українсько-польське міжкультурне співробітництво з Центрально-Східною Європою правомірно порівняти з альянсом Німеччина-Франція, який позитивно позначився на повоєнній історії Західної Європи [4].

Важливим напрямком у розгортанні українсько-польських культурних зв'язків є плідна взаємодія на ниві дослідження подій глибокої минувшини й новітньої історії. Спільними зусиллями українських вчених: Л. Алексієвець, Д. Горуна, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Я. Ісаєвича, І. Кураса, М. Кучерепи, Ю. Макара, І. Мельникової, Л. Чекаленко, М. Янківа та їх польських колег: П. Андрусечка, Б. Бердиховської, Б. Геремека, Я. Драуса, З. Войцика, В. Зайончковського, Я. Качмарчика, Й. Козакієвича, Р. Кузнежа, Е. Місила, Г. Мотика, П. Кролля, Л. Попека, В. Серчика, Г. Стронського, В. Філяра та ін. досліджуються складні за змістом і характером події історії обох народів, аналізується польсько-українське стратегічне партнерство в політиці, економіці, культурі, визначаються базові засади еволюції відносин в умовах багатополярного світу.

Перспективний розвиток українсько-польської культурної співпраці був документально започаткований Попередньою угодою між урядами України й Республіки Польщі з питань культурної та наукової взаємодії (1992).

З початку 90-х років ХХ ст. в українсько-польських відносинах відбулися помітні зрушення, що виявилися у проведенні багатьох спільних круглих столів, міжнародних конференцій, збільшенні кількості публікацій та наукових осередків, які досліджували проблеми двосторонніх взаємин [11, 253].

Вагому роль у цьому напрямку відіграла укладена 2003 р. двостороння Угода про умови гостьових та туристичних поїздок громадян

обох країн з дотриманням безкоштовності візи для громадян України як запоруки безвізового режиму для громадян Республіки Польща. Плідний розвиток двостороннього міжкультурного діалогу України та Республіки Польща ґрунтується на широко розгалуженій мережі постійно діючих консультаційних механізмів діалогового міжкультурного співробітництва.

Результатом культурної взаємодії України та Польщі стало проведення Днів української культури в Польщі й польської в Україні, у рамках яких репрезентуються концертні виступи, літературні та музично-танцювальні вечори. Стратегічною складовою реалізації культурних зв'язків між Україною й Республікою Польща є спільні видавничі й мас-медійні проекти.

Особливу увагу польські й українські засоби масової інформації приділяють питанням культурно-історичної спадщини як важливої передумови розв'язання назрілих українсько-польських проблем в реалізації політики взаєморозуміння та примирення між Києвом і Варшавою. Українське телебачення й радіомовлення у Польщі є більш розвиненими, ніж польські в Україні, що зумовлюється достатньою державною фінансовою підтримкою діяльності національних меншин у Республіці Польща.

Активізується безпосереднє співробітництво між кінематографічними установами, організаціями та виробниками. У 2015 р. в Україні пройшов ювілейний десятий фестиваль Дні Польського Кіно. Успішно функціонують Центр української культури у Варшаві та Центр польської культури в Києві, піднесенню суспільно-політичного й культурного іміджу України у Польщі сприяє діяльність української трудової еміграції.

Водночас у Польщі діалог поміж українцями та поляками відбувається за підтримки й активної участі широкого кола наукових інституцій, що активно працюють у галузі міждисциплінарних українознавчих студій та, зокрема, своїм завданням ставлять дослідження непрості гами українсько-польських проблем. Так С. Козак у статті «Polsko-ukrainiskie kulturowe pogranicze» відзначає широкий ареал дієвих у Польщі осередків українознавчих центрів переважно пов'язаних з університетами, що підносить їх наукове значення і відповідно забезпечує належний рівень міжнародних конференцій, дискусій, дослідницьких проектів: Інститут Центрально-Східної Європи у Любліні, кафедра україністики Варшавського університету та Польське українознавче

товариство, кафедра української філології Ягеллонського університету, Південно-Східний інститут у Перемишлі, Католицький університет та Університет Марії Кюрі-Склодовської у Любліні, Вища педагогічна школа в Ряшеві [10].

Активна діяльність культурно-освітніх та релігійних товариств сприяє розширенню вивчення української мови, літератури, історії та географії в Республіці Польща і польської мови, літератури та полоністики в Україні. Україна та Польща співпрацюють у сфері збереження на своїх територіях об'єктів історико-культурної спадщини та здійснюють відповідні заходи з їх охорони, реставрації, наукового дослідження та використання.

Особливе місце в активізації міжкультурної взаємодії й розгортанні діалогу між двома братніми народами посідають польські громадські організації, й передовсім національно-культурні товариства, мистецькі об'єднання, діяльність яких спрямована на формування психологічного клімату країн-партнерів, так необхідного для успішного українсько-польського співробітництва у контексті розв'язання будь-яких розходжень. Натомість, вважає Н. Завітневич, на цей процес впливає й низка негативних факторів, які позначаються зниженням культурного рівня потенційних можливостей польської меншини, спричиненим еміграцією польської еліти за кордон; загостренням духовної кризи в суспільстві як результату розбазарювання цінностей, створених поколіннями протягом багатьох десятиліть; знеціненням людської праці і її продукту в умовах світоглядної невизначеності та екологічної нестабільності; обмеженням сфери користування польською мовою у багатьох галузях соціально-політичного життя країни [1].

За спільної ініціативи міністерств культури обох країн проводяться проблемні семінари з подальшого розвитку польсько-українських відносин за участю освітян і науковців, майстрів мистецтва, видавців, громадських та релігійних діячів. Окреслюються завдання розбудови культурно-інформаційної інфраструктури й удосконалення механізмів реалізації культурної співпраці, зокрема, у напрямку активізації гасрольно-театральної діяльності у сусідній країні, розширення кількісного складу учасників культурного діалогу України й Республіки Польща. Водночас у цьому контексті виникла потреба започаткування та поглиблення наукового українсько-польського діалогу, який має відбуватися із залученням до нього окремих учених, університетських закладів, різноманітних наукових осередків тощо.

Різноманітність заходів, що проводяться обома країнами задовольняє велику кількість зацікавлених в ознайомленні з особливостями культури та традицій сусіднього народу. Поляки та українці мають змогу вільно спілкуватися, виконувати різні твори мовою своїх пращурів. Їх підтримка та проведення є свідченням виконання положень нормативно-правових актів щодо національних меншин на території двох держав.

На думку польської перекладачки Ю. Чеховської, спершу Майдан, а потім війна на сході України для поляків стали потужним каталізатором значно глибшого зацікавлення українською культурою. За останні два-три роки в Польщі видали десятки книжок, присвячених Україні, зокрема художніх. Це, наприклад, переклади нових творів Юрія та Софії Андруховичів, Оксани Забужко, Сергія Жадана, Наталії Сняданко. Світло денне побачили й польськомовні антології сучасної української поезії, зокрема, майданної та воєнної. Видано й низку репортажів з України, написаних польськими авторами – скажімо, «Вбити дракона» Катажини Квятковської-Москалевич чи «Прийде Мордор і нас з'їсть» Земовіта Щерека [5].

Кількість поляків та українців, які прагнуть більше дізнатися про історію, культуру, традиції обох країн зростає і культура у польсько-українських взаєминах поволі стає помостом для взаєморозуміння і примирення. Великий ентузіазм поляків, викликаний суспільними змінами в Україні, змінив їх ставлення до українців і України на більш позитивне, залишаючи простір для вирішення спільних спірних історичних подій. У свою чергу, солідарність поляків з українцями у цей період здобула симпатію останніх і пробудила зацікавленість Польщею. Належить докласти зусиль, щоб цей інтерес у майбутньому лише посилювався і призвів до того, щоб офіційне «стратегічне партнерство» ставало справжнім партнерством.

Наголошуючи на значенні Польщі для України, Ліна Костенко констатувала: «На сьогодні Польща в долі України – це неоціненна підтримка, це її чітко артикульований курс на добросусідство, на входження України в Європейську Співдружність. Завдяки цій солідарності Україна є менш самотньою в світі. Завдяки Польщі тримається міст між Україною та Європою над каламутною вирвою євразійської політики» [3, 537].

Підводячи підсумок, зазначимо, що стратегія партнерства у міжкультурних відносинах України та Польщі характеризується динаміч-

ним поступальним розвитком, що зумовлюється спільними національними інтересами країн-сусідів у різних сферах діяльності, їх історичними й культурними зв'язками. Українсько-польське співробітництво інституалізувалася на державному, парламентському, урядовому, місцевому самоврядувальному, громадському рівнях, насамперед у науковій, культурній, освітній сферах. Україна і Республіка Польща здійснюють культурний взаємообмін, використовуючи найрізноманітніший інструментарій співпраці. Культурне співробітництво реалізується шляхом проведення Днів культури в Польщі та Україні. Розширенню культурних зв'язків сприяють участь у міжнародних фестивалях, розроблення спільних творчих проєктів, заходи з презентації культурної спадщини та досягнень сучасних митців, зокрема у Центрах сучасного мистецтва у Києві і Варшаві.

Країни зацікавлені у подальшому безпосередньому співробітництві своїх областей, воєводств, міст, культурних та мистецьких установ, музеїв, художніх шкіл, творчих спілок, об'єднань, закладів та центрів культури. Адже це сприяє взаємозбагаченню культур українського і польського народів, становленню, утвердженню і розвитку культурно-наукових взаємин.

Джерела та література

1. Завітневич Н. Г. Гуманітарний чинник в українсько-польських міждержавних відносинах : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 22.00.04 / Завітневич Наталія Георгіївна ; Інститут міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Київ, 2008. – 24 с.

2. Заява Комітету Верховної Ради України у закордонних справах у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 і 22 липня щодо Волинської трагедії [Електронний ресурс] / Комітет Верховної Ради України у закордонних справах ; Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/133552.html>. – Заголовок з екрану.

3. Івшина Л. Усе було в польській історії. Не було руїни духу : інтерв'ю з Ліною Костенко / Л. Івшина, Ю. Шаповал // Війни і Мир, або «Українці – поляки : брати/вороги, сусіди» / за заг. ред. Л. Івшиної ; упоряд. : В. Горобець, В. Панченко, Ю. Шаповал. – Київ, 2004. – С. 536–538.

4. Мельникова І. М. Україна в новому геополітичному устрої Центральної та Південно-Східної Європи (90-ті роки ХХ століття) / І. М. Мельникова, А. Ю. Мартинов // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки : міжвід. зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Віднянський. – Київ, 2001. – Вип. 10. – С. 101.

5. Савицький Ю. Війна в Україні збільшила зацікавленість поляків українською культурою – Чеховська [Електронний ресурс] / Ю. Савицький // Радіо свобода. – 2016. – 11 жовтня. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28046185.html>. – Заголовок з екрану.
6. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» // Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 травня.
7. Турчин Я. «М'яка сила» України в Польщі : особливості та механізми реалізації / Я. Турчин // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – 2012. – Вип. 24. – С. 119–125.
8. Янків М. Д. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат: політико-економічний та секторальний аналіз: монографія / М. Д. Янків. – Львів : Світ, 2011. – 399 с.
9. Kochanowski J. Komunikacyjny (polilogiczny) model zarządzania jakością w szkole wyższej / Jacek Kochanowski // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – № 1 (31). – S. 85–98
10. Kozak S. Polsko-ukraińskie pogranicze : między konfliktem a dialogiem [Електронний ресурс] / S. Kozak. – Режим доступу: <http://www.pogranicze.sejny.pl/archiwum/krasnogroda/pismo/numer4.htm>. – Заголовок з екрану.
11. Stryjek T. Stosunki polsko-ukraińskie XX wieku we współczesnej historiografii polskiej / T. Stryjek // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 2000. – Z. X. – S. 253.

Світлана Долеско (Київ)

Науково-експедиційна діяльність Центру Української Культури та Мистецтва

Центр Української Культури та Мистецтва заснований меценатами Світланою та Анатолієм Долеско в 2005 році. Діяльність даної інституції спрямована на виховання нової генерації українців шляхом реалізації численних виставкових та соціальних проєктів.

За 11 років свого існування було реалізовано понад 500 соціально-мистецьких та виставкових проєктів на міському, регіональному, державному та міждержавному рівнях.

Щомісяця в Центрі Української Культури та Мистецтва відбувається не менше 15 масових заходів, організованих, в першу чергу, для дітей та їх батьків, аби згуртувати українські родини. Це виставки тво-

рів мистецтва, майстер-класи, концерти, театралізовані дійства, конкурси, лекції, кінопокази, зустрічі з майстрами тощо.

Важливим напрямком діяльності Центру Української Культури та Мистецтва є експедиційна діяльність регіонами України з метою збереження та популяризації української культурної та історико-архітектурної спадщини, пошуку талановитих митців.

Протягом 2011-2016 рр. були здійснені експедиції в Івано-Франківську, Житомирську, Київську, Львівську, Полтавську, Сумську, Тернопільську, Хмельницьку, Черкаську, Чернівецьку, Чернігівську. Представники інституції, зокрема, відвідували етнофестивалі, здійснювали польові дослідження в населених пунктах, налагоджуючи співпрацю з місцевим населенням.

Для проведення експедицій колектив Центру Української Культури та Мистецтва використовує найчастіше два методи: маршрутний і кущовий. Останній, як продемонстрував досвід, є найбільш раціональним, оскільки, крім полегшення самої організації та проведення експедиції, відзначається ще кількома перевагами. Зокрема, можливістю перевірити інформацію, почерпнуту як у базовому пункті, так і в сусідніх населених пунктах.

У 2015 році колектив інституції започаткував цикл експедицій Чернігівською областю, який триває на даний момент. Його метою є:

- популяризація Чернігівщини, як краю, багатого на глибинну культуру та вікову історію;
- збереження та популяризація звичаїв, традицій та обрядів Поліського краю;
- сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні;
- дослідження пам'яток архітектури даного регіону XVI-початку XX століть з метою їх збереження та популяризації на регіональному та державному рівнях;
- розвиток туристичної галузі Чернігівської області.

Даний проект являє собою унікальне явище в сучасному культурному процесі України як зразок об'єднання українців і підняття їхнього морального духу, шляхом простих, на перший погляд, заходів, спрямованих на всебічний розвиток, зміцнення морального духу населення, підвищення загальної культури краю, розвиток регіону в майбутньому.

Під час кожної експедиції провадиться професійна аудіо- фото- та відео-зйомка. Ведеться активна співпраця з вчителями та учнями сіль-

ських та міських шкіл, представниками середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів, бібліотек, музеїв, заповідників тощо.

На даний момент колектив Центру Української Культури та Мистецтва на чолі з автором даної праці досліджує новий пласт історико-архітектурної спадщини Чернігівської області – «Особливості декоративного оздоблення житлових будівель Чернігівщини I половини XIX століття». У листопаді 2016 року, під час польових досліджень була проведена фотофіксація ряду будівель в Новгород-Сіверському районі Чернігівської області, з метою подальшого дослідження матеріалів, напрацьованих під час експедицій.

Джерела та література

1. Глушко М.С. Методика польового етнографічного дослідження: навч. посібн. – Л., 2008.
2. Культурна політика в Україні: аналітичний огляд: Підготовлений в рамках участі України в програмі оглядів національних культурних політик Ради Європи / Український центр культурних досліджень; ред.-упор.: О. Гриценко. – К. : [б.в.], 2007. – 160 с.
3. Значна частина статті ґрунтується на апробації авторських ідей, рішень та проектів автора в діяльності Центру Української Культури та Мистецтва.

Відомості про авторів

Баров Володимир Володимирович, магістрант I року історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Батуріна Світлана Сергіївна, к. і. н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Бурляй Олександра Миколаївна, студентка IV курсу історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Бучковська Олена Юріївна, кандидат культурології, доцент кафедри документальних комунікацій і бібліотечної справи Рівненського державного гуманітарного університету

Галуха Василь Левкович, к. і. н., доцент кафедри економічної теорії Рівненського державного гуманітарного університету

Головченко Володимир Іванович, д. політ. н., професор кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Горб Євген Сергійович, здобувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету МОН України (м. Вінниця), начальник відділу з організації практик та працевлаштування випускників Маріупольського державного університету

Гордієнко Дмитро Сергійович, к. і. н., докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Долеско Світлана Валеріївна, генеральний директор Центру Української Культури та Мистецтва, м. Київ

Жарких Микола Іванович, к. хім. н., історик, літературознавець, мистецтвознавець, системний програміст, автор і керівник сайту «Мислене древо»

Казіміров Дмитро Вікторович, к. і. н., спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій

Kowalczyk Rafał Wiktor, Dr hab. Profesor nadzwyczajny, Instytut Historii Uniwersytet Łódzki

Кондратьєв Ігор Вікторович, к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Кондратюк Григорій Миколайович, д. і. н., професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Республіканського вищого навчального закладу «Кримський інженерно-педагогічний університет», м. Сімферополь

Кочергін Ігор Олександрович, к. і. н., доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет» м. Дніпропетровськ

Кривобок Олександр Павлович, к. і. н., доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Кривошея Ірина Іванівна, д. і. н., професор, завідувач кафедри історії культури і методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Лепяк Сергій Анатолійович, д. і. н., професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Луняк Євген Миколайович, д. і. н., професор, завідувач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Мицик Юрій Андрійович, д. і. н., професор, завідувач відділу джерел з історії України княжої та козацької доби Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Мокляк Володимир Олександрович, заступник директора Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського з наукової роботи, заслужений працівник культури України

Нежута Сніжана Олексіївна, студентка Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова

Панченко Володимир Олександрович, к. і. н., доцент, науковий співробітник Музею гетьманства, м. Київ

Перепелиця Алла Іванівна, молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповіднику «Чигирин»

Пилипенко Володимир Миколайович, к. і. н., доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Рябуха Юрій Валерійович, к. і. н., доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету

Ситий Ігор Михайлович, к. і. н., старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського

Стахурська Анастасія Володимирівна, магістрантка I року історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Тарасов Сергій Вікторович, к. і. н., доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету

Фігурний Юрій Степанович, к. і. н., завідувач відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України

Цибрій Андрій Анатолійович, дизайнер, м. Київ

Чухліб Тарас Васильович, д. і. н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва

Наукове видання

Упорядник
Луняк Євген Миколайович

УКРАЇНА
МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА РОСІЄЮ

Матеріали
Міжнародної науково-практичної конференції,
приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686)
і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667)
23 грудня 2016 р.